म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय काव्य
सं. क्र. २५२५

॥ ॐ ॥

॥ नाथांचे रुक्मिणी स्वयंवर ॥

REFBK-0025012
REFBK-0025012

सुहासिनी इर्लेकर

सं. काव्य
संदर्भ काव्य
२५२५
१२।८।८५
२५०१२

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :—खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे, तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ [८] नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

(कृ. मा. पहा)
५०००-३-८४

नाथांचे रूक्मिणीस्वंयवर

डॉ. सुहासिनी इर्लेकर

REFBK-0025012
REFBK-0025012

परिमल प्रकाशन खडकेश्वर, औरंगाबाद

© डॉ. सुहासिनी इर्लेकर

प्रथम आवृत्ती १९८५

प्रकाशक :

अनंत दाशरथे
परिमल प्रकाशन,
खडकेश्वर, औरंगाबाद.

मुद्रक :

परिमल प्रिंटर्स,
खडकेश्वर, औरंगाबाद.

किंमत : पंचवीस फक्त

लेखिकेच्या प्रकाशित पुस्तकांची यादी

- तृप्ती [कविता] १९६१
- चित्रांगण [संपादित कविता] १९७२
- महदंबेचे धवळे [संपादित] १९७२
- यादवकालीन मराठी काव्य-समीक्षा -१९७९
- प्राचीन मराठी संत कवयित्रींचे वाङ्मयीन कार्य-१९८०
- जनाबाईचे निवडक अभंग : एक चिंतन-१९८१
- अक्षर [काव्य] १९८४

२५२५
काव्य २५०९२

विषयानुक्रम

नाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवरांची सांप्रदायिक वैशिष्ट्य महानुभाव स्वयंवरकाव्याचे नाथांच्या रचनेवरील संस्कार, नाथांच्या 'रुक्मणीस्वयंवर' कथेची जन्मकथा ३६; एकनाथ : महानुभावेतर पंडिती काव्यपरंपरेचे जनक ४१; संत ज्ञानेश्वर व संत एकनाथ ४२; प्राचीन मराठी आख्यानकाव्याचा एक अपूर्व रूपकात्म आविष्कार ४३; 'रुक्मिणीस्वयंवर' काव्यातील नव–निर्मितीची रूपे – 'जीवशिवैक्य' रूपक ४६; कथेची विविध कार्ये साधणारे नाथांचे संपन्न निवेदन ४९; चित्रमयी युद्धवर्णने ५२; मनोदर्शन घडविणारी आत्मनिवेदने ५३; श्रीकृष्णस्तवन आणि गुरुमाहात्म्यगायन ५५; नाथनिर्मित कथाबंधाचे निर्णायक स्वरूप ५६; तात्त्विक रूपकात्म कथा प्राचीन कथा–काव्यातील एक नवप्रयोग ५८; रुक्मिणीच्या व्यक्तिचित्रातील नवनिर्मिती ६०; रुक्मिणीस्वयंवरातील विनोदाची स्थळे ६२; समकालीन वास्तवाची चित्रणे ६४; नाथांचा सामाजिक सुधारणावाद ६६; श्रोत्यांचा सहभाग ६७; नाथकृत रुक्मिणीस्वयंवर काव्यग्रंथाच्या मर्यादा ६०;

'रुक्मिणीस्वयंवर': एकनाथांच्या सांप्रदायिक व्यक्तिमत्वाचा आविष्कार.

वारकरी संप्रदायातील पहिले अधिकृत 'रुक्मिणीस्वयंवर' हे नाथांचेच आहे. एकनाथानंतरच्या महानुभावेतर पंडितांनी 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथा काव्य लेखन हे भगवद्भक्तीचे, पांडित्य प्रदर्शनाचे व मोक्षप्राप्तीचे एक साधन बनविलेले दिसते. एकनाथ मात्र आपल्या सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाच्या प्रस्थापनार्थ व सांप्रदायिक व्यक्तिमत्त्वाच्या आविष्कारार्थ ह्या आख्यानकाव्याकडे वळले व त्यांनी सांप्रदायिक दृष्टिकोणातून या कथेची अंतर्बाह्य पुर्नरचना केली.

एकनाथांचे साहित्यिक व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या सांप्रदायिक व्यक्तिमत्त्वानुसार आहे, आणि त्यांचे सांप्रदायिक व्यक्तिमत्त्व अनेकपदरी व बहुपेडी आहे. सनातन वैदिक धर्माचा जाज्वल्य अभिमानी, ज्ञानेश्वरप्रणित केवलाद्वैतवादाचा कट्टर पुरस्कर्ता, अनन्यसाधारण भगवद्भक्त, प्रगाढ प्रज्ञेचा प्रतिभावंत, वास्तवनिष्ठ, समाजसुधारक, भागवत धर्माचा प्रवचनकार, लोकरंजनातून लोकशिक्षण साधणारा कुशल शिक्षक आणि समकालीन जीवनाच्या मर्यादा व आकांक्षा जाणून त्यानुसार कालचक्राला गती देणारा एक सुजाण जीवनसाक्षी अशा अनेकविध भूमिकांमुळे नाथांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे ऐश्वर्य वाढले आहे. नाथांच्या व्यक्तिमत्त्वात एकवटलेल्या या सर्व भूमिकांना जोडणारा एकमेव दुवा म्हणजे त्यांची असाधारण संप्रदायनिष्ठा होय आणि तीच त्यांच्या लौकिक व साहित्यिक जीवनाचा कणा आहे. याचा 'प्रत्यय एकनाथी रुक्मिणीस्वयंवरात तर अखंडपणे येऊ शकणारा आहे.

नाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवराची' सांप्रदायिक वैशिष्टये

(१) नाथांनी 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथेला 'श्रीगणेश' स्तवनाने प्रारंभ केला असून त्यानंतर श्रीसरस्वतीला अभिवादन केले आहे. महानुभाव पंथाच्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' आख्यानकाव्याचा प्रारंभ सामान्यतः श्रीकृष्णस्तवनाने, श्रीचक्रधरवंदनाने होताना दिसतो. नाथांनी ग्रंथलेखनाच्या वैदिक परंपरेची मराठीतील 'रुक्मिणीस्वयंवर' काव्याला प्रथमतःच जोड करून दिली आहे.

(२) श्रीगणेशादींच्या स्तवनानंतर नाथ लगेच रुक्मिणीस्वयंवर

प्रसंगाची पार्श्वभूमी असलेल्या श्रीमद्भागवताच्या संदर्भाकडे आपले लक्ष वेधतात. भागवत हा ग्रंथच मुळी शुकाचार्य व परीक्षित यांच्या संवादातून साकार झाला असल्याने त्याकडे 'रुक्मिणीस्वयंवर'कर्त्यांचे अनवधान होऊन चालणार नाही, ही नाथांची भूमिका त्यामधून सूचित होते. 'शुकयोगींद्राप्रती। प्रश्न करी परीक्षिति। भीमकीहरण श्रीपती। काय निमित्ती पैं केलें। असा नाथांनी परीक्षित राजाचा स्वाभाविक प्रश्न उपस्थित करुन या आख्याना-मागील भागवतीं संदर्भ जागविला आहे. तसेच परीक्षिताकडून शुकयोगींद्राची स्तुती करविल्याने शुकाचार्य संतुष्ट मनाने ही कथा परीक्षितास सांगण्यास उद्युक्त झाले असेही नाथ लिहितात. 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथेचा या जगताला लाभ शुकाचार्यांमुळे झाला असल्याने त्यांचा आदर राखणे व स्मरण करणे अत्यावश्यक कसे याचेही नाथांनी येथे सूचन केले आहे. यावरुन महानुभाव 'रुक्मिणीस्वयंवर' आख्यान काव्यांतून भागवताचा सुटलेला दुवा पुन्हा जोडून देण्याचा नाथांचा प्रयत्न येथे लक्षात येतो.

(३) नाथ आपल्या रुक्मिणीस्वयंवरातील प्रत्येक प्रसंगाचा समारोप करताना " इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहित्तासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे........प्रसंग : " असा भागवत व हरिवंश पुराणग्रंथाचा साक्षेपाने उल्लेख करतात. महानुभाव कवींनी आपल्या स्वयंवरकाव्यात भागवताचा आधार स्वीकारला खरा पण हरिवंशाचा उल्लेखही केलेला कोठे दिसत नाही. महानुभाव पंथाला फक्त भागवतातील श्रीकृष्णचरित्र मान्य होते असे दिसते, (त्यांचे भागवतही रुढ भागवताहून वेगळे असण्याची शक्यता आहे.) तेव्हा भागवताएवढेच हरिवंशाला महत्त्व देऊन नाथांनी आपली सांप्रदायिक दृष्टीच प्रकट केली आहे.

(४) यादवकाळात श्रीमद्भागवताच्या चौकटीतून 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथाभाग स्वतंत्र झाला तो महानुभाव ग्रंथकारांच्या स्वतंत्र 'रुक्मिणीस्वयंवर' आख्यानकाव्यरचनांमुळे. नरेंद्रादींनी भागवताचा आधार नाकारला नाही, पण सतत त्याचा ध्यासही घेतला नाही. त्यांच्या दृष्टीसमोर महानुभाव पंथाचे एखादे स्वतंत्र भागवत पुराण असल्याची शंकाही विद्वानांत प्रसृत आहे. याचे कारण श्रीचक्रधरनिरुपित श्रीकृष्णचरित्र व भागवतातील श्रीकृष्णचरित्र यात पडणारे अंतर होय. चक्रधरनिरुपित श्रीकृष्णचरित्राचेच अनुसरण करणाऱ्या नरेंद्रादी महानुभाव ग्रंथकारांच्या 'स्वयंवर' आख्यानकाव्याचे स्वरुप मूळ भागवताहून वेगळे ठरणे अटळ होते. चक्रधरनिरुपणाचे निराळेपण व त्यांचे

वैशिष्टयपूर्ण तत्त्वनिरुपण यामुळे महानुभाव रुक्मिणीस्वयंवर आख्यान काव्याची एक मालिकाच यादवकालीन मराठीत गुंफली गेली. परिणामी ही कथा महानुभावपंथीय ग्रंथकारांची जणू मिरासदारीच बनली असल्याचा पंथियेतराचा ग्रह होणे स्वाभाविक होते.

पंधराव्या शतकात वारकरी सांप्रदायाच्या संरक्षणाची व संवर्धनाची संपूर्ण जबाबदारी जाणीवपूर्वक स्वीकारणाऱ्या एकनाथांना ही बाब रुचण्यासारखी नव्हतीच. परिणामी नाथांनी आपल्या आख्यानकाव्यात 'रुक्मिणीस्वयंवरा'चा कथाभाग पुन्हा एकदा श्रीमद्‌भागवताच्या चौकटीत बसवून बंदिस्त करून टाकला, त्यांनी सरळ आपल्या रुक्मिणीस्वयंवर-कथाभागाला अनुवादाचेच रुप देऊन टाकले. भागवतातील एक एक श्लोक घेऊन नाथांनी त्यातील कथात्म व तात्त्विक आशयाचा स्वप्रतिभेने व प्रज्ञेने मराठीत स्वैर अनुवाद करुन भागवत व रुक्मिणीस्वयंवर यांची पुन्हा एकदा सांगड घातली. देववाणीतील भागवतपुराणाच्या जरीकाठांत 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथेचे नितळ-रेशमी पोत बंदिस्त करुन व हरिवंशसंमतीचा त्यास भरजरी पदर जोडून नाथांनी 'रुक्मिणीस्वयंवर' आख्यानास महावस्त्राचे सोवळेपण प्राप्त करुन दिले; ह्या कथेची महानुभावी मिरासदारी मोडून काढली आणि तिला वारकरी संप्रदायाभिमुख बनविले. परिणामी नाथोत्तरकालात रुक्मिणीस्वयंवर कथाकाव्याची एक नवी परंपरा उदयास येऊन ती सतराव्या-आठराव्या शतकापर्यंत महानुभाव आख्यान परंपरेशी समांतरपणे वाटचाल करीत राहिली.

(५) श्रीचक्रधरनिरुपित 'श्रीकृष्णचरित्रा'तून आलेले व महानुभाव शिष्य व ग्रंथकार यामध्ये प्रस्तुत झालेले 'किन्नरां'चे अद्‌भूत उपाख्यान एकनाथांनी आपल्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' ग्रंथात साक्षेपाने टाळले आहे. हे किन्नराख्यान यादवकालीन महानुभाव पंडित नरेंद्र यांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवरा'ख्यानात प्रथम आलेले दिसते. उत्तरकालीन सर्वच महानुभाव स्वयंवरकर्त्यांनी आपल्या रचनेत ते स्वीकारल्याने कालांतराने त्यास पंथीय प्रतिष्ठा व संदर्भ प्राप्त झाला. महानुभाव 'रुक्मिणीस्वयंवर' काव्यग्रंथाच्या पृथगात्मतेचे ते जणू एक चिन्हच ठरले.

एकनाथांनी मात्र भागवतपुराणाचा आधार नसलेले हे किन्नरोपाख्यान आपल्या स्वयंवररचनेतून पूर्णतः नाकारल्याने त्यांच्या नंतरच्या कोणत्याच

महानुभावेतर कवींनीही आपल्या काव्यग्रंथात त्याचा समावेश केलेला दिसत नाही. अशा रितीने कवी नरेंद्राने रुक्मिणीस्वयंवर कथेत रुजविलेले हे अद्‌भूत उपाख्यान उखडून टाकून नाथांनी त्या कथेचे जणू शुद्धिकरण केले!

(६) एकनाथांची संप्रदायनिष्ठा ही खरे तर 'रुक्मिणीस्वयंवर' आख्यानासच काय पण समग्र नाथसाहित्यास व्यापून उरली आहे. 'रुक्मिणी–स्वयंवर' काव्यातील तिचा आविष्कार वैशिष्टयपूर्ण आहे. केवलाव्दैताच्या तात्त्विक दृष्टीकोणातूनच नाथ या कथेकडे पाहतात, त्यामुळे या कथेच्या अंगोपांगात नाथांना अव्दैताचा साक्षात्कार झालेला दिसतो, हे अद्वैत केवळ श्रीकृष्ण रुक्मिणीपुरते मर्यादित रहात नाही तर ते भीमक, शुद्धमती, रुक्मि, शिशुपाळ, एवढेच नव्हे तर कुंडीनपुरातील प्रजाजनांनाही घेरुन टाकते. रुक्मिच्या श्रीकृष्णनिंदेत व भीमकाच्या श्रीकृष्णपुजनात, एवढेच नव्हे तर श्रीकृष्णाची वरात पाहण्यासाठी झालेल्या गर्दीतील सामान्य जनही या अद्वैतभावनेने वर्तताना दिसतात . रुक्मिणीच्या शृंगारालंकारात जसे नाथांना अद्वैत जाणवते. तसेच ते भीमकाने श्रीकृणासाठी केलेल्या पाकसिद्धीतही जाणवते सारांश 'रुक्मिणीस्वयंवर' असे अंतर्बाह्य अद्वैतविचाराने व्यापून टाकले आहे.

(७) रुक्मिणीस्वयंवराच्या सोळाव्या प्रसंगात नाथांनी कुलपरंपरेने चालत आलेल्या हरिभक्तीसंबंधाने धन्योद्‌गार काढले आहेत. सद्‌गुरू जनार्दन स्वामी हे दत्त संप्रदायाचे असूनही नाथ भागवतसंप्रदायाकडे साक्षेपाने वळतात कारण गुरु परंपरेने चालत आलेल्या दत्त संप्रदायापेक्षा नाथांना कुलपरंपरेने लाभलेली हरिभक्ती अधिक जवळची वाटते. नाथांची ही हरिभक्ती अद्वैता–धिष्टीत असून तेच त्यांच्या रुक्मिणीस्वयंवराख्यानामागील प्रयोजन होय. त्यातील निरूपणाचे लक्षही पूर्णतः जीवशिवैक्य प्रतिपादनावर खिळले आहे. आठराव्या प्रसंगात ग्रंथसमारोप करीत असतांना नाथांनी पुन्हा एकदा या ग्रंथनिर्मितीमागील हेतु स्पष्ट केला आहे. तो असा –

ये ग्रंथींचें निरुपण । जीवशिवा होतसे लग्न ।
अर्थ पाहतां सावधान । समाधान सात्त्विकां ।। ७३ ।।
येथे विवेकी व्हावा वक्ता । समाधान पाहिजे श्रोता ।
त्याचेनि संवादे हरिकथा । सुख समस्तां होईल ।। ७४ ।।

नाथांच्या दृष्टीने हा अद्वैतार्थ वक्ता विवेकी असेल व श्रोता सावधान–

चित्त असेल तरच होणाऱ्या त्यांच्या संवादातून सुखरुपाने सर्वांना लाभण्याची शक्यता आहे.

महानुभाव स्वयंवर काव्याचे नाथांच्या रचनेवरील संस्कार

श्रीकृष्ण हा श्रीविष्णूचाच अवतार असल्याच्या साक्षात्कारातून त्याच्या भक्तीच्या प्रचारार्थ इ. स. पूर्व २०० ते इ. स. २०० वर्षांच्या दरम्यान व्यास-पुत्र शुकाचार्यांनी श्रीमद्भागवताची रचना केली. या ग्रंथातूनच पुढे श्रीकृष्ण भक्तीचा भारतभर प्रसार होऊन त्याची परिणती मध्ययुगात भारतवर्षात श्रीकृष्णभक्तीचे एक विराट आंदोलन प्रारंभित होण्यात झाली. त्यातुनच पुढे श्रीकृष्णभक्तीचे अनेक संप्रदाय उदयास आले. कालान्तराने त्यांस त्यांची पृथगात्मता सिद्ध होण्यापुरती स्वतंत्र तत्त्वसरणी व भक्तीचे वैशिष्टचपूर्ण रुप प्राप्त झाले. साहजिकच श्रीकृष्णभक्तीचा प्रसार हा त्या त्या पंथाचा प्रसार ठरुन त्यास त्यातील संतमहंतांनी केलेल्या आध्यात्मिक प्रबोधनामुळे व ग्रंथ रचनांमुळे सांप्रदायिक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. वरवर पाहता हे पंथ परस्परांहून पूर्णतः वेगळे वाटले तरी त्यांच्यातून कृष्णभक्तीचा एकच जीवनप्रवाह खळाळत राहिला, म्हणूनच ह्या कृष्णपंथात विरोधापेक्षा साम्य, विसंवादापेक्षा संवाद, संघर्षापेक्षा सामंजस्य अधिक प्रमाणात आढळते. पंधराव्या शतकात भागवत संप्रदायाचे एक अधारस्तंभ असलेले एकनाथ महानुभावांच्या द्वैताधिष्ठित भक्तीच्या विरोधात उभे राहिलेले दिसले तरी ते या पंथाशी खऱ्या अर्थाने विरोध करु शकत नव्हते ते त्यामुळेच ! अद्वैतसिद्धीसाठी नाथांनी 'रुक्मिणी-स्वयंवर' रचले खरे, त्यातून जीवशिवैक्याचा सतत उद्घोषही केला, पण प्रत्यक्षात महानुभाव 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथाकाव्यांच्या त्यांच्या मनावरील संस्कारांच्या खुणा त्यांच्या रुक्मिणीस्वयंवर रचनेत अखेर प्रकटल्याशिवाय राहिल्या नाहीत. या दृष्टीने नाथकृत रुक्मिणीस्वयंवर व महानुभाव स्वयंवर-काव्यग्रंथ यांत आढळणारी पुढील साम्यस्थळे महत्त्वाची ठरतात.

(१) श्रीमद्भागवतात भीमकाच्या दरबारात येऊन श्रीकृष्णगुणगायन करणाऱ्या व्यक्तीचा उल्लेख केलेला असला तरी त्याचे कोणतेही नाव दर्शविलेले नाही.[१] मात्र श्रीचक्रधर त्याचा 'कल्याणकीर्ती' असा उल्लेख करतात व त्याच्यासह आलेल्या किन्नराच्या उपाख्यानाकडे वळतात.[२] आश्चर्याची गोष्ट अशी की एकनाथांनीही ह्या व्यक्तीचा 'कीर्तीनामा' ब्राह्मण असा उल्लेख केला आहे.[३] यावरून एखादे महानुभाव रुक्मिणीस्वयंवर त्यांच्यादृष्टीपुढे असावे असे वाटते.

(२) रूक्मिणीस्वयंवरकथेच्या प्रास्ताविकातच भागवतकारांनी श्रीकृष्ण व रूक्मिणी यांच्या परस्परांवरील प्रेमाचा व त्यांनी परस्परांस मनोमन वरल्याचाही उल्लेख करून रूक्मिणीहरणाची अपरिहार्यता सूचित केली आहे.[६] तथापी आपण भागवताचे अनुसरण करीत आहोत असे सांगणाऱ्या एकनाथांनी मात्र श्रीकृष्ण-रूक्मिणी यांच्या विवाहपूर्व प्रेमाचा उल्लेख करण्याचे टाळले आहे. एकनाथांचे या गोष्टीकडे अनवधान झाले की त्यांनी ह्या बाबीकडे जाणीवपूर्वक पाठ वळवली? रूक्मिणीला श्रीकृष्णाच्या अंतरंगाची कल्पना नसल्यानेच तिच्या विरहावस्थेत उत्कटता, प्रेमपत्रिकेत आर्जव व मीलनात औत्सुक्य अवतरणार होते. हे लक्षात घेऊनच नाथांनी महानुभाव 'रूक्मिणी-स्वयंवर'कर्त्यांना अनुसरले असावे असे वाटते.

(३) भीमकदरबारातील अभ्यागताने श्रीकृष्णाच्या रूप, पराक्रमवादी गुणांचे वर्णन केल्याचा भागवतकार फक्त उल्लेख करतात. महानुभाव 'रूक्मिणीस्वयंवर' रचणाऱ्या कवींनी श्रीकृष्णगुणगायनाची ही संधी साधून त्याचे विस्तारपूर्वक वर्णन केले आहे. त्याही पुढे जाऊन एकनाथांनी आपल्या वैशिष्टयपूर्ण अशा रूपकाश्रयी शैलीत नाथांनी श्रीकृष्णाचे गुणगायन वा पराक्रमवर्णनच नव्हे तर शारीर वर्णनही पहिल्या प्रसंगातील ६७ ओव्यांतून तपशीलपूर्वक करण्याची संधी साधली आहे.

(४) भागवतात कीर्तीनाम ब्राह्मणाने केलेल्या श्रीकृष्णस्तुतीचा तसेच या स्तुतीस अनुसरून येणाऱ्या रूक्मिणीच्या विरहावस्थेचाही विस्तार केला जात नाही. रुक्मीने भीमकास विरोध करून रूक्मिणी शिशुपालासच द्यावयाचा निर्णय घेतला; तो ऐकून रूक्मिणी दुःखी झाली व तिने विचारान्ती एका स्वकीय ब्राह्मणास दूत म्हणून त्वरित श्रीकृष्णाकडे पाठवले एवढेच भागवत-कारांनी म्हटले आहे. (विचिन्त्याप्तं द्विजं कश्चित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतम्)[५]

नरेंद्रादी महानुभाव कवींनी मात्र 'कीर्ती'नाम ब्राह्मणाने केलेली श्रीकृष्णस्तुती जशी विस्ताराने दिली आहे तशीच रूक्मिणीची विरहावस्थाही अत्यंत काव्यात्म व सौंदर्यपूर्ण स्वरूपात विस्तारपूर्वक वर्णन केली आहे. 'रूक्मिणीची विरहावस्था' हे महानुभाव कवींचे जणू एक विश्रांतिस्थान आहे. त्यांच्या प्रतिभेचे अवघे सामर्थ्य या 'अवस्थावर्णनात एकवटल्याचा प्रत्यय येतो. रूक्मिणीहरणातील या सौंदर्यस्थळाचा शोध घेऊन महानुभाव कवींनी या कथेच्या सौंदर्यातच नव्हे तर भावविश्वातही लक्षणीय भर घातली आहे.

भागवताचे अनुसरण करणाऱ्या एकनाथांच्या कविमनावरही महानुभाव कवींच्या श्रीकृष्णस्तुतीने व रूक्मिणीच्या विरहवर्णनाने विलक्षण मोहिनी घातलेली दिसते.[६]

(५) कीर्तीनाम ब्राह्मणाने केलेल्या श्रीकृष्णस्तुतीमुळे रूक्मिणीची झालेली मनोवस्था जाणून भीमक ती श्रीकृष्णासच देण्याचा निर्णय घेतो. त्यास रूक्मीने विरोध केल्याचे व रूक्मिणी चेदिराज शिशुपालासच देऊ केल्याचे निवेदन भागवतात फक्त एकाच श्लोकात येते[७]

महानुभाव कवींनी या प्रसंगातील नाट्यात्मता तर टिपलीच पण रूक्मीने केलेल्या स्तुतिगर्भ कृष्णनिंदेने कृष्णाची विरोधभक्ती करण्याची संधीही साधली. महानुभावी स्वयंवरकाव्यातील नवनिर्मितीचा हा दुसरा विशेष महदंबेच्या धवळयापासूनच प्रकट होत राहिला व त्याने महानुभावेतर रूक्मिणीस्वयंवरकर्त्यांनाही मोहात पाडले. याचा प्रत्यय एकनाथांचा रूक्मी श्रीकृष्णाची जो विस्ताराने व्याजनिंदा करतो, त्यावरून येऊ शकेल. नाथांनी त्यासाठी स्वयंवराख्यानाचा स्वतंत्र असा दुसरा प्रसंगच योजलेला दिसतो.

(६) रूक्मिणीचा निरोप घेऊन जो दुत श्रीकृष्णाकडे गेला त्याच्या नावाचाही मूळ भागवतात उल्लेख नाही. भागवतकरांनी त्याचा 'आप्तं द्विजं' एवढाच उल्लेख केला आहे. असे असता नाथांनी मात्र त्या ब्राह्मण दूताचे 'सुदेव' असे नाव गृहित धरलेले दिसते. एकनाथांच्या कथेवरील महानुभाव संस्कार दर्शविणारा हा एक सूक्ष्म पण अत्यंत महत्त्वाचा असा पुरावा होय.

कारण रूक्मिणीच्या या दूताचा सुदेव या नावाने उल्लेख प्रथमतः चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्रात आढळतो. चक्रधरांनी या दूताचे सुदेव हे नाव कोठून घेतले या संबंधीचे अत्यंत मार्मिक व साक्षेपी असे विवेचन श्री. ना. ब. जोशी यांनी त्यांच्या मराठी 'रूक्मिणी-स्वयंवर' काव्यांतील किन्नर, सुदेव व रूक्मिणीपत्रिका या त्यांच्या लेखात केले असून त्याचे मूळ 'नलोपाख्यान' असल्याचे सिद्ध केले आहे.[८] किन्नराचे उपाख्यान, दूताचे सुदेव हे नाव; भीमक दरबारात कृष्णचरित्र गाणाऱ्या भाटाचे कल्याणकीर्ती हे नाव, इत्यादी गोष्टी म्हणजे श्रीचक्रधरांच्या प्रतिभेने भागवती रूक्मिणीस्वयंवरात घातलेली सौंदर्यपूर्ण भर आहे. जिच्या प्रश्नमालिकेने चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्राची सिद्धता झाली, त्या महदंबेच्या धवळयांपासून हे काव्यविशेष मराठीतील

रुक्मिणीस्वयंवर काव्यात रुजलेले दिसतात. पुढील सर्व महानुभाव रुक्मिणी-स्वयंवरकर्त्यांनीही महदंबेला, पर्यायाने चक्रधरांना अनुसरुन त्यांचा स्वीकार केला असल्याने त्यांस सांप्रदायिक काव्यविशेषाची प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

या पार्श्वभूमीवर एकनाथांचे रुक्मिणीस्वयंवर पाहता त्यातही रुक्मिणीने श्रीकृष्णाकडे पाठविलेल्या दूताचे 'सुदेव' हेच नाव असल्याचे दिसते[९]. त्यावरुन नाथ महानुभाव रुक्मिणीस्वयंवर काव्यग्रंथाचेही वेळोवेळी अनुसरण करीत असल्याची खात्री पटते. अन्यथा पंथीय ग्रंथातील हा सूक्ष्म तपशील एकनाथांच्या रचनेत येता ना! महानुभाव ग्रंथकारांनी रुक्मिणीस्वयंवर कथेला विविध सौंदर्यस्थळांची जोड करून दिल्याने नाथप्रतिभेला त्यांचे आकर्षण वाटले असणे शक्य आहे.

(७) रुक्मिणीने सुदेवाकरवी श्रीकृष्णास जो पत्रिका पाठविली तिचा अनुवाद नाथांनी चौथ्या प्रसंगात स्वतंत्रपणे केला आहे. मूळ भागवतात पत्रिकेचा उल्लेख नाही. सुदेव श्रीकृष्णास एकांतात भेटतो त्यावेळी 'रुक्मिण्युवाच' अशी प्रस्तावना करून तो तिचे मनोगत कृष्णापुढे सात श्लोकात विशद करून सांगतो, असे भागवतात दर्शविले आहे[१०]. असे असता नाथांनी आपल्या स्वयंवर काव्यात रुक्मिणीने सुदेवाकरवी श्रीकृष्णास प्रेमपत्रिका पाठवली याचा उल्लेख करून भागवतास क्षणभर दृष्टीआड केले आहे.

मूळ भागवतातील रुक्मिणीने कृष्णास दिलेल्या निरोपाचे पत्रिकेत रुपांतर कसे व कधी झाले याचा शोधहो श्री ना. ब. जोशी यांच्या उपरोक्त ग्रंथातील'' लेखात मोठ्या चोखंदळपणे घेतला गेला आहे. श्री. जोशी यांच्या मते द्वैती मध्याचार्यांच्या अनुयायांमध्ये रूढ असलेल्या भागवतात अद्वैती श्रीधरी भागवतापेक्षा काही भाग निराळा आहे. चक्रधर हे द्वैती असल्याने त्यांच्या दृष्टीसमोर मध्याचार्यांची भागवतप्रत असावी. त्यामुळे त्यांच्या श्रीकृष्ण चरित्र निरूपणात रुक्मिणीच्या पत्रिकेचा प्रथम उल्लेख आला. मराठीतील रुक्मिणी-स्वयंवर कथाकाव्यांत दिसणाऱ्या पत्रिकेची पहिली नोंद अशी चक्रधरनिरुपणातील आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. येथूनच ती पुढे नरेंद्राच्या व उत्तरकालीन महानुभावकवींच्या काव्यग्रंथात उतरली आहे हे उघड आहे.

रुक्मिणीने सुदेवाकरवी दिलेल्या या पत्रिकेसाठी नाथांनी एक स्वतंत्र प्रकरण योजले असून त्यात मूळ भागवतातील रुक्मिणीसंदेशपर असे सातही

श्लोक उद्धृत करून व त्यांचा विस्तारपूर्वक अनुवाद करून संदेशवाहक पत्रिकाही मूळ भागवतातील असल्याचा अभास निर्माण केला आहे. नाथ हे अद्वैताचे कट्टर पुरस्कर्ते असल्याने त्यांच्या दृष्टीसमोर श्रीधराची, अद्वैत प्रतिपादन करणारी भागवतप्रत असण्याचीच दाट शक्यता असता ही पत्रिका ज्याअर्थी नाथकृत रचनेत येते त्याअर्थीही त्यांच्या दृष्टीसमोर महानुभाव रुक्मिणी-स्वयंवराचा ग्रंथादर्श असल्याची खात्री पटते.

(८) बौद्धमताची लाट ओसरण्याच्या काळात श्रीकृष्णाला विष्णूचा अवतार मानण्याच्या भारतीयांच्या प्रवृत्तींमधून भागवतग्रंथ सिद्ध झाला. साहजिकच श्रीकृष्णाच्या चरित्राचे त्यात अलौकिकीकरण झाले. पुढे यादवकालीन साहित्यात श्रीकृष्णाचे देवत्व अबाधित राहील इतपत त्यांचे मानुषीकरण करण्याची प्रवृत्ती बळावली. प्राकृत साहित्यात या प्रवृत्तीचे प्रतिबिंब कसे उमटले याचा प्रत्यय चक्रधर निरुपित श्रीकृष्णचरित्रातून व त्यास अनुसरणाऱ्या महानुभाव चरित्रकाव्य-ग्रंथातून येऊ शकेल. नाथांच्या रुक्मिणी-स्वयंवरातील श्रीकृष्णाचे अधून मधून होणारे मानुषीकरण, कृष्णभक्ताचे अलौकिकीकरण व कृष्णवैऱ्यांची विकृत चित्रणे यादृष्टीने अभ्यासनीय आहेत.

(९) अंबिका मंदिराबाहेर उभ्या असलेल्या श्रीकृष्णास रुक्मिणीने वरमाला घातल्याचा उल्लेख भागवतात नसता नाथांनी महानुभाव स्वयंवर-काव्यास अनुसरुन सातव्या प्रसंगात हा तपशील आपल्या रचनेत दिला आहे. तो असा –

भीमकी पाहे कृष्णवदन । नयनीं गुंतले नयन ।
दोहींचा एक जाला प्राण । पाणिग्रहण जीवशिवां ।। ६७ ।।
ऐसिया भावाचेनि निवाडे । माळा घाली वाडेकोडें ।
वीर मूर्च्छा व्यापिले गाढे । आडवा पुढें कोणी न ये ।। ६८ ।।

(१०) भागवतात रुक्मिणीहरणानंतर श्रीकृष्ण सरळ व्दारकेला गेला व तेथेच त्यांचा 'यथाविधी' विवाह झाला, प्रत्यक्ष लक्ष्मीचा अवतार असलेल्या रुक्मिणीला लक्ष्मीपती द्वारकाधिशासह पाहून द्वारकानगरी अत्यंत आनंदीत झाली व तिने मोठ्या उत्साहाने हा आनंदोत्सव घरोघर साजरा केला असे निवेदन येते. भागवतातील रुक्मिणीहरणप्रसंगाची सांगता अखेर द्वारकेतील प्रजाजनानी आरंभिलेल्या विवाहोत्सवात झाली आहे.

असे असता एकनाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवरात भीमकाच्याच पुढाकाराने श्रीकृष्ण व रुक्मिणी यांचा विवाह 'मूळ माधव' येथें विधिपूर्वक पार पडल्याचे विस्तारपूर्वक वर्णन १४ व्या प्रसंगात आले आहे. रुक्मिणीहरणानंतरचा हा सर्वच कथाभाग नाथांनी महानुभाव रुक्मिणीस्वयंवरकर्त्यांना अनुसरुन व त्यांनी चक्रधरांना अनुसरुन आपल्या रचनांतून विस्ताराने वर्णन केला आहे हे उघड आहे.

"अैसे जयतवादी होऊनि श्रीकृष्ण चक्रवर्ती यादवांसि द्वारावतीये चालिले ; सवेंचि मागौनि भीमकु सर्व सैंथ्येंसीं चालीला : मग भीमकें मूळ महादेवीं मैल्यकारु दिन्हला : लग्न लाविलें : देव दैत्य दानव राजे ऋषि वऱ्हाडिकेचा सोहळा पहावेया आले होते : मग श्रीकृष्ण चक्रवर्ती समस्तां सहितु द्वारकेसि बीजे केलें : तेथ महोत्साहों जाला :" [१२]

चक्रधरांची पट्टशिष्या महदंबा हिने पुढे तेराव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात श्रीकृष्णरुक्मिणीविवाहपर ओव्या गाइल्या (धवळे) व त्यांतूनच मराठीतील पहिले रुक्मिणीस्वयंवर काव्य प्रकट झाले. विशेष म्हणजे या महदंबेने चक्रधरांना विचारलेल्या कृष्णचरित्रविषयक प्रश्नांतूनच श्रीचक्रधर-निरुपित श्रीकृष्णचरित्राची रुपसिद्धी झाली होती. या चरित्रनिरुपणाचा महदंबेच्या मनावर सखोल संस्कार झाल्याच्या खुणा तिच्या 'धवळचांत' सर्वत्र आढळतात.

श्रीकृष्णाने रुक्मिणीचे हरण केल्याची व त्यानंतरच्या युद्धात शिशुपाल-जरासंधादींचाही पराभव झाल्याची वार्ता ऐकून मुळातच कृष्णप्रेमी असलेला भीमक मोठ्या तयारीनिशी व उत्साहाने श्रीकृष्णभेटीसाठी निघालेला दिसतो. श्रीकृष्ण–भीमक भेट ही 'महादेवी' झाली असे महदंबेनेही आपल्या धवळचांत म्हटले आहे.

सकळै आइतीसीं चाले भीमकु :
माहादेवीं भेटले यादव तीलकु :
दरुषण घेउनी शीराउपरी धरीयळे श्रींचरण :
अपराधा क्षमा कीजो यादवराया कृष्णा आलो तुम्हा शरण ; "[१३]

यादवकालीन महानुभाव श्रेष्ठ कवी नरेंद्र यानेही भीमकाच्या प्रेरणेनेच

श्रीकृष्ण व रुक्मिणी यांचा यथाविधी विवाह 'मूळमहादेव'स्थानी झाला असे सांगून मूळमहादेवस्थानाचे सविस्तर वर्णन केले आहे.[१८]

एकनाथी 'रुक्मिणीस्वयंवरा'त भीमक श्रीकृष्णास कुंडिनपुरास परतून रुक्मिणीचे पाणीग्रहण करण्याची विनंती करतो. तथापि स्वत: रुक्मिणीच मूळमाधवस्थानी हा लग्नविधी व्हावा अशी इच्छा व्यक्त करते. व श्रीकृष्ण त्यास अनुमती देतो. त्यामुळे कृष्णरुक्मिणी विवाह 'मूळमाधव' येथेच होतो. असे सांगून नाथ वाचकांस (की श्रोत्यांस) उद्देशून म्हणतात –

"मूळमाधवी जाऊनि पाहे। कदंबतीर्थ अद्यापि आहे
भाग्यवंत तो तेथे नाहे। कृष्णपाये तें तीर्थ।।"

यावरुन एकनाथांनी भागवतांतर्गत रुक्मिणीस्वयंवर कथेचे वळण बदलून रुक्मिणीहरणानंतर भीमकाने रुक्मिणीचे यथाविधी केलेलें कन्यादान व श्रीकृष्णाने रुक्मिणीचे 'मूळमाधव' येथे केलेले पाणिग्रहण यांचे पाल्हाळ–पूर्वक वर्णन केले आहे. एवढेच नव्हे तर नाथकालीन वैदिक लग्नविधींतील सर्व उपचारांचे प्रथांचे तपशीलपूर्ण निवेदन करुन रुक्मिणीस्वयंवर कथा नाथांनी स्वकालीन वास्तवाच्या पातळीवर आणून ठेवली आहे. वस्तुत: लग्नसोहळ्याचे वर्णन 'रुक्मिणीस्वयंवर'कथाकाव्यात आद्य कवयित्री महदंबा हिच्या 'धवळचा'पासून म्हणजे आद्य मराठी रुक्मिणीस्वयंवरापासून आलेले दिसते. मूलत: तो भाग महदंबेने स्वेच्छेने रचलेला नाही. महानुभाव पंडित म्हाइंभट व लक्ष्मींद्रभट यांनीच आग्रहपूर्वक महदंबेकडून तो उत्तरार्धात करवून घेतलेला दिसतो.[१९] आणि त्यासाठीं या पंडितद्वयांनी 'ब्रह्मवैवर्त'पुराणाचा आधार घेतल्याचे स्पष्ट जाणवते. महानुभाव पंडित कवींनी रुक्मिणीहरण कथाभाग 'भागवता'तून, रुक्मिणीहरणानंतरचा यादव व यादवेतर यातील संघर्ष 'हरिवंशा'तून व संघर्षोत्तर भीमकप्रेरित वेदोक्त पाणिग्रहण–सोहळयांचा भाग 'ब्रह्मवैवर्त'पुराणातून घेऊन त्यात प्रारंभीं पद्मपुराणातील किन्नराख्यानाची योजना करुन या कथेला त्यांच्या दृष्टीने परिपूर्णता आणल्याचा प्रयत्न केला. यादवकालापासूनच 'रुक्मिणीस्वयंवर'कथाकाव्याची ही वीण एवढी दृढ होती आणि तीत रसाभिव्यक्तीची एवढी सोय होती की त्यामुळेच पुढील सर्व विदग्ध कवींना तिची नव्याने मांडणी करण्याची फारशी आवश्यकता भासली नसावी.

मराठीतील रुक्मिणीस्वयंवर कथेचा सांगाडा स्थुलमानाने महदंबेच्या धवळचांत प्रथमत: निश्चित झाला आणि पुढील महानूभाव व महानुभावेतर

विदग्ध कवींनी स्वकालीन वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर तो उभा करून स्वप्रतिभेचे वैभव त्यांतून प्रकट केले. त्यांतून मराठी साहित्यक्षेत्रात एक चमत्कार घडला. 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथाकाव्याची एक परंपरा अस्तित्वात येऊन तिने एक इतिहासच निर्माण केला. ही मूलतः महानुभावी संपन्न परंपरा उत्तरकालीन महानुभावेतर कवींनीही निःशंकपणे स्वीकारली- नव्हे त्यांना ती स्वीकारणे क्रमप्राप्त ठरले. कारण ती केवळ महानुभावी कथा राहिली नाही, तर मराठी माणसांनी मोठ्या प्रीतीने जोपासलेली ती एक रोमहर्षक देवकथा होती. या कथेची मराठी मनावरील पकड उत्तरोत्तर दृढ होत गेली तसे तिला एक चैतन्यरुप प्राप्त झाले. तिला तिचे जणू एक व्यक्तिमत्त्वच लाभले. एखाद्या सजीव माणसासारखी ती स्वयंप्रेरणेने जगू लागली; शतकानुशतके वाटचाल करीत राहिली. मराठी माणसांच्या असंख्य पिढ्या लोटल्या; तरीही त्यांच्या मनावर प्रभाव टाकीत ती अखंड अधिसत्ता गाजवीतच राहिली. एक कथा जीवंत कशी होते ; ती कशी जगते व जगवीत राहते याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे मराठीतील रुक्मिणीस्वयंवर कथेची काव्यात्म वाटचाल होय !

म्हणूनच धवळयांत सामान्यतः रुक्मिणीस्वयंवर कथाकाव्याला जे आकारमान लाभते त्याचाच एकनाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवरात विस्तार होत राहतो, यात आश्चर्य वाटण्यासारखेही काही नाही. कारण कोणताही कवी कितीही श्रेष्ठ प्रतिभावंत असला तरी एखाद्या कथेची घटना बदलू शकत नाही. तो तिची नव्याने मांडणी करू शकेल, तिच्या तपशिलात नवे रंग भरू शकेल, तो तिचे रूपांतर साधू शकेल; पण वृत्यंतर साधू शकणार नाही. त्यातही ती कथा देवकथा असेल तर ती कवीच्या अंकित होण्याऐवजी कवीच तिच्या अंकित होण्याची अधिक शक्यता असते. एकनाथांनी महानुभावी 'रुक्मिणी-स्वयंवर' काव्याची परंपरा स्वीकारली यात अस्वाभाविक काही घडले असे वाटत नाही ते त्यामुळेच.

(११) एकनाथ पूर्वकालात शके १४१६ मध्येच महानुभावपंथीय कवी 'संतोषमुनी कृष्णदास' यांनी गोदातीरावर कुंकुमठाणे येथे रचलेला 'रुक्मिणी-सैंवर हा काव्यग्रंथ 'वरदी' असल्याने अत्यंत लोकप्रिय ठरला. त्याचे तत्कालीन समाजात घरोघर वाचन केले जाई, असा लौकिक आहे. विशेष महत्त्वाची बाब म्हणजे त्यात स्वयंवर कथेची प्रथमच विवध प्रसंगात विभागणी केली आहे. ती संतोषमुनीने नृसिंहाच्या 'रुक्मिणीसैंवरा'लाच अनुसरून केली. पुढे ७७ वर्षानंतर रचलेल्या एकनाथी 'रुक्मिणीस्वयंवरातही' कथेची विविध

प्रसंगात विभागणी केलेली दिसते. यावरून एकनाथांच्या दृष्टीपुढे नृसिंह वा संतोषमुनींच्या 'रुक्मिणीसैंवर' काव्यग्रंथाचाही आदर्श असावा याची खात्री पटते.

संतोषमुनीं कृष्णदासांच्या रुक्मिणीसैंवर या काव्यग्रंथाचे संपादक व प्राचीन मराठी साहित्याचे एक ज्येष्ठ संशोधक यांनीही प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत"[६] अशीच शंका व्यक्त केलेली दिसते.

नाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवर'कथेची जन्मकथा

प्राचीन मराठी साहित्यसृष्टीतील इतर कोणत्याही संतकवींपेक्षा संत-एकनाथ हे त्यांच्यासंबंधीच्या दंतकथांमुळे आपले लक्ष वेधून घेतात. विशेष म्हणजे ह्या दंतकथा केवळ नाथांच्या चरित्रविषयकच नसून नाथ साहित्य-विषयकही आहेत असे दिसते. नाथांचा अद्य ग्रंथ असलेल्या 'चतु श्लोकी' भाग-वतामागे चंद्रभटाच्या चतुःश्लोकावरील रसाळ प्रवचनाची अख्यायिका जशी आहे, तशीच 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथेच्या रचनेमागेही श्रीकृष्णाने 'श्रीखंडया'च्या रुपाने केलेल्या नाथांच्या सेवेबद्दलची अद्‌भूत आख्यायिका आहे. एकादश-स्कंधाच्या निर्मितीमागे एखादी दंतकथा दर्शविता न आली तरी ह्या ग्रंथाच्या पंचाध्यायीने केलेला काशीचा प्रवास, काशीतील विद्वान ब्राम्हणांनी या ग्रंथा-वर घेतलेला आक्षेप व त्यांचे एकनाथांनी काशीस जाऊन केलेले निराकरण यासंबंधीचीही एक दंतकथा आढळतेच.

नाथांच्या प्राचीन तसेच आधुनिक चरित्रकारांनीही त्यांच्या 'रुक्मिणी-स्वयंवर'रचनेमागे 'श्रीखंडयाचे'अंतर्धान पावणे कारणीभूत असल्याच्या शक्य-तेस मान्यता दिलेली दिसते. कै. पांगारकर व कै, आजगावकरांनीही भाविकांनी जोपासलेल्या या दंतकतेला मान्यता दिली आहे. तथापि प्राचीन साहित्याचे एक ज्येष्ठ संशोधक श्री. ना. ब. जोशी यांनी एकनाथी रुक्मिणीस्वयंवरामागील प्रेरणेचा मागोवा घेऊन पुढील निष्कर्ष मांडला आहे.

"सारांश श्रीखंडयाच्या विवाहाच्या निमित्ताने नाथांनी रुक्मिणीस्वयंवर लिहिले या आख्यायिकेत काही अर्थ नाही, ही हरिदास पुराणिकांनी रचलेली एक निराधार आख्यायिका आहे. नाथांनी रुक्मिणीस्वयंवर आपल्या मोठ्या मुलीच्या लग्नानंतर लौकरच लिहिले. त्यामुळेच तिच्या विवाह प्रसंगीचे सोहळे

त्यात वर्णिले आहेत. पण मुख्य हेतु जीवशिवैक्य प्रतिपादन. महानुभावियांचे द्वैतपर रूक्मिणीस्वयंवर आख्यानांना मागे सारण्याचे कार्य त्यांना करावयाचे होते. म्हणून लीलाच्या लग्नानंतर तिजकरिता म्हणून निमित्त करून हे काव्य लिहिले असावे. मात्र मुख्य हेतु स्त्रिया, मुली वगैरेमध्ये अद्वैत तत्त्वज्ञान, त्यांच्या सोप्या भाषेत सांगणे हा होता व तो त्यांचा हेतू पूर्णपणे सफल झाला." [७]

येथे श्री. ना. ब. जोशी यांनी रूक्मिणीस्वयंवररचनेमागील पारंपारिक 'श्रीखंड्या'ची दंतकथा नाकारली असली तरी एका नव्याच कथेचा आश्रय केला आहे. त्यांच्या मते नाथांच्या रूक्मिणीस्वयंवरात विवाहविषयक सोहाळ्यांची जी तपशीलपूर्ण वर्णने येतात त्यांचा संबंध नाथांची ज्येष्ठ कन्या लीला हिच्या विवाहाशी दर्शविता येतो. त्यासाठी श्री जोशी यांनी रूक्मिणीस्वयंवररचने चा काळ हाच लीलाविवाहाचा काळ होता हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मात्र महानुभाव पंथाच्या द्वैतपर रूक्मिणीस्वयंवरांना मागे सारण्यासाठी व अद्वैत विचाराच्या प्रसारासाठी एकनाथ 'रुक्मिणीस्वयंवर' रचनेकडे वळले हे श्री. जोशी यांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे.

नाथांनी रूक्मिणीस्वयंवराची रचना आपल्या ज्येष्ठ कन्येच्या विवाहानंतर केली किंवा नाही हा संशोधनाचा विषय असला तरी त्याचा 'रूक्मिणी-स्वयंवर' कथाकाव्याच्या घटनेशी फारसा संबंध आहे असे वाटत नाही. कारण रूक्मिणीस्वयंवर कथेला एक परंपरा होती, तिला स्वतःचा एक आकृतिबंध होता व तो नाथपूर्वकालातच लोकप्रिय ठरला होता. नाथांच्या दृष्टीपुढे महानुभाव पंथीय कवींची 'रूक्मिणीस्वयंवरे' होती. नाथांनी रचलेल्या रूक्मिणीस्वयंवराची अपूर्वाई त्यामुळेच फारशी वाटेनाशी होते. तत्वचर्चेत, पांडित्यात वा कल्पनाचमत्कृतीत तिची चमक विशेष दिसून आली तरी नव-निर्मितीचे अपूर्व आश्चर्यकारक वैभव त्याने प्रकटत नाही. नाथांची प्रतिभा अनुसरणशील असल्याने सतत एखाद्या ग्रंथाचा आधार तिला शोधावासा वाटतो. काव्यनिर्मितीच्या प्रारंभीच्या अवस्थेतच हे घडते असे नसून ते पुढेही घडत राहते, एकादशस्कंधावरील नाथांचा भाष्यग्रंथ व भावार्थ रामायण हीच नाथांची खरी ग्रंथसंपत्ती मानली तरीही ती अनुसरणातून जन्मलेली दिसते. नाथांचे रूक्मिणीस्वयंवरही हीच प्रतिभाकृती व्यक्त करते. येथे नाथ भागवत-हरिवंशाचेच अनुसरण केल्याचे घोषित करतात, पण त्याबरोबरच तत्कालीन

लोकप्रिय महानुभावी रूक्मिणीस्वयंवरांचाही मागोवा घेत राहतात. तथापि त्याचा कोठेही उल्लेख मात्र करीत नाहीत. तेव्हा नाथांनी रचलेल्या रूक्मिणी-स्वयंवरामागील प्रेरणा त्यांच्या ज्येष्ठ कन्येच्या विवाहात शोधणे फारसे युक्त ठरणार नाही.

नाथांच्या रूक्मिणीस्वयंवरात विवाहविषयक सोहाळ्यांचे वर्णन येत असेल तर त्याचा संबंध नाथकन्येच्या विवाहाशी न जोडता महानुभावपंथीय कवींच्या 'रुक्मिणीस्वयंवराच्या अंतरंगाशी जोडणेच अधिक संयुक्तिक ठरेल. कारण महदंबा, नरेंद्र, संतोषमुनी कृष्णदासादी सर्वच महानुभाव कवी रूक्मिणी-स्वयंवरातील सोहळ्यांचे चित्रण करण्यात रस घेताना दिसतात. नाथांनीही या लग्नसोहाळ्यांचे चित्रण करताना महानुभावी रूक्मिणीस्वयंवरकर्त्यांनाच अनुसरल्याचे त्यांच्या रचनेत स्पष्टपणे जाणवते.

एकनाथ : महानुभावेतर पंडीत काव्यपरंपरेचे जनक

एकनाथ हे 'रूक्मिणीस्वयंवर' कथाकाव्य रचणारे वारकरी संप्रदाया-तील आद्य आख्यानकवी होत. वारकरी संप्रदायातील एकनाथपूर्वकालीन प्रत्येक संत देवचरित्रातील कथांकडे भक्ताच्या वा कीर्तनकाराच्याच भूमिकेतून वळ-ताना दिसतो. संत नामदेवाने केलेल्या देवकथानिरूपणात वा संतचरित्रगायनात त्याची भक्ताची भूमिका क्षणभरही विचलित होत नाही. यादवकालीन कोणत्याही संतकवीने देवकथानिरूपण हे पांडित्याच्या प्रदर्शनाचे, तत्त्वनिरूप-णाचे, संप्रदायाच्या प्रचाराचे वा लोकरंजनाचे साधन केलेले दिसत नाही. या पार्श्वभूमीवर एकनाथांच्या 'रूक्मिणीस्वयंवरामागील प्रेरणाचा शोध घेता त्या वारकरी सांप्रदायिक साहित्यामागील विशुद्ध भक्तीविषयक प्रेरणांना छेद देतात असे दिसते. एकूणच साहित्यात भक्तीएवढेच तत्त्वचर्चेला जे महत्त्व प्राप्त होते, ते लक्षात घेता त्यांची प्रतिभाप्रकृती महानुभाव पंडित कवींच्या प्रतिभा प्रकृतीला अधिक जवळची वाटू लागते.

एकनाथपूर्वकालीन वारकरी संप्रदायाच्या काव्यातील आत्मानुभावाची प्रतिष्ठा एकनाथानंतरच्या संत तुकारामांनी केवळ जोपासलीच नव्हे तर तिला नवे अर्थ व नवे संदर्भ प्राप्त करुन दिले. एकनाथांनी मात्र आत्मानुभवापेक्षा अथवा आत्मानुभवाएवढेच पांडित्याला, तत्त्वचर्चेला, रंजनाला व समाज-प्रबोधनाला महत्त्व दिल्याचे स्पष्टपणे दिसते. मूलतः एकनाथांचे व्यक्तिमत्त्व

अनेक पेडी आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील संत, कवी, पंडित, प्रवचनकार, कीर्तनकार, कथाकार आणि समाजसुधारक इत्यादी भूमिकांना सांधणारी त्यांची केंद्रवर्ती भूमिका ही तत्त्वज्ञाची आहे; आणि हा तत्त्वज्ञ अद्वैतवादाचा आग्रही पुरस्कर्ता आहे.

संत ज्ञानेश्वर व संत एकनाथ

संत ज्ञानेश्वर हेही तत्त्वज्ञ खरे. पण आपल्या जीवनात व कवितेतही त्यांनी निखळ अनुभवाचीच जोपासना करून त्यास संतत्वाच्या व कवित्वाच्या निकषाचे महत्व प्राप्त करुन दिले. ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वचिंतनाला तरल काव्यानुभवाची चैतन्यकळा व कोवळीक त्यामुळेच लाभली आहे. या उलट नाथांचे तत्त्वचिंतन काव्यात्मतेच्याच नव्हे तर अनुभवाच्याही पातळीवर नेहमी जातेच असे दिसत नाही. ते अनुभवरुप पावले तरी नाथ अनेकदा त्याचे स्पष्टीकरणच करु लागतात. नाथांचा तत्त्वविचार प्रतिमांच्या लवचिक भाषेऐवजी रुपकात्म शैलीचा आश्रय त्यामुळेच करतो. परिणामी नाथांची कविता बोजड तर होतेच शिवाय ती रुपकालंकाराच्या अतिरिक्त भाराने वाकूनही जाते. याउलट ज्ञानेश्वरांच्या कवितेत्तील रुपकांमागे चैतन्यपूर्ण प्रतिमांचा अखंड प्रवाह आढळतो. ज्ञानेश्वरांच्या प्रतिमासृष्टीएवढीच त्यांनी योजलेली रुपके टवटवीत व रसरशीत वाटतात. रुपकाश्रयी निवेदनात अटळपणे उतरणाऱ्या अर्थजडतेची जी उपाधी नाथांच्या कवितेला जडते तिचा लवलेशही ज्ञानेश्वरांच्या गीताभाष्यात आढळत नाही. याउलट एकनाथांमधील हा व्युत्पन्न तत्त्वज्ञच त्यांच्या काव्यानुभवाचे व काव्यनिर्मितिप्रक्रियेचे नियंत्रण करीत असल्याने ती सहजतःच पंडिती वळण धारण करू लागते. त्यामुळेच प्राचीन महानुभावेतर मराठी पंडिती काव्यपरंपरेचा आरंभबिंदू नाथसाहित्यात शोधावा लागतो. नाथकृत 'रुक्मिणीस्वयंवर' हा काव्यग्रंथ म्हणजे तिचा आद्य आविष्कार होय. सारांश अभिजाततेपेक्षा पारंपारिकतेत नवनिर्मितीपेक्षा अनुवादात आणि अभिव्यक्ती पेक्षा स्पष्टीकरणातच रमण्याची नाथप्रतिभेची सहजप्रवृत्ती आहे. याचा प्रत्यय नाथांच्या भाष्यकाव्यातूनच नव्हे, तर त्यांच्या आख्यानकाव्यातूनही येत राहतो. नाथप्रतिभेचे तत्त्वचिंतनातील वैभव डोळे दिपवणारे आहे, तिचा कल्पनाविलासही चकित करणारा आहे. तथापि संवेदनशील असण्यात मात्र ती तुलनेने उणावते. भावदर्शनाचे सामर्थ्य नाथांच्या लेखणीत नाही असे नाही; पण नाथांनाच भावदर्शनाची मुळात फारशी ओढ नाही, हे त्यांच्या तात्त्विक रूपकात्म शैलीकडे पाहता लक्षात येते.

ज्ञानेश्वरांचे प्रतिपाद्य तत्त्वचिंतन अनुभवांत विरघळूनच प्रकटत असल्याने मूळ अनुभवांहून वेगळे स्वतंत्र असे त्याचे अस्तित्व दर्शविता येत नाही. याउलट नाथांच्या कवितेत अनुभवप्रवाहात न विरलेली कितीतरी रूपके चमत्कृतीने आपले लक्ष वेधून घेऊ लागतात. नाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवरातील पान नि पान याची साक्ष देऊ शकेल.

नाथांचे 'रुक्मिणीस्वयंवर' आख्यानकाव्य की भाष्यकाव्य ?

एकनाथी प्रतिभेला तत्त्वचर्चेचा जडलेला हा छंद त्यांच्या कथानुभवातही सतत विक्षेप निर्माण करताना दिसतो. एकनाथांचे भाष्यकाव्य तात्त्विक रूपकाच्या भाषेत बोलत असेल तर एका दृष्टीने त्यांची अपरिहार्यता मानणे क्रमप्राप्त ठरते. तथापि त्यांची कथाही तात्त्विक रूपकांच्या भाषेत बोलू लागते तेव्हा मात्र ती चिंतनीय वाटू लागते. नाथांची कथात्म साहित्यनिर्मितीसंबंधी ओढ एकीकडे उत्कट असल्याचे जाणवले, तरी त्यांच्यातील भाष्यकारच अंतिमतः प्रबळ ठरून त्यांच्या कथाकाव्यनिर्मितीचे नियंत्रण करु लागतो. एकनाथांच्या साहित्यविश्वाचे स्वरूप विशेषच नव्हे तर गुणदोषही त्यांच्या प्रवचनपद्धतीनेच प्रायः निश्चित झालेले आहेत. एकनाथ भागवताच्या एकादशस्कंधावरील भाष्यग्रंथाची एकीकडे जुळवणूक करीत असतानाच 'रुक्मिणीस्वयंवरा'ची समान्तरपणे रचना करीत होते, असे त्यांचे चरित्र सांगते. एकनाथी भागवताची निर्मितीप्रक्रिया ही तत्त्वचर्चात्मक स्वरुपाची असल्याने तिचा समान्तरपणे प्रकटणाऱ्या रुक्मिणीस्वयंवर कथाबंधावर अंतर्बाह्य संस्कार होणे अपरिहार्य होते, 'रुक्मिणीस्वयंवर' हे आख्यानकाव्य असले तरी त्याची प्रकृती भाष्यकाव्य असलेल्या भागवताच्या प्रकृतीसारखी का याचे रहस्य या दिशेनेच समजणे शक्य आहे. एकादशस्कंधावरील भाष्यग्रंथात नाथांची प्रतिभा तत्त्वज्ञानाचे चिंतन करण्यात, त्याचा अन्वयार्थ लावण्यात व त्यातील सांप्रदायिक विचारसरणीचा मागोवा घेण्यात व्यग्र होती.ही जी प्रक्रिया ती रुक्मिणीस्वयंवर कथानिर्मितीच्या प्रक्रियेहून मूलतःच पृथगात्म असली तरी नाथप्रतिभेत त्यांचं जणू संकर झाला. परिणामी 'रुक्मिणीस्वयंवर' आख्यानकाव्य जेवढे कथानिवेदनपर तेवढेच तत्त्वनिरूपणपर बनले. एकनाथांच्या प्रतिभेची दृष्टी व शक्ती मुख्यतः 'एकादशस्कंधावर' खिळलेली होती. 'रुक्मिणीस्वयंवर' हा तिचा जणू विरंगुळा होता. त्यामुळे नाथांच्या तत्त्वचिंतनाचा तिच्यावर विलक्षण प्रभाव पडलेला दिसतो. अनेकदा नाथांचे तत्त्वचिंतनच प्रधान ठरुन त्यांचे कथानिरुपण दुय्यम ठरू लागते. त्यामुळे नाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' आख्यान

काव्यामधून त्यांच्या सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाचा एक व स्वयंवरकथेचा एक, असे दोन आकृतीबंध कधी कधी संमिश्र स्वरूपात, तर कधी स्वतंत्रपणे प्रकट होऊन आपले लक्ष वेधून घेतात.)

ज्ञानेश्वरांच्या 'देवोदेवी 'रुपकाचा नाथांच्या 'जीवशिवैक्या'वरील ठसा

'अमृतानुभव' म्हणजे ज्ञानेश्वरांच्या अद्वैतवादी तत्त्वसरणीचाच नव्हे जीवनदृष्टीचाही अमृताविष्कार होय. 'ज्ञानेश्वरी'त ज्ञानेश्वरांची प्रकटणारीं प्रतिमा भाष्यकाराची, तर अमृतानुभवा'तील प्रतिभा अद्वैत हीच जीवनसरणी झालेल्या एका श्रेष्ठ प्रतिभावंत तत्त्वज्ञाची आहे. अमृतानभव हा अद्वैतानुभवाच्या आविष्कारार्थ प्रकटलेला काव्यग्रंथ असल्याने तो रुपकात्म शैलीत अवतरणे अटळ होते. या ग्रंथात ज्ञानेश्वरांनी सतत अधोरेखित केलेले 'देवोदेवी' चेरूपक एकनाथांच्या मनावर एवढे ठसले की त्याच रुपकाचा आश्रय करुन त्यांनी रूक्मिणीस्वयंवर रचले. अशा प्रकारे ज्ञानेश्वरांच्या अद्वैतवादी भूमिकेचा आणि त्यांच्या रुपकात्म शैलीचा नाथप्रतिभेवर पडलेला प्रभाव हे रूक्मिणीस्वयंवर काव्याच्या तात्त्विक स्वरुपामागील दुसरे कारण होय. चतुःश्लोकी भागवत हा जो एकनाथांचा आद्य ग्रंथ, तो त्यांनी आपल्या संस्कारक्षम वयात रचला. तो रचतांना नाथांनी ज्ञानेश्वरांच्या भाष्यग्रंथाचाच आदर्श आपल्या दृष्टीपुढे ठेव- ल्याचे 'ज्ञानेश्वरी' व 'चतुःश्लोकी' भागवत यातील प्रकृतिसाम्यावरून व एकनाथांच्या रूपकाश्रयी शैलीवरून लक्षात येते. वस्तुतः जनार्दनस्वामी हे नाथांचे सांप्रदायिक गुरु होते जनार्दनस्वामींमुळे नाथांच्या लौकिक चरित्राला एक वेगळे वळण लागलं एवढेच. तथापि एकनाथांच्या साहित्यिक जीवनाची जडण घडण केली ज्ञानेश्वरांच्या काव्यग्रंथानीच, संत ज्ञानेश्वरांतच एकनाथांनी आपला साप्रदायिक व साहित्यिक समानधर्म शोधला. ज्ञानेश्वरांचे संतत्वच नव्हे तर त्यांच्या साहित्यातील काव्यात्मताही आदर्शरूप मानून नाथांनी त्याचा निःशंकपणे आपल्या काव्यग्रंथात अनुवाद केला. ज्ञानेश्वर हे उत्कट संवेदनशील अनुभविक असल्याने त्यांच्या भाष्यकाव्यालाही सर्जनाची पातळी लाभली. नाथांच्या बाबतीत प्रतिभेपेक्षा त्यांची प्रज्ञाच प्रबळ ठरल्याने व त्यातच त्यांच्या प्रवचनकाराच्या भूमिकेची त्यांच्या साहित्य निर्मिती प्रक्रियेवर बंधने पडल्याने, नाथ साहित्याला प्रवचन साहित्याचा दर्जा प्राप्त झाला.) एकनाथी भागवत, भावार्थरामायणादी ग्रंथांची प्रवचनग्रंथ म्हणून अद्यापि असणारी लोकप्रियता या दृष्टीने लक्षणीय आहे.

तथापी रूक्मिणीस्वयंवर ही एक देवकथा आहे. शिवाय तिला परंपरेचा फार मोठा आधार आहे. ही परंपरा तिच्या लोकप्रियतेवरून सर्वमान्य झाली असल्याने नाथांकडून तिचे सरळ निवेदनच अपेक्षित होते. तथापि 'रूक्मिणी-स्वयंवर' कथाकाव्याची रचना करताना नाथांनी जणू तिच्या कथात्मतेचेच हरण केले आहे. आपले विशुद्ध कथारुप सांभाळून शतकांनुशतके वाटचाल करीत आलेल्या ह्या स्वयंवर कथेला नाथांनी तत्त्वनिरुपणाचे जणू साधन बनविले. रसरशीत लोककथच्या पातळीवर जी स्थिरावली होती, तिला जरतारी रुप-कांच्या वेलबुटींनी सजवलेल्या अद्वैतसिद्धांताच्या अवजड मखरात नाथांनी पुन्हा बंदिस्त केले. तत्त्वज्ञ नाथांचा हेतू त्यामुळे साध्य झाला तरी ही कथा आपले प्रवाहित्व मात्र हरवून बसली.

'रूक्मिणीस्वयंवर' काव्यातील नवनिर्मितीची रुपे
रूपकाश्रयी शैली

संस्कारक्षम वयोवस्थेतील ज्ञानेश्वरीच्या अखंड व्यासंगातून नाथांच्या हाती जणू रूपकांचा परीस आला. 'चतुःश्लोकी' भागवताच्या रचनेच्यावेळी नाथांना आत्मबळ तर जोखता आलेच शिवाय स्वतःच्या एका वैशिष्टयपूर्ण अभिव्यक्तिपद्धतीचीही ओळख पटली. स्वप्रतिभेच्या सामर्थ्याचा शोध लागल्याचा आनंद नाथांच्या 'रूक्मिणीस्वयंवरा'तील त्यांच्या रूपकछंदातून सातत्याने प्रकटतो. नाथांनी रूक्मिणीस्वयंवराचे अंगोपांगच नव्हे तर त्यातील सूक्ष्मा-तिसूक्ष्म तपशीलही तात्त्विक रूपकाच्या जरतारी वेलबुट्टीने विणला आहे. 'रूक्मिणीस्वयंवर' ही नाथांच्या बाबतीत त्यांची केवळ कथाकाव्यनिर्मितीच नसून तो जणू त्यांच्या प्रतिभेला स्वतःच्या पृथगात्मतेसंबंधीचा व अस्तित्वार्थाचा झालेला एक नवसाक्षात्कार होता. या साक्षात्काराने भारलेली नाथप्रभा विलक्षण उल्हासाने रूक्मिणीस्वयंवरकाव्यात बोलत राहते. नाथांना आलेल्या आत्मभानाचा 'अद्वैत' हा आशय होता, तर 'रूपक' हे त्याचे आविष्काररूप भासत होते. जीवशिवैक्यरुपी अद्वैतसिद्धान्त ही नाथांची केवळ तात्त्विक भूमिका नव्हती, तर त्यांची ती जीवनदृष्टीच होऊ पाहात होती. याचा प्रत्यय एकीकडे समदृष्टी व्यक्त करणाऱ्या, पण परंपरावादी समाजाला धक्कादायक वाटणाऱ्या नाथजीवनातील त्यांच्या आचरणात येतो, तर दुसरीकडे त्यांच्या काव्यविश्वातही तो अखंडपणे येत राहतो. नाथांचा अद्वैतवाद हा मूलतः आदर्शवाद होता. याच एका दृष्टीने ते अवघे जीवन जगू पाहात होते. आणि तेच त्यांच्या

जीवनाचे व साहित्याचेही सूत्र ठरू पाहात होते. रुक्मिणीस्वयंवरात जीव-शिवैक्याच्या एका भव्य रूपकाच्या चौकटीत अवघी कथा बंदिस्त करून नाथांनी तिच्या अवघ्या आकृतिबंधात अद्वैतार्थ काठोकाठ भरून ठेवला. या कथाकाव्याच्या भव्य दिव्य फलकावर त्यांनी एकही जागा रिकामी ठेवली नाही. जिथे जिथे अवकाश मिळाला तेथे त्यांनी लहान मोठी जीवशिवैक्यदर्शक रूपके रेखाटली. परिणामी रूक्मिणीस्वयंवर कथेचे तत्त्वनिरुपणाचे सामर्थ्य नाथांनीच प्रथम प्रकट केले. एखाद्या तत्त्वदर्शनाला कथारुप देण्याची प्रवृत्ती प्राचीन साहित्यात सर्वत्र आढळली, तरी एका कथेलाच तत्त्वदर्शनाचे रूप देण्याचा नाथांचा प्रयत्न हा प्राचीन मराठी साहित्यांतील पहिला व अखेरचाच मानावा लागतो. नाथांच्या कथाकाव्यातील नवनिर्मितीचे हे स्वरूप महत्त्वपूर्ण होय.

कथेची विविध कार्ये साधणारे नाथांचे संपन्न निवेदन : व्यक्तिचित्रण :

नाथ हे एक श्रेष्ठ प्रवचनकार असल्याने त्यांच्या प्रतिभेचे अवघे सामर्थ्य त्यांच्या कथानिवेदनात एकवटल्याचे रूक्मिणीस्वयंवरातच नव्हे तर, त्यांच्या समग्र कथात्म काव्यग्रंथातून जाणवते. खरे तर नाथांची प्रतिभा काव्य-निर्मितीपेक्षा कथासाहित्यनिर्मितीलाच मूलतः अनुकूल ठरते ती त्यांच्या या समर्थ निवेदनसामर्थ्य 'रूक्मिणीस्वयंवरात विविध रुपात प्रकटते' कथा या वाङ्मयप्रकाराचा एक महत्त्वाचा घटक असणारे व्यक्तिचित्रण हे नाथप्रतिभेचे रूक्मिणीस्वयंवरात जाणवणारे एक सामर्थ्यस्थळ आहे. ही स्वयंवरकथा ज्या दोन व्यक्तिरेखांवर तोललेली आहे ती, श्रीकृष्ण व रुक्मिणी यांची व्यक्तिचित्रे रेखाटताना नाथांनी आपले अवघे निवेदन सामर्थ्य पणास लावलेले दिसते.) श्रीकृष्णाच्या बाबतीत त्याच्या व्यक्तिचित्रणाएवढेच त्याच्या माहात्म्यगायनातही नाथांच्या प्रतिभला स्वारस्य आहे. हे रुक्मिणीस्वयंवरात वेळोवेळी येणाऱ्या श्रीकृष्णमाहात्म्यगायनावरून लक्षात येते. रूक्मिणीस्वयंवरातील पहिल्या प्रसंगात 'किर्ती' नाम ब्राह्मणाने भीमकाच्या दरबारात केलेली कृष्णस्तुती, दुसऱ्या प्रसंगात रुक्मीने श्रीकृष्ण रुक्मिणी विवाहाला विरोध दर्शविताना केलेली कृष्णाची 'व्याजनिंदा', तिसऱ्या प्रसंगात सुदेवाने द्वारकेत श्रीकृष्णाच्या प्रथम भेटीत केलेले त्याचे गुणवर्णन, रुक्मिणीने श्रीकृष्णास उद्देशून लिहिलेल्या 'प्रेमपत्रिके'त केलेली श्रीकृष्णस्तुती (प्रसंग ४ था), श्रीकृष्ण कुंडिनपुरास आल्याचे समजताच त्यास पाहण्यासाठी राजरस्त्यावर जमलेल्या नागरिकांना

त्याचे झालेले दर्शन, त्यावेळी त्यांच्या प्रतिक्रियांतून आकारत जाणारे कृष्णरुप (प्रसंग ६ वा); रुक्मिणीहरणानंतर ओढवलेल्या युद्धात पराभूत झालेल्या रूक्मीची श्रीकृष्ण जी विटंबना करतो त्याचे समर्थन करताना बलरामाने केलेली श्रीकृष्णस्तुती (प्रसंग १३ वा), 'मूळमाधव' येथे भीमकाने रुक्मिणीचे कन्यादान करताना केलेले श्रीकृष्णमाहात्म्यगायन (प्रसंग १४ वा) ही या स्वयंवर कथाप्रवाहात वेगवेगळ्या संदर्भात येणारी श्रीकृष्णवर्णने पाहता नाथ-प्रतिभेला जडलेला श्रीकृष्णवर्णनाचा छंद मात्र लक्षात येतो.

श्रीकृष्णानंतर रुक्मिणीच्या व्यक्तिचित्रणासच कथेत महत्वाचे स्थान असल्याने नाथांनी तिचीहीं विपुल रेखीव वर्णने कथेत योजिली आहेत. श्रीकृष्णाचे गुणवर्णन ऐकून उन्मन झालेल्या राजकन्या रुक्मिणीच्या मनोवस्थेचे चित्रण (प्रसंग दुसरा), रुक्मिणीने श्रीकृष्णास उद्देशून लिहिलेल्या प्रेमपत्रिकेतून घडणारे तिचे मनोदर्शन (प्रसंग ४ था) द्वारकेस दूत म्हणून पाठविलेल्या सुदेवाचीं उत्कंठेने मार्गप्रतिक्षा करणाऱ्या रुक्मिणीच्या मनोवस्थेचे नाथांनी केलेले चित्रण (प्रसंग ५ वा) अंबिकापूजन करून मंदिराबाहेर श्रीकृष्णाचा शोध घेत चालत जाणाऱ्या रुक्मिणीच्या अलौकिक सौंदर्याचे नाथकृत वर्णन (प्रसंग ७ वा) रुक्मिणीवर्णने व्यक्तिचित्रणाची पातळी ओलांडून भावदर्शन घडवू लागताच प्रत्ययकारी ठरू लागतात. या दृष्टीने पुढील दोन वेचक वर्णने लक्षणीय वाटतात. नाथांनी रुपकाश्रयी चमत्कृतींचा सढळ वापर करुन या दोन व्यक्तिचित्रांचे अलौकिकत्व त्यांच्या ईश्वरी अवतारित्वासह अधोरेखित केले आहे.

जो निर्गुण निर्विकार। जो निष्कर्म निरुपचार।
तोचि जाहला जीं साकार। लीलाविग्रही श्रीकृष्ण ।।
अतिसुरंग चरणतळें। उपमें कठिण रातोत्पलें।
बालसुर्याचेनि उजाळे। तैसीं कवळें टांचांचीं ।।
ध्वजवज्रांकुशरेखा। चरणींचीं सामुद्रिकें देखा ।।
न वर्णवती सहस्त्रमुखा। ब्रह्मादिका अलक्ष्य ।।
पिळूनि इंद्रनीळकिळी। वोतली कृष्णतनु सांवळी ।।
पाउलें सुकुमार कोंवळीं। घोटीं निळीं दोहीं भागीं ।।
सुनीळ नभाचिया कलिका। तैशा आंगोळिया देखा।
वरी नखें त्या चंद्ररेखा। चरण पीयूषा लुब्धल्या ।।

सांडूनि कठिणत्वाचें डिंभ । सचेतन मर्गजस्तंभ ।
तैसे चरण जी स्वयंभ । श्रीकृष्ण शरीरीं शोभती ।।
ऐकोनि जिचिया सौंदर्यासी । वेध लागला श्रीकृष्णासी
ती भीमकी वर्णावी कैसी । सीमा रुपासी न करवे ।।
नाहीं स्त्रष्टयाने स्त्रजिली । कृष्णप्रभावे रूपा आली ।
बरवेपणा सीग चढली । साकारली सौंदर्ये ।।
गगन शून्यत्वा उबगले । कृष्णभेटीसी उदित जाह्लें ।
भीमकी मस्तकासी आलें । निरालंबें शोभत ।।
मस्तकींचे नील कुंतल । तेंचि नभ अतिसुनीळ ।।
तळीं मुखचंद्र निर्मळ । भीमकीमुखा उगवला ।।
चंद्र क्षीण कृष्णपक्षीं । म्हणे हा पूर्वील माझा बंधु कीं ।
म्हणूनि कळवळली भीमकी । तो निजमुखीं धरियेला ।।
चंद्र पूर्ण पौर्णिमा एकीं । येरवीं क्षयवृद्धी त्या ये लोकीं ।
तो सदा भीमकीमुखीं । निजात्मसुखी परिपूर्ण ।।
चंद्रमंडळा मागेंपुढें । जैसे तारागणांचे वेढे ।
तशीं मोतिलग तानवडें । दोहींकडे तळपती ।।२०

३ : चित्रमयी युद्धवर्णने

श्रीकृष्ण आणि रूक्मिणी यांच्या व्यक्तिचित्रणपर निवेदनानंतर लक्ष्यवेधी ठरतात ती नाथांची युद्धवर्णने. हरिवंशातील युद्धवर्णनांना अनुसरुन ही वर्णने येत असली तरी ती मराठी भाषेची प्रकृती, वळणे व स्वरुप धारण करुनच प्रकटत असल्याने ती अनेकदा नवनिर्मितीच्या पातळीवर जाऊ लागतात. रूक्मिणीहरणानंतरचा कथाभागच एका अर्थाने नाथांना नवनिर्मितीच्या दृष्टीने अनुकूल ठरल्याचे नाथ त्यात जो रस घेतात, त्यावरून लक्षात येते. रूक्मिणीहरण कथाभागासाठी नाथांनी सात प्रसंगांची. योजना केली आहे रूक्मिणीहरणोत्तर युद्धवर्णनासाठी व विवाहप्रसंगासाठी एकूण अकरा प्रसंगाची योजना केली आहे. अनुबादविषय नाथांच्या मनांत पूर्णतः मुरला असल्यानें तो काव्यरुपानें प्रकटतांना त्याचा जणू कायापालट होतो. नाथांच्या लेखनांत मूळग्रंथातील आशय तर पूर्णार्थाने व्यक्त होतोच; शिवाय आशयातील सूचित, अव्यक्त अर्थछटानाही ठसठशीतपणा येऊ लागतो, नाथांची वाणी ऐसपैस असून, पाल्हाळचाचा दोष पत्करुनही सुस्पष्ट होऊ पाहणारी आहे. शिवाय नाथांनी 'रुक्मिणीस्वयंरा'तील घटनाप्रसंगाना स्वयंकालीन वास्तवाची डूब दिली असल्याने त्यांची युद्धवर्णने

जिवंत व प्रत्ययकारी उतरली आहेत. नाथांच्या अद्वैतवादी दृष्टीकोणाचा त्यांच्या प्रतिमेवरील सक्त पहारा जेव्हां शिथील होतो तेव्हा त्यांची युद्धवर्णनें पुढील प्रमाणे नाटयात्म व साक्षात्कारी रूपांत अवतरु लागतात.

दोन्ही सैन्यां झाली भेटी । वोढिल्या धनुष्यांच्या मुष्टी ।।
होत बाणांची पैं वृष्टी । कूर्मपृष्ठी कांपतसे ।।
तडक फुटले एकसरें । भिंडीमाळांचे पागोरे ।
वीर पडखळले वीरीं । परस्परें हाणिती ।।
गज आदळले गजांसी । महावंत महावंतांसी ।
शस्त्रें वोडविती शस्त्रांसी । घायीं घायांसी निवारण ।।
वोडणे आदळती वोडणा । बाण सुटती सणसणा ।
खड्‌गें वाजती खणाखणा । काळकंदना मांडली ।।
धीर वीर राहे साहे । मागे न ठेविती पाये ।
माथां वाजती घाये । रूधिर वाहे भडभडा ।।
शस्त्रें सुटती हातींचीं । कटारा काढिती माजींचीं ।
उदरें फोडिती गाजांचीं । वीर पायांचे चवताळती ।।
वोडण उचलोनियां ठायीं । वारु तोडिले पायीं ।
वीर पाडूनियां भुई । आढाऊ पायीं भीडती ।।
भातडीचे सरले शर । धनुष्यदंडे महावीर ।
झोडून पाडिती अपार । घोरांदर मांडिले ।।
लाथा हाणोनियां गजांतें । झोंटी धरोनि महावंतांतें ।
तळी आणोनियां त्यांतें । घायीं आंतें काढिती ।।
घायें पाडिती गजांतें । उपडोनि घेती गजदंतांतें ।
धावोनि हाणिती रथांतें । एकचि घातें शतचूर्ण ।।
घायीं मातले महावीर । वोढिती अंत्रमाळांचे भार ।
तरी धांवती समीर । थोर थोर पाडिती ।।२१

मनोदर्शन घडविणारी आत्मनिवेदने :

व्यक्तिचित्रांच्या अंतरंगदर्शनापेक्षा त्यांच्या बहिरंगचित्रणावरच नाथांचें कथानिवेदन अधिक विसावत असल्याने आत्मनिवेदनास त्यात फारसा अवकाश लाभत नाही, तथापि रुक्मिणीची श्रीकृष्णस्तुतीरुप धारण करणारी आत्म-

निवेदने मोजकीच असली तरी देखणी वाटतात. पुढील आत्मनिवेदन या दृष्टीने वाचनीय ठरेल. रुक्मिणीचे त्यातून प्रकटणारे स्वप्नरंजन विलोभनीय असून त्याचे मनोदर्शनाचे सामर्थ्यही लक्षणीय आहे.

येरीकडे राजकुमरी । अवस्था लागलीसे भारी ।।
कां पां न येचि श्रीहरी । विचार करी लिखिताची ।।
कृष्णासी नाहीं विषयगोडी । म्या पत्रिका लिहिली कुडी ।।
जे भार्या होईन आवडी । जाहली अनावडी तेणें कृष्णा ।।
आढाल ढालाची पैं थोर । अभाव भावें अतिसुंदर ।
दाटोनि रिघों पाहे घर । वशीकरण मज करील ।।
मग मी होईन तिज आधीन । जिवें जिता करील दीन ।
अमना आणूनियां मन । नाचविल निजछंदें ।।
कार्याकारण समस्त । तेचि करील निश्चित ।
सुचित आणि दुश्चित । आंदण्या दासी आणील ।।
तिचा विकाल्पिया बंधु । आंदणा येईल कामक्रोधु ।
तिचा बोळवा गर्बमदु । घरभेदू दाटेल ।।
माझेनि आंगें थोरावेल । मज ते नांवरुप करील ।
विषयगोडी वाढविल । मुद्दल वेंचील निजज्ञान ।
होईल निर्लज्जा निःशंक । मज देखों न शकती लोक ।
ऐसें जाणोनि निष्टंक । न येचि देव श्रीकृष्ण ।।
लिखितीं चुकी पडली मोठी । पावेन शतजन्मांपाठीं ।।
हे देखोनि जगजेठी । उठाउठी न पवेची ।।
मज नाहीं वैराग्य कडाडी । भेटी न मागेचि रोकडी ।
माझिया मुखरसाची गोडी । प्रतिबंधक मज झाली ।। २२

एकनाथांनी वरील काव्य परिच्छेदात केवळ रुक्मिणीचेच नव्हे तर एकूण स्त्रीमनाचेच अत्यंत प्रत्ययकारी दर्शन घडविले आहे, उपरोक्त काव्य परिच्छेदात रुक्मिणीचे स्त्रीसुलभ भाव व्यक्त करून नाथांनी तिच्या व्यक्तिचित्राचे मानुषीकरणही साधले आहे. सुदेवाची व पर्यायाने श्रीकृष्णाची वाट पाहणाऱ्या रुक्मिणीची मनोवस्था प्रकट करणारे तिचे पुढील आत्मनिवेदनही भावपूर्ण असून ते त्यातील नाट्यात्मतेने आपले लक्ष वेधून घेते.

मज न लगे विजण वारा । तेणें अधिक होतसे उबारा ।

प्राण रिघों पाहे पुरा । शार्ङ्गधरावांचोनि ॥
आंगी न लावा गे चंदन । तेणें अधिकचि होय दीपन ।
माझे निघों पाहती प्राण । कृष्णचरण न देखतां ॥
साहच नव्हेचि गे अंबे । विन्मुख झाली जगदंबा ।
आतां कायसी लग्न शोभा । प्राण उभा सांडीन ॥
शिवा, भवानी रूद्राणी । कां पां न पवतीच कोणी ।
कां विसरली कुळस्वामिणी । चक्रपाणी न पवेचि ॥ २३

५ : श्रीकृष्णस्तवन आणि गुरुमहात्मगायन

नाथांच्या रूक्मिणीस्वयंवरातील सर्वच व्यक्तिरेखा श्रीकृष्णाभिमुख असून संधी सापडताच ती श्रीकृष्णस्तवन करू लागतात, भीमक, सुदेव, बलराम, कुंडिनपूर व द्वारका येथील नागरिक इत्यादींच्या व्यक्तिरेखा कथाप्रवाहात प्रकटतात त्या आपली श्रीकृष्णभक्त ही भूमिका घेऊनच! नाथांनी या सर्व व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून पुन: पुन्हा श्रीकृष्णस्तवन केले आहेच; पण श्रीकृष्ण–वैरी असलेल्या रूक्मी, शिशुपालादींनाही प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे श्रीकृष्णस्तुती करण्यास भाग पाडले आहे.

श्रीकृष्णस्तुतीप्रमाणच गुरुमहात्मगायनाचेही नाथांच्या प्रतिभेला विशेष आकर्षण आहे. रुक्मिणीस्वयंवरात वस्तुत: गुरुमाहात्म्य गाण्यास फारसा अवकाश नाही; तरीही नाथांनी या कथेच्या पाचव्या प्रसंगात रुक्मिणी–सुदेवाविषयीचा कृतज्ञता भाव व्यक्त करतांना गुरुस्तुती करते असे दर्शविले आहे. तसेच कथा–प्रवाहाबरोबरच क्षणभर येऊन नाथांनी केलेली जनार्दनस्वामींची स्तुतीही यादृष्टीने लक्षणीय आहे. २४

६ : नाथानिर्मित कथाबंधाचे निर्णायक स्वरुप

एकनाथांनी रूक्मिणीस्वयंवराची रचना करतांना भागवत-हरिवंशवादी ग्रंथाचा आधार घेतला असला तरी या कथेची त्यांनी केलेली पुनर्रचना प्राचीन मराठी साहित्यविश्वात तरी अखेरची व निर्णायक ठरली, खरे तर एकनाथ पूर्वकालीन महानुभाव कवींनीही भागवत हरिवंशवादी पुराणांतील 'रुक्मिणी–हरण' कथाभागांचे एकत्रीकरण करुनच आपली स्वयंवरकाव्ये रचलेली दिसतात

परिणामी महानुभाव परंपरेतील 'रुक्मिणीहरण' काव्यग्रंथात पूर्वार्धात प्रेमकथा व उत्तरार्धात संघर्षकथा, असे सुस्पष्ट दोन विभाग पडतात. याचे कारणच मुळात या कथेचा भागवत व हरिवंश पुराणग्रंथातून दोन स्वतंत्र दिशांनी झालेला विकास होय. पण त्यातूनही महानुभाव कवींनी एक सूत्र स्वीकारलेले दिसते. रूक्मिणीस्वयंवर कथेचे भागवतप्रणित विवाहपूर्व प्रेमकथेचे रुप पूर्वार्धात अबाधित ठेऊन त्यांनी उत्तरार्धात हरिवंशप्रणित संघर्षकथारूपाची त्यास जोड करून दिली. एका दृष्टीने दोन स्वतंत्र दिशांनी जाऊ पाहणाऱ्या रूक्मिणी-स्वयंवर कथारूपांची सांधेजोड करून त्यास एकात्म, एकसंघ रुप देण्याचीच ही प्रक्रिया होती. तिचा जन्म भागवतातील श्रीकृष्ण रुक्मिणी यांच्या विवाहपूर्व प्रेमाविषयीचा कथाभाग आणि हरिवंशातील श्रीकृष्ण-जरासंधादी वीरांच्या रुक्मिणीहरणोत्तर संघर्षाचा कथाभाग यासंबंधाने पर्यायाने शृंगाररस व वीररस या दोन्ही संबंधाने या कवींना वाटणाऱ्या समान आकर्षणातून झाला. या कथेचा पूर्वार्ध भागवतानुसारी ठेवण्यात श्रीकृष्णभक्तीची व शृंगार संयोजनेची सोय होती तर त्याच्या हरिवंशानुसारी उत्तरार्धात त्यांना श्रीकृष्णाच्या पराक्रमाचे वर्णन करण्याची व त्या निमित्ताने वीररसाच्या अविष्काराची संधी लाभत होती. म्हणूनच महानुभाव कवींनी भागवतातील श्रीकृष्णरुक्मिणी यांच्या विवाहपूर्व प्रेमाचा संदर्भ असणारी स्वयंवरकथा स्वीकारुन त्यावर हरिवंशातील संघर्ष-कथेचे कलम केलें आहे. हा प्रयोग तत्कालीन सामाजिक अभिरुचिला तर रुचलाच, पण तो तत्कालीन व उत्तरकालीन कर्वींच्या अभिरुचीलाही आकर्षित करु शकला.

ब्रह्मवैवर्तपुराणाने रूक्मिणीस्वयंवर कथेच्या विकासाची एक तिसरीच शक्यता प्रकट केली. भीमक हा श्रीकृष्णभक्त असल्याचे दर्शवून आणि त्याच्याच प्रेरणेने श्रीकृष्ण व रूक्मिणी यांच्यात प्रेमाचे हळुवार भावबंध प्रस्थापित झाल्याचे दर्शवून ब्रह्मवैवर्तकारांनी रूक्मिणीहरणाची अटळता सूचित केली. त्यामुळे ब्रह्मवैवर्तपुराणातील या कथाभागास गोड कपटनाटयाचे स्वरूप प्राप्त होऊन भीमक हाच त्याचा सूत्रधार ठरला. रूक्मिणीहरणानंतरचा श्रीकृष्ण-रूक्मीसंघर्षच नव्हे तर त्या संघर्षातील रूक्मीचा पराभवही भीमकास अपेक्षित होता. अखेर तोच पुढाकार घेऊन 'मूळमाधव' येथे श्रीकृष्णरूक्मिणी यांचा यथाविधी विवाह लावून देत असल्याने विवाहपूर्व व विवाहोत्तर सोहळयांच्या चित्रणाला तेथे महत्त्व प्राप्त झाले. सारांश 'रूक्मिणीविवाह' ही एकनाथपूर्व-कालातच साहित्य विश्वात प्रकटलेली 'रूक्मिणीस्वयंवर' कथेची तीन प्रभावी वळणे होती.

प्रवचनकार एकनाथांच्या सर्वसंग्राहक प्रतिभेला या तीन्ही कथारूपांचे सारखेच आकर्षण वाटणे स्वाभाविक होते, म्हणून नाथांनी रुक्मिणीस्वयंवर कथेची ही तीन्ही वळणे स्वीकारली; तिच्या विकासाच्या सर्व शक्यता लक्षात घेतल्या; तिची पौराणिक आविष्काररूपेच नव्हेत तर प्राकृत सौंदर्यस्थळेही आत्मसात केली; आणि तरीही या कथेत ज्या कोऱ्या जागा राहून गेल्या त्या सर्व स्वप्रतिभासामर्थ्याने भरून काढल्या. नाथांनी एकीकडे रूपकाच्या आश्रयाने स्वकालीन वास्तवाचे रंग या कथेत भरले. तर दुसरीकडे त्या समकालीन वास्तवावरच अद्वैतवादी भूमिकेतून भाष्य करून आपला अद्वैतवादी दृष्टिकोण समाजाच्या सर्वस्तरांपर्यंत नेऊन पोहोचविला. सारांश नाथांनी 'रुक्मिणी-स्वयंवर' कथेचा सर्वांगिण आविष्कार साधून तिच्या स्वरूपावर स्वप्रतिभेची चिरस्थायी मुद्रा जडवली. नाथानंतर मराठीत 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथाकाव्ये रचली गेली. खरी, परंतु त्यांना नाथकृत 'रुक्मिणीस्वयंवर' काव्याचा जनमानसावरील प्रभाव कधीच पुसून टाकता आला नाही. मराठी काव्यसृष्टीत तरी एकनाथ हेच या कथेचे अखेरचे दर्शनकार ठरले.

७ : तात्त्विक रूपकात्म कथा : प्राचीन कथाकाव्यातील एक नवप्रयोग

'रुक्मिणीस्वयंवर' रचनेने नाथांनी या पौराणिक कथाकाव्याचा एक नवाच आकृतिबंध साधला. या नव्या आकृतिबंधाचे प्राणतत्त्व म्हणजे त्यातील तात्त्विक रुपकात्म निवेदनशैली होय. नाथ कथेतील घटना, प्रसंगावर समान्तर-पणे तात्त्विक भाष्य करतातच, शिवाय ते अखंडपणे रुपकात्म स्वरुपात प्रकटले याचीही दक्षता घेतात.

नाथांच्या व्यक्तिमत्त्वातील कथाकाराला स्थलकाल-व्यक्तिसंबंध कथानुभवाची जेवढी ओढ आहे, तेवढीच त्याच्यातील तत्त्वनिरुपकालाही कथानुभवाला तात्त्विक पातळीवर सामोरे जाण्याची प्रबळ ओढ आहे. कथा-नुभव घेणे व त्याचे तात्त्विक पातळीवर रुपांतर साधणे ह्या प्रक्रिया नाथांच्या बाबतीत अभिन्न भासाव्यात एवढ्या समांतर व निकटवर्ती आहेत. नाथां-सारख्या व्युत्पन्न, व्यासंगी व साक्षेपी कथाकवीच्या बाबतीत त्या एकात्म वाटण्याएवढ्या एकरूप आहेत. नाथांच्या या अनुभव प्रक्रियेचा त्यांच्या कथा-निर्मितीप्रक्रियेवर परिणाम होणे अटळ होते. नाथांची रुपकात्म निरुपण पद्धती

त्यातूनच जन्मास आली आहे. तिच्यामुळे नाथांचे तत्वनिरूपण कथारुपात आणि कथा निरुपण तात्त्विक रुपात अवतरु लागते. अनेकदा तर नाथांची रुपके त्यामागील कथासंदर्भ वा तात्त्विक संदर्भ बाजूस सारुन स्वतंत्रपणे स्वतःच (अथवा श्रोत्यांचे) लक्ष वेधून घेऊ लागतात. अव्यक्त, निर्गुण निराकार अशा तत्त्वानुभवाला व्यक्त सगुण, साकार करुन त्यांचे मानुषीकरण साधण्याची प्रक्रिया कालानुभवात अपरिहार्य ठरत असली तरी जे व्यक्त, सगुण, साकारच, त्यास तात्त्विक पातळीवर अनुभविण्याची प्रक्रिया मात्र काहीशी अस्वाभाविक म्हणूनच अकलात्म वाटत राहते. कलानिर्मितीच्या मूळ हेतूसच ती छेद देत राहते. कथानुभवातील व्यामिश्रतेमुळे ही बाब काही वेळेस अपरिहार्य ठरते हे मान्य! तथापि नाथ सुबोध, पारंपारिक जीवनाचारही त्याच्या तपशिलासह तात्त्विक रूपकांनी मढवून काढतात. त्यावेळी आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहात नाही. २५ कालात्म संयमाचा अभाव, औचित्यभंग हे दोष जाणीवपूर्वकतेने स्वीकारणाऱ्या नाथांच्या प्रतिभेचा रूपकात्मतेचा मोह कोणत्याही कारणास्तव समर्थनीय ठरत नाही हे खरे.

तथापि तात्त्विक रुपकात्म कथा निवेदन हे नाथ प्रतिभेने स्वप्रकृतीस अनुसरुन स्वीकारलेले एक अविष्काररुप होते. यादृष्टीने त्याकडे पहावयाचे ठरविले की त्याचे वेगळेपण लक्षात येऊ लागते. मराठीतील कथाकाव्य लेखनाचा एकमेव असा अपूर्व प्रयोग म्हणूनही त्याचे स्थान प्राचीन मराठी काव्यात महत्त्वाचे ठरते. एकनाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' रचनेनंतरही मराठीत अनेक स्वयंवर काव्यग्रंथ जन्मास आले, पण तरीही नाथांच्या 'स्वयंवर' रचनेचे स्थान अबाधित राहिले. नाथांच्या या प्रकारच्या कवितेचे त्यांच्या समकालीन वा उत्तरकालीन कवीनेही अनुकरण केल्याचे दिसत नाही. याचे खरे कारण नाथांची कविता अभिजाततेमुळे अनुकरणाच्या पलिकडे, सुदूर थांबलेली होती हेच होय.

८ : रुक्मिणीच्या व्यक्तिचित्रातील नवनिर्मिती

रुक्मिणीचे व्यक्तिचित्र ही नाथांनी 'रुक्मिणीस्वयंवर' या पारंपारिक कथेला दिलेली जणू एक देणगी आहे. यादव कालात नरेंद्राने रुक्मिणीला विलोभनीय सौंदर्यरुप देऊन तिला संस्कृत विदग्ध महाकाव्यातील नायिकेच्या पातळीवर नेले. रुक्मिणीची उत्कट विरहावस्था चित्रित करुन प्रथम तिच्या व्यक्तिचित्रातील काव्यात्मता प्रकट केली.

नरेंद्रानंतर रुक्मिणीच्या व्यक्तिचित्राचे नवदर्शन घडविले ते एकनाथांच्या प्रतिभेनेच होय. नाथांनी 'रुक्मिणी'ला एक आगळे सौंदर्यरुप तर दिलेच, पण त्याचबरोबर तिला एक पृथगात्म, प्रभावी व प्रज्ञावंत असे तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वही दिले. खरे तर श्रीमद्‌भागवतापांसूनच 'रुक्मिणी' ही तिच्या स्वयंवर कथेतील मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा झाली होती, नाथांच्या 'स्वयंवर'काव्यातही तींच या कथेची पूर्णार्थाने सूत्रधार होऊ पाहते. नाथकृत 'रुक्मिणीस्वयंवरा'त रुक्मिणीची कितीतरी भावचित्रे प्रगटून पौराणिक ग्रंथांनी जोपासलेल्या तिच्या व्यक्तिरेखेचा विकास जणू परिपूर्ण होतो. किर्तीनाम ब्राह्मणाने केलेल्या श्रीकृष्णस्तुतीमुळे आत्मभान हरपलेल्या रुक्मिणीची यौवनसुलभ विरहावस्था, सुदेवाकरवी श्रीकृष्णाला प्रेमपत्रिका पाठवून त्यास स्वयंप्रेरणेने विवाहविषयक आवाहन करतांना तिचे प्रकटणारे लालित्य व बुद्धिचातुर्य. सुदेवानेच आपले मनोरथ सफल केले या जाणिवेने त्यास अभिवादन करतांना तिने दर्शविलेली विनम्रता अंबिकापूजनानंतर विवाहशृंगार केलेल्या रुक्मिणीने मंदिराबाहेरील राजांच्या समुदायात उभ्या असलेल्या श्रीकृष्णाकडे चालत जातांना धारण केलेली मोहमुद्रा, रुक्मीशीं झालेल्या उग्रगंभीर संघर्षात त्यास पराभूत केल्यानंतर क्रोधातिशयाने त्याच्या शिरच्छेदास अुद्युक्त झालेल्या श्रीकृष्णाच्या पायावर लोळण घेणारी व बंधुप्रेमाने व्याकुळ होऊन त्याच्या प्राणरक्षणार्थ श्रीकृष्णस्तुती आरंभणारी चतुर व कर्तव्यदक्ष रुक्मिणी, आणि पुढे लग्नप्रसंगी श्रीकृष्णदर्शनाने क्षणोक्षणी आत्मभान हरवणारी भक्तिची सगुण मूर्ती असलेली रुक्मिणी, अशी तिची कितीतरी प्रासंगिक भावोत्कट चित्रे नाथांनी या काव्यग्रंथात रेखाटलेली दिसतात.

९ : 'रुक्मिणीस्वयंवरा'तील विनोदाची स्थळे

'रुक्मिणीस्वयंवरा'तील विनोदाची स्थळे हा तर एकनाथांच्या नव-निर्मितीचा खास प्रांत होय. 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथेमागील नाथांची भूमिका ही केवळ निवेदकाची नसून भाष्यकाराचीही आहे. याचा प्रत्यय 'स्वयंवर' काव्यातील नाथांच्या विनोदनिर्मितीमधुनही येणे शक्य आहे. बलरामाने जरा-संधादींशी सक्रोध मांडलेल्या निर्वाणीच्या युद्धात त्यांचा पराभव होऊन रणां-गणावरुन ते जीव वाचवून पळ काढतात हे दृश्य नाथांनी पुढीलप्रमाणे विनोदाचा आश्रय करुन चित्रित केले आहे. २६

यादवां यश आले गाढे । पळता न पाहती मागें पुढें ।

रथ गज सांडूनी घोडे । वीर वेगाढे पळाले ।।
पळतां पडताती वेंगडी । योद्धे नव्हों आम्हीं वऱ्हाडी ।
बळिभद्रे निजपरवडी । रणलुगडीं वोपिली ।।
नवरीचा वडील भावो । तेणे दिधला गौरवो ।
पाठी तांबडया करुनि पाहा वो । राये रावो बोळविले ।।

भीमकीचा संभाव्य पती म्हणून कुंडिनपुरात जो स्वाभिमानाने व आनंदाने वावरत असतो, त्या शिशुपाळाची रूक्मिणीहरणानंतर पुढील हस्यास्पद अवस्था झाल्याचे नाथांनी दर्शविले आहे. २७

विलाप करूनि अनेक । शिंपिलें शिशुपाळाचें मुख ।
वारा घालिती एक । झाला नावेक सावध ।।
उठूनि बैसला एकसरें । श्वास घालता पैं थोरें ।
दुःख हृदयींचे नावरे । नेत्रद्वारे जळ चाले ।।
शिशुपाळा आले रुदन । न धरत चालले स्फुंदन ।।
धीरे आवरूनियां जाण । शहाणपण मांडिले ।।

बळिभद्राने जरासंधादींच्या सैन्याची वाताहत केल्याने त्यांची झालेली दयनीय अवस्था नाथ विनोदाचा आश्रय करून मोठ्या रसाळपणे वर्णन करतात. २८

वीरीं घेतले घायवारें । म्हणती पळा रे पळा रे ।
मारिले जाल रे बळिभद्रें । साह्य दुसरें कोणी न ये ।।
एकी घेतला भेदरा । एक कांपती थरथरां ।
करु नको गा बलिभद्रा । दास डिंगर आम्हीं तुझें ।।
एकाचे तुटलें पैं हात । एकीं विचकीले दांत ।
एक कण्हत कुंथत । तवा देत पैं आले ।।
एक घायीं जर्जर बहुत । एक हंबत हुंबत ।
एकांचीं लोंबती आतें । घायीं कोतें आडकलीं ।।
एक रडत रडत । एक अत्यंत चरफडित ।
एक पाणी जी मागत । खुणा हात दाउनी ।।
मस्तक फुटोनि बाहे रुधिर । एकाचे अर्ध तुटले शिर ।

ऐसाचे घार्यी बुडाले तीर। तेणे वीर तळमळती ।।
भले गौरविले वऱ्हाडी। थिती गेलीं लेणी लुगडीं।
एक नागवी उघडीं। मेलीं मढी वोढिती ।।

१० : समकालीन वास्तवाची चित्रणे

कथांगांना रुपके जडवीत कथा निवेदन करण्याचा नाथांना जसा छंद आहे, त्याचप्रमाणे पौराणिक कथेच्या निवेदनातून समकालीन वास्तवातील सामाजिक जीवनाच्या स्थितीगतींचा मागोवा घेत त्याचे रूपाकार टिपण्याचाही छंद आहे. रुक्मिणीस्वयंवराची कथा पंधराव्या शतकातील महाराष्ट्रीय जीवन-वास्तवाच्या कक्षेत आणून ठेवण्याचे श्रेय अर्थातच एकनाथांनाच द्यावयास हवे. रुक्मिणीहरणोत्तर कथाभागातील नाथांची युद्धवर्णने समकालीन युद्ध-स्वरूपांवर प्रकाश टाकतात; तर मूळमाधव येथील श्रीकृष्ण–रुक्मिणी विवाह-सोहळ्याची चित्रणे नाथसमकालीन महाराष्ट्रीय लग्नविधी आणि लग्नविषयक संकेत व परंपरा अधोरेखित करु लागतात. द्वारकेहून 'मूळमाधवा'स निघालेल्या श्रीकृष्णपक्षाकडील वऱ्हाडातील स्त्रियांच्या उत्साहाचे वर्णन, रुक्मिणीची आई 'शुद्धमती' हिने श्रीकृष्णास पाठविलेल्या तेलवणाचे व रूखवताचे वर्णन, भीमक-शुद्धमती यांनी रूक्मिणीची पाठवणी केली त्या प्रसंगाचे वर्णन, धोंडानृत्याचे वर्णन, लक्ष्मीपूजनाचे वर्णन इत्यादी लहानमोठी वर्णने वाचताना महाराष्ट्रीय उच्चवर्णीय लग्नसमारंभाचे वर्णन आपण वाचत असल्याचा वाचकास भास होत राहतो.

एखादी पौराणिक साहित्यकृती निर्मिताना लेखकाने ती स्वकालाशी कितपत निगडित करावी हा एक स्वतंत्र चर्चेचा विषय होऊ शकेल. तथापि सर्वच लोकप्रिय व कविप्रिय देवकथांची कालप्रवाहानुसार बदलणारी रूपे पाहता तिची कालसापेक्ष व कविप्रकृतिसापेक्ष परिवर्तने अटळ असावीत असे वाटू लागते. विष्णुपुराणापासून चालत आलेली रूक्मिणीस्वयंवराची कथा अशी उदाहरणादाखल घेतली, तरी तिची कालान्तराने होत गेलेली स्थित्यंतरे आश्चर्यकारक वाटू लागतात. अशी कथा जन्मकालीच तिचा भाग्यलेख घेऊन घेऊन येते. सर्वच कथा स्थित्यंतरानुकूल नसतात. काही मोजक्याच कथा स्वसंस्कृतीतील मानवी मनांशी शतकानुशतके जवळीक साधून आशय व अभिव्यक्तीच्या नवनवीन शक्यता प्रकट करीत परमोच्च पातळीवर लोकमनाचे

रंजन व अुद्बोधन साधीत असतात. त्या एकूणच मानवी मनाला सतत जवळच्या आणि तरीही दुरस्थ, गम्य आणि तरीही धूसर तथापि आवाहक व आकर्षक अशा वाटतात, एखाद्या युगप्रवर्तक प्रतिभावंताला त्या जणू आव्हान देतात त्याच्याशी सुसंवाद करताना स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचे एक नवदर्शन त्यास सुचवून त्याने निर्मिलेल्या नवनिर्मितीवर त्या स्वतःची एक अभिनव मुद्रा जडवून जातात. त्या अशा रीतीने त्या प्रतिभावंतास व त्याच्या पिढीस अखंड ऋणी मात्र करून ठेवतात. अशा प्रसंगी कथानिर्मात्यापेक्षा ती कथाच अधिक जिवंत व प्रभावी वाटू लागते. तसेच ती शतकानुशतकातून भेटणाऱ्या नव-कवींच्या प्रतिभेचे सत्त्व शोषून घेत पुष्ट होत जाताना दिसते कवी संपतो, पण कविता संपत नाही; कथाकार सरतो पण जिवंत कथा मात्र पुढील वाट चालतच राहते, याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे मराठी साहित्यविश्वातील 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथाकाव्याची परंपरा होय. ही कथापरंपरा म्हणजे मराठी साहित्यविश्वातीलच नव्हे तर एकूणच साहित्यविश्वातील एक सौन्दर्यपूर्ण आश्चर्य ठरावे, एवढे तिचे सामर्थ्य अजोड आहे.

नाथांचा सामाजिक सुधारणा वाद

नाथपूर्वकालीन 'रुक्मिणीस्वयंवर' काव्यग्रंथ सांप्रदायिक तत्त्वसरणीचा तोलमोल सांभाळूनच एकनाथपूर्वकालीन कवींनी आपल्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' रचनांतून स्वकालीन जीवनवास्तवाची चित्रे रेखाटली. तथापि एकनाथ मात्र निःशंकपणे स्वकालीन सामाजिक धार्मिक व कौटुंबिक जीवनाचे संदर्भ आपल्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथेमागे उभे करतात. एवढेच नव्हे तर त्यावर समाज-सुधारणावादी दृष्टिकोणातून व संतभूमिकेतून भाष्यही करताना दिसतात. कथेच्या अठराव्या प्रसंगातील पुढील भाग यादृष्टीने पहा २९

वेश्या आणि संन्यासी । मुडपघसणी होतसे कैसी ।
कोप आला श्रीपादासी । दडे वेश्येसी ठोकिले ।।
येरी विसरली देहासी । वृत्ति लोभली कृष्णस्वरूपासी ।
रागें लाता हाणोनि तिसी । म्हणे विटाळ आम्हांसी कां केला ।।
येरी हांसोनि कपाळ पिटी । अजुनी क्रोध न सोडी पाठी ।
विटंबली दंड कासोटी । आत्मदृष्टी तुम्हा नाहीं ।।
मी उत्तम पैल हीन । विषयभेदाचें अज्ञान ।
सर्वांभतीं समसमान । निजात्मज्ञान तुम्हां नाहीं ।।

नाहीं निजशांतीं रोकडी । तंव का केली तोडातोडी ।
भगवीं नाहीलीं लुगडीं । उपाधि गाढी श्रीपादा ॥
शेंडी सांडिली उपडोनी । वासना वाढविली चौगुणीं ।
श्रीकृष्ण देखिलिया नयनीं । विटाळ मानी तो निजांध ॥
ऐसा करिता वाग्वाद । तंव दुरी अंतरला गोविंदा ।
आड ठाकला जनसंबंध । न दिसे मुकुंद सर्वथा ॥

एकनाथांच्या 'रूक्मिणीस्वयंवरा'एवढे दुसरे कोणतेही स्वयंवरकाव्य समकालीन वास्तवाचे आकार व गुणदोष व्यक्त करताना दिसत नाही. नाथांच्या नवनिर्मितीचे हे रूप त्यातील सदोषता लक्षात घेऊनही महत्त्वाचे वाटते. कारण ते नाथांचे समकालीन जीवनविषयक भान व्यक्त करते. एका पौराणिक कथेच्या निवेदनातूनही नाथांनी, क्षीण स्वरूपात का होइना, जीवनविषयक बांधिलकीची जाणीव काव्यविषयक संकेतांना डावलून ज्या साक्षेपाने व्यक्त केली ती प्राचीन मराठी काव्यात तरी असाधारण वाटते.

श्रोत्यांचा सहभाग

नाथकृत 'रूक्मिणीस्वयंवर' व भागवताच्या एकादशस्कंधावरील भाष्यग्रंथ यांची रचना समान्तरपणे होत राहिली. नाथांनी भागवताची रचना करताना ज्ञानेश्वरांचा आदर्श दृष्टीसमोर ठेवला असल्याने ज्ञानेश्वरातील नवनिर्मितीचे काही विशेष एकनाथी भागवतात व त्यास समान्तरपणे लिहिल्या जाणाऱ्या रूक्मिणीस्वयंवरातही उतरणे अटळ होते. त्यांतील महत्त्वाचा विशेष म्हणजे ज्ञानेश्वरीत सतत जाणवणारा श्रोत्यांचा सहभाग होय. एकनाथांच्या भाष्यग्रंथातच नव्हे, तर 'रूक्मिणीस्वयंवरा'सारख्या पौराणिक कथाकाव्यातही आपणास श्रोत्यांचे अस्तित्त्व जाणवते, 'स्वयंवर' काव्यग्रंथाच्या समारोप प्रसंगी तर ते विशेषत्वाने जाणवू लागते. नाथांचे श्रोते 'रूक्मिणीस्वयंवराचे हे कथन केवळ श्रवण करीत नाहीत, तर ते नाथांची वेळोवेळी प्रशस्ती करतात, मतप्रदर्शन करतात व पुढील कथाभागासंबंधाने कुतुहलही दर्शवितात. यावरून रूक्मिणीस्वयंवराची निर्मिती श्रोत्यांच्या साक्षीने झाल्याची खात्री पटतेच, शिवाय 'रूक्मिणीस्वयंवर' काव्यातील रंजकतेचा व उपदेशाचा मागोवा घेताना श्रोत्यांचा सहभाग लक्षात घेणे महत्त्वाचे का, तेही उमजते.

नाथकृत 'रुक्मिणीस्वयवर' काव्यग्रंथाच्या मर्यादा

१) नाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' काव्यातील मर्यादा ह्या मूलतः त्यांच्या प्रवचनकाराच्याभूमिकेच्या अनुषंगाने आल्या आहेत. कारण नाथांमधील कवीवर अनेकदा त्यांच्यातील प्रवचनकार मात करतांना दिसतो. याचा प्रत्यय नाथप्रतिभेला विस्ताराचा, स्पष्टीकरणाचा जो छंद जडलेला दिसतो त्यात येऊ शकेल. एकनाथांमधील या प्रवचनकाराला हरिवंशातील रुक्मिणीहरणाची कथा जशी मोह पाडते, तशीच भागवतातील श्रीकृष्ण–रुक्मिणीची प्रेमकथाही आकर्षित करते. ब्रह्मवैवर्तादी पुराणग्रंथातील श्रीकृष्ण रुक्मिणी यांच्या हरणोत्तर पाणिग्रहणाच्या सोहळयांचेही त्यांना आकर्षण वाटते; आणि महानुभावी पंडित कवींनी रचलेल्या स्वयंवर काव्यातील सौंदर्यस्थळेही त्यांना भुरळ घालतात. एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे एकनाथ 'जे रम्य ते बघूनिया मज वेड लागे' या वृत्तीने पूर्वकालीन रुक्मिणीस्वयंवर काव्याचे अवघे आकार व सौंदर्यस्थळे आपल्या रचनेत एकत्र सांधण्याचा प्रयत्न करतात. यांतून नाथांची सर्वसंग्राहक भाष्यकाराची वा प्रवचनकाराची भूमिका प्रकटली हे जसे खरे तसेच त्यामुळे नाथांच्या कथेला स्वतःचाच एक पृथगात्म आकार उरला नाही हेही खरे. त्यामुळे नाथांचे रुक्मिणीस्वयंवर ही निखळ प्रेमकथा राहात नाही, तसेच तीस 'पाणिग्रहण'कथाही म्हणता येत नाही. ती एकाचवेळी हे तीनही पारंपारिक असे पूर्वाकार धारण करते. तथापि तिला एका नवदर्शनाची पातळी मात्र लाभली नाही ही तिची फार मोठी मर्यादा होय. परिणामी नाथ हे फार तर एक श्रेष्ठ संकलनकार ठरतात कथेला नवा आशय देण्याऐवजी नाथ तिला अद्वैततत्त्वज्ञानाचे साधन बनविण्यात विशेष रस घेतात, परिणामी एका भावकथेला तत्त्वज्ञानाच्या चौकटीत बंदिस्त मात्र करून टाकतात.

२) नाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवराचे वेगळेपण त्यातील अद्वैतवादी दृष्टिकोणात शोधता येणे शक्य असले तरी त्यासाठी या कथेला अद्वैतसिद्धान्ताचा अखंड भार वाहावा लागला आहे; आणि त्यामुळे कथेची फार मोठी सौन्दर्यहानीही झाली आहे. खरोखरच रुक्मिणीस्वयंवरकथेच्या घडणीत व आशयात अद्वैतसिद्धान्ताच्या आविष्काराला कितपत अवकाश होता ? खरे तर ही कथा द्वैताधिष्ठित भक्तीलाच प्रकृतीने अधिक जवळची ठरणारी आहे. या भक्तीचेही क्षेत्र श्रीकृष्ण–रुक्मिणीपुरते मर्यादित ठेवण्यानेच कथासौन्दर्याचा स्वाभाविक व औचित्यपूर्ण विकास होणे शक्य आहे. भागवतकारांनी कथेला हे जे वळण दिले ते महानुभाव पंथाच्या दृष्टिकोणाला सुसंवादी ठरल्यानेच या

पंथातील पंडित कवींचे लक्ष त्याकडे वेधले. त्यांनी या कथेवर नि:सीम व निरपेक्ष प्रेम केले; स्वप्रतिभानिर्मित सौन्दर्यलेण्यांनी तीस सजविले आणि तिचे चैतन्य कधीही क्षीण होऊ नये यासाठी साक्षेपाने कलात्म संयम बाळगला.

याउलट नाथ रुक्मिणीस्वयंवर कथेच्या प्रकृतीला न झेपेल असे अद्वैतप्रतिपादनाचे ओझे तिच्यावर लादतात; जो तिचा जन्महेतूच नाही तो तिच्यावर आरोपित करतात. तथापि त्यादृष्टीनें या पौराणिक पारंपारिक कथेच्या घटनेत मात्र कोणताही बदल करण्यास नाथ असमर्थ होते. त्यामुळेच त्यांनी अद्वैतसिद्धान्ताचे प्रतिपादन कथेच्या तात्त्विक रूपकाश्रयी अभिव्यक्ति-पद्धतीचा अवलंब करून साधले. परिणामी नाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' कथारूपावर त्यांच्या या तात्त्विक रूपकाश्रयी निवेदन शैलीचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आणि कथेचे अंतरंग एका भावकथेचे तर बहिरंग तत्त्वनिरूपणाचे, अशा एक विसंगती मात्र तिच्या स्वरूपात कायमची राहून गेली.

खरे तर या तत्त्वप्रधान रूपकाश्रयी शैलीमुळेच नाथांची स्वयंवरकथा सामान्यजनांना अनाकलनीय व दुर्बोध वाटण्याचा संभव होता. तथापि रुक्मिणीस्वयंवर कथा ही जनसामान्यापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य महानुभावी पंडित कवींनी तीन शतकापूर्वीच प्रारंभित केलेले असल्याने आणि नाथांच्या दृष्टीपुढे असलेला श्रोतृवर्ग हा विदग्ध साहित्याचा भोक्ता असल्याने नाथांच्या या रचनेविषयी त्याच्या समकालीन श्रोत्यांनी फारशी तक्रार केली नसावी असे वाटते. कदाचित काशीतील नाथांचा चाहता वर्गही त्यांच्या रुक्मिणीस्वयं-वरातील श्रोत्यांच्या रूपाने प्रकटला असणे शक्य आहे असे वाटते.

३) रूपकात्म निवेदनपद्धती नाथप्रतिभेचीं केवळ अभिव्यक्तिपद्धतीच नसून ती त्यांच्या अनुभवप्रक्रियेचाच एक भाग आहे. याचा नाथांच्या समग्र साहित्यातून प्रत्यय येतो. रुक्मिणीस्वयंवरात रूपकात्म निवेदनपद्धतीचा अतिरेक होत असल्याने ती आपले लक्ष वेधते एवढेच.

रुक्मिणीस्वयंवरकथेचा कोणताही घटक अलग करून त्याचे निरीक्षण केल्यास त्यात रूपक हेच मूलद्रव्य असल्याचे लक्षात येते ही संपूर्ण कथावस्तू तर नाथ जीवशिवैक्याच्या रूपकात अनुभवितातच शिवाय व्यक्तिचित्रणे, प्रसंगवर्णने, संवाद भाषादी सर्व कथावयांचे रूपकरूप स्पष्ट केल्याशिवाय नाथप्रतिभेला आविष्काराचे समाधान लाभत नाही. कथेच्या या घटकात-

यावांच्या अनुषंगाने येणाऱ्या तपशिलातही जेव्हा ही रूपकेच दिसू लागतात तेव्हा नाथप्रतिभेची प्रकृती बिघडल्याचेच ते द्योतक असावे असे तीव्रतेने वाटू लागते.

त्यातही औचित्यानौचित्याचे भान न ठेवता नाथ जेव्हा रूक्मिणी–स्वयंवर कथेच्या व्यापक फलकावर रुपके आणि रुपकेच चित्रित करु लागतात तेव्हा या कथेच्या स्वाभाविक प्रकृतीत तिच्या आविष्कारात व विकासात विक्षेप निर्माण होतो. कथा आपले प्राकृतिक चैतन्यही हरवू लागते आणि तिचा सतत तोल जाऊ लागतो.

४) एकनाथांची रूक्मिणीस्वयंवरांतील भीमक आणि रुक्मी ही व्यक्तिचित्रे अनेकदा उथळ स्वरूपात प्रकटतात. रुक्मिणी शिशुपालास द्यायची की श्रीकृष्णास यासबंधीचा वाद उपस्थित होतो तेव्हा या पितापुत्रातील मतभेद अत्यंत उथळ, अतिरेकी व हास्यास्पद स्वरुपात प्रकटल्याने त्यांचा तोल जातो आणि ती विरुप बनतात.

वास्तविक मूळ भागवतात भीमकाने रुक्मीच्या मताचा सन्मान करुन रुक्मिणी शिशुपालासच देण्याचा निर्णय घेतल्याने व त्यानुसार स्वयंवरसमारंभाला आरंभही केल्याने या पिता-पुत्रातील संघर्षाला स्थानच उरत नाही. श्रीकृष्ण-बलरामादीचे कुंडिनपुरातील आगमन रुक्मी एवढेच भीमकालाही अनपेक्षित आहे. तथापि नाथांच्या या पितापुत्रांनी परस्परांचा विश्वास गमावलेला असल्याने त्यांच्यातील सुप्त संघर्षाचे कथेत सतत स्फोट होत राहतात. त्याप्रसंगी या दोघांचेही वर्तन औचित्यभंगकारकच नव्हे तर बलिश व विकृत वाटू लागते. हे पितापुत्र परस्परांचो निंदा करतात, परस्परांचा तिरस्कार व हेटाळणी करतात

'कृष्णासी शरीरसंबंध । हा तंव बोलचि अबद्ध ।
वडीलदणे घेतला छंद । बुद्धिमंद म्हातारा ।। ३०

ही रुक्मीची प्रतिक्रिया जेवढी धक्कादायक तेवढाच रूक्मी रूक्मिणीच्या अंबिकायात्रेला विरोध करतो त्यावेळी त्याची कानउघाडणी करणाऱ्या भीमकाचे बोलणेही धक्कादायक वाटते. ३१

अंबालयीं यादव वीर । उतरलें असती अकर्माकार

हिरोनी नेतील सुंदर । लाज थोर होईल । ४२ ॥
ऐसें बोले रूक्मिया वीर । करूं नये आणीक विचार
कार्या साधावे सत्वर । मग हो का भलतेंचि ॥ ४३ ॥
राजा म्हणे कटकटा । व्यर्थ आलासी माझिया पोटा
नव्हेसी वीरवृत्तिलाठा । अतिकरंटा नपुंसक ॥ ४४ ॥
अजि कळली तुझी बुद्धी । वाटीव नुसधी हांडियासांधी
हागीर भ्याड तू त्रिशुद्धी । गाढा बुद्धी नव्हेसी ॥ ४५ ॥

नाथांच्या भीमकाचा हा पुत्रद्वेष पुढे आणखी एका प्रसंगीही प्रकट होतो. सर्व राज्यकर्त्यांना जिंकून व क्षात्रतेजाची शर्थ करणाऱ्या स्वपुत्र रुक्मीला विरूप करुन श्रीकृष्णाने रुक्मिणीचे हरण केले, ही वार्ता ऐकणाऱ्या भीमकाकडून आपण कोणत्या प्रतिक्रियांची अपेक्षा करतो ? नाथकृतस्वयंवरातील भीमकास मात्र हर्षातिशय झालेला दिसतो. रुक्मीची विटंबना हा त्यास श्रीकृष्णाचा पराक्रम वाटतो. श्रीकृष्णाचा पक्षपाती असलेल्या ह्या भीमकास रुक्मीच्या विटंबनेचे दुःख वाटत नाहीच, उलट –

"रुक्मिया निंदी कृष्णासी । तेणेंचि कर्में वैरुप्य त्यासी ॥ ३२

अशी तो स्वतःची समजूत करून घेतो. श्रीकृष्ण भक्तीपूढे स्वतःची मानहानी, घराण्याची अप्रतिष्ठा अथवा पुत्राची विटंबना इत्यादी गोष्टी भीमकाला क्षुल्लक असतात. त्यास धन्योद्गार काढतांना पाहून हे व्यक्तिचित्र अस्वाभाविक, उथळ तर वाटतेच शिवाय ते विकृतही वाटू लागते. कृष्णाकडून विटंबना झालेल्या रूक्मीचे सांत्वन तर राहोच, पण साधे दर्शनही न घेता भीमक श्रीकृष्ण रुक्मिणीच्या वेदोक्त विवाहाची तातडी करून मूळमाधव येथील त्यानेच आरंभिलेल्या लग्नसोहळ्यात आनंदाने सहभागी होतांना दिसतो.

श्रीकृष्ण या कथेचा नायक त्याच्या भक्तीचे साधन म्हणून ही कथा प्रकटलेली. असे असता त्याच्याही व्यक्तिचित्रात नाथांनी विसंगत रंगच्छटा मिसळलेल्या दिसतात. सिंहासनाखाली उडी मारुन सुदेवास साष्टांग नमस्कार घालणारा श्रीकृष्ण, सुदेव हा ब्राह्मण म्हणून त्याचे पूजन करून 'पाय चुरणारा' श्रीकृष्ण सुदेवाने रुक्मिणीची पत्रिका दर्शविताच ती उतावीळीने हाती घेऊन तिचे चुंबन घेणारा श्रीकृष्ण, रूक्मीचा युद्धात पराभव करून –

"अर्धखांड अर्धमिशी । पांच पाट काढिले शिसीं ।
विरुप केले रुक्मियासी । गळा रथेसी बांधिला। "

अशी त्याची अवस्था केल्यावर

"पाहे बंधूचे वदन । वेगें करी लिंबलोण"

असा सर्वांसमक्ष रुक्मीचा (व अप्रत्यक्ष रुक्मिणीचाही) उपमर्द करणारा श्रीकृष्ण (प्रसंग १३), द्वारकेहून लग्नास निघालेल्या वऱ्हाडिणी विघ्नहर्त्याची चेष्टा व उपहास केल्याने तो कोपला व त्यामूळे द्वारकेचे वऱ्हाडी आजारी पडलें, हे ऐकताच अस्वस्थ झालेला श्रीकृष्ण –

'कृष्ण म्हणे अबला मूर्ख' उपहांसिले विनायका ।
क्षोभल्या महामातृका दुर्गा देखा कोपलीं।'

अशा शब्दात स्त्रीवर्गाचा अधिक्षेप करणारा श्रीकृष्ण, इत्यादी श्रीकृष्णाची क्षणचित्रे एकनाथांच्या स्वयंवर रचनेमागील हेतुशी तर विसंवादी आहेत, शिवाय त्यांनी रेखाटलेल्या श्रीकृष्णाच्या मध्यवर्ती व्यक्तिरेखेशीही विसंगत आहेत. श्रीकृष्णाला महामानवाच्या पातळीवर आणतांना औचित्य-विवेक सुटल्याने नाथांनी अनेकदा त्यास अतिसामान्य माणसाच्या पातळीवर मात्र आणून ठेवले आहे. ३५

अतिशयेंसी माजूसाना । होता अभिमान पंचानना ।
देखोनि श्रीकृष्ण मध्यरचना । लाजोनि राना तो गेलीं ॥३२॥
पहावया कृष्ण मध्यरचना । चित्रींती लेपें जाहली जाणा ।
सांडूनि अंगींच्या अभिमाना । मेखळे खेवणा स्वयें जडिले ॥ ३३ ॥
नाभीशीं नाभी नाभिता । देऊनि स्थापिला विधाता ।
तेथींचा तो पार पाहतां । विधाता पैं नेणेचि ॥ ३४॥
म्हणोनि पद्मनाभी नांवा । उदरीं त्र्यैलोक्याचा सांटोवा ।
जेवी सागरामाजीं ठेवा । तरंगांचा पैं केला ॥ ३५॥

अथवा सातव्या प्रसंगातील अंबिकायात्रेस निघालेल्या 'रुक्मिणी'चे सौंदर्य वर्णितांना नाथांचा पुढीलप्रमाणे तोल गेलेला दिसतो, ३६

एके अंगी भिन्नपणीं । जीवशिव वाढीन्नले दोनी ।
तेणें जाली व्यंजनस्तनी । कुचकामिनी कुचभारे ॥४१॥
विद्या अविद्या पारवे दोनी। आच्छादिले दोही स्तनीं ।
दाटले त्रिगुणांचे कसणीं । कृष्णावाचोनि कोण सोडी ॥४२॥
भीमकीकृष्णालिंगन । तेणें जीवशिवा समाधान ।
यालागी दोनी उचलले जाण । कृष्ण स्पर्शन वांछिती ॥ ४३ ॥

(प्रसंग ७ वा)

लग्नसमारंभानंतर रुक्मिणीने द्वारकेत प्रवेश केल्यानंतर बलरामपत्नी रेवती तिला जो संसारोपयोगी उपदेश करते तोही नाथांच्या ग्रंथनिर्मितीमागील मूळ हेतूला व त्यांनी रेखाटलेल्या रूक्मिणीच्या दैवी व्यक्तिचित्राला विसंवादी ठरतो तो मुळातच वाचण्यासारखा आहे. ३७

जें कां खरकटलें पाळें । अत्यंत गों गाणी गोंगायीलें ।
तें भाणवसाबाहेर पाहिजे केलें । नेऊन घातले वोंवळचांत ।।
जें कां उठंडळ डळमळी । अत्यंत झणत्कारें गडबडी ।
आश्रमआळां ठेवीं रोकडीं । वेळणी तोंडी विधीची ।।
जें कां काठफरा उललें । देखसी ज्यांचे बुड भंगलें ।
तें न पाहिजे हलविलें । असो संचरले निज आळां ।।
तपें तापली तुपाची । स्वर्गसिका बैसका त्याची ।
सामुग्री वेंचिल्या तेथींची । मग उलंडूनि सांडिती ।।
कामक्रोधाचे उंदीर । कोरुनि टोलर करिती अपार ।
त्याच्या मुखी घालूनि पाथर । येते द्वार बुजवावे ।।
लाविल्या लोण नलगे ज्यासी । लोण लक्षण त्या काय पाहसी ।
ते तंव नाणावे पंक्तीसी । चवी त्यांसी पैं नाही ।।
सगळे शिजवितां अवघड । काकड करिती कडकड ।
समजावें भरडी दृढ । होतील गोड परिपाकें ।।
कणिक चाळावी असकट । पाखडूनि सांडावे कसपट ।
होईल परिपाक चोखट । पूर्णपुरिया सिद्धलाडू ।।
कृष्णभाणवसा त्रिशुद्धी । अष्टमहासिद्धी नवनिधी ।
तेंथें तुवां वागावें सोहंबुद्धी । जीव उपाधी सांडूनी ।।
सासु सासरे भावे दीर । आदिकरुन लहान थोर ।
होऊनि अवघ्यासी सादर । अति तत्पर सेवेसी ।।
वडील जाऊ आपण । भीमकीकरी निजकांकण ।
घालूनि करी निरवण । पाणिग्रहण भाणवसा ।।
धाकटे जावेसी प्रीतिकर । नवविध नवरत्नांचा हार ।
कंठीं घातला मनोहर । येंसी नमस्कार तिसी केला ।।
बाई जें जें तुम्हीं शिकविलें । तें तें मज हितासी आलें ।
रेवती हरिखेली येणे बोले आलिंगिले भीमकीसी ।।

एकनाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' काव्यातील रेवतीनें पंधराव्या शतकातील एखाद्या वडिलधाऱ्या जावेप्रमाणे रुक्मिणीस हा जो उपदेश केला तो ऐकून रुक्मिणीही विनयाने म्हणते – "बाई जें जें तुम्ही शिकविले । तें तें मज हिताशी आले"

नाथांच्या प्रतिभेच्या ठिकाणी 'रुक्मिणीस्वयंवर' या घटनेचे पंधराव्या शतकातील निखळ महाराष्ट्रीय जीवनवास्तवाच्या पातळीवर रुपांतर साधण्याची खचितच क्षमता होती. तथापि नाथप्रतिभेने हरिवंश, भागवत व ब्रह्मवैवर्त–पुराणादी संस्कृत महाकाव्याशीच स्वतःस जखडून ठेवले; आणि तात्त्विक जीवशिवैक्यार्थी रुपकांचा स्वतः भोवती कोट उभा केला. परिणामी ही कथा देवपातळीवरच रेंगाळत राहिली.

क्वचित ती मानवीजीवन पातळीवर जेव्हा उतरते, तेव्हा तिचे विलोभनीय रूप क्षणभर, मनास स्पर्श करून जाते. रुक्मिणीस्वयंवर कथा ही मूलतः एक मानवी जीवनकथा असल्याची तीव्र जाणीवही अशावेळी होते. पण क्षणभरच! दुसऱ्याच क्षणी ती पार्थिवतेचे बंध तोडून अलौकिक, अद्‌भुत अशा देवकोटीत जाऊन पोहचते आणि तिचे क्षणकालीन मानवी रुप तिच्या सौंदर्याचे भूषण आहे की दूषण या संभ्रमात वाचकाचे मन हेलकावत मात्र राहते.

श्रीगणेशाय नमः ।। श्रीसरस्वत्यै नमः ।। श्रीगुरुभ्यो नमः ।। ॐ नमो जी कृष्णनाथा । गणेशसरस्वती नामें धरिता । तूंचि तूं कुळदेवता । कवणा आतां मी प्रार्थूं ।।१।। तूंचि अखिल अवघे जन । सहज गुरु तूं जनार्दन । कृष्णकथेसी लावीं मन । नित्यात्मगुण गावया ।।२।। ऐकतां कृष्णकथाश्रवण । तेंणे चित्तवृति वेधली जाण । कर्माकर्मी अखंडपण लागले ध्यान भीमकीसी ।।३।। शुकयोगीं-द्राप्रता । प्रश्न करी परीक्षिती । भीमकीहरण श्रीपती । काय निमित्तीं पैं केलें ।।४।। कां करितोसी म्हणसी प्रश्न । तरी मी त्यक्तोदक जाण । वंदे कथामृत श्रवण । तें जीवन मज तुझेनि ।।५।। विशेष हें कृष्णचरित्र । तुझेनि शुद्धमुखें पवित्र । श्रवण करिता माझे श्रोत्र । अधिकाधिक भुकेले ।।६।। इतर कथा नव्हे फुडी । नित्य नूतन इची गोडी । सेवूं जाणती आवडी । ते परात्परथडी पावले ।।७।। देखोनि प्रश्नाचा आदर । शुक कथेसी झाला सादर । कैसा वचन बोलिला गंभीर । कृपा अपार रायाची ।।८।। ऐक बापा परिक्षिती । तूं तंव सुखाची सुखमूर्ती । भीमकीपाणिग्रहणस्थिती । यथानिगुती सांगेन । ।।९।। अगा वसुदेवाचिये तपःप्राप्ती । श्रीकृष्ण देवकीउदरा येती । कृष्णाची जे कृष्णशक्ती । जाली उतरती भूमंडळी ।।१०।। कनकासवें जैसी कांती । सूर्यासवे जैसी दीप्ती । तैसी अवतरली कृष्णशक्ती । विदर्भदेशीं रुक्मिणी ।।११।। जैसा मूर्तिमंत विवेक । तैसा जाण राजा भीमक । सत्वाथिला अतिसात्त्विक । निष्कलंक शोभत ।।१२।। श्रद्धा पत्नी शुद्धमती । झाला गर्भातें धरिती । तेथे जन्मली कृष्णशक्ती । चिच्छक्ती रुक्मिणी ।।१३।। नवविधा तेचि नवमास । गर्भा भरले पूर्ण दिवस । साङ्गजन्मली रुपस । नवनिधान रुक्मिणी ।।१४।। पांचां विषयाचे शेवटीं । सुबुद्धी उपजे गोमटी । तैसी पांचाहूनि धाकुटी । जाहली गोरटी रुक्मिणी ।।१५।। जैंहूनि जन्मली कुशीं । तैंहूनि आवडे रायासी । अमान्य करुनि पांचांसी । तेचि एकी पढियंती ।।१६।। स्वरूपरूपें अतिसुंदर । लावण्यगुणें गुणगंभीर । दिवसेंदिवस जाहली थोर । वर विचार रायासी ।।१७।। तेथें किर्ती नामा ब्राह्मण। रायापाशीं आला जाण । तेंणें केलें कृष्णकिर्तन । तेथें तनमन वेधलें ।।१८।। बैसली होती रायापाशीं । सादर देखोनि भीमकीसी । मग वर्णिलें कृष्णरुपासीं । चित्स्वरुपेसी साकार ।।१९।। जो निर्गुण विर्विकार । जो निष्कर्म निरुपचार । तोचि जाहला जी साकार । लीलाविग्रही श्रीकृष्ण ।।२०।। अतिसुरंग चरणतळें । उपमें कठिण रातोत्पलें । बालसूर्याचेनि उजाळें । तैसीं कवळें टांचांचीं ।।२१।। ध्वजवज्रांकुशरेखा । चरणींचीं सामुद्रिकें देखा । न वर्णवती सहस्रमुखा । ब्रह्मादिकां अलक्ष्य ।।२२।। पिळूनि इंद्रनीळकिळी । वोतली कृष्णतनु सांवळी । पाऊलें सुकुमार कोंवळीं । घोटीं निळीं दोहीं भागीं ।२३।।

सुनिळ नभाचिया कळिका । तैशा आंगोळिया देखा । वरी नखें त्या चंद्ररेखा । चरण पीयुषा लुब्धल्या ।।२४।। सांडूनि कठिणत्वाचें डिंभ । सचेतन मर्गजस्तंभ । तैसे चरण जी स्वयंभ । श्रीकृष्णशरीरीं शोभती ।।२५।। कृष्णअंगा जडलेपणें । विजूसी पुट आले चौगुणें । विसरलो अस्तमाना जाणें । पीतांबरपणें कांसेसीं ।।२६।। कृष्णचरणींची भूषणें ।। वांकोनें वेदांसो आणिलें उगें । ते तंव धरूनि ठेले मौनें । कृष्णकिर्तनें हे गर्जे ।।२७।। सोहंभावाचेनि गजरें चरणीं । गर्जती नेपुरें । मुमुक्षूचें मन निदसुरें । त्यातें चेइरें करीतसे ।।२८।। तोडर गर्जे कवणे मानीं । जन्ममरणें हरिचरणीं । नाहीं उपासकालागोनी । संकल्प विकल्प गेलिया ।।२९।। अनंत रुप नाकळे वेदीं । ते आकळो जेवीं सद्बुद्धी । तैशी मेखला माजामधीं । चिद्रत्नसंधी जडली असे ।।३०।। स्वपदा पावलियापाठीं जेवीं वृत्ती होय उफराटी । तैंशा किंकिणी क्षुद्रघंटी । अधोमुख मेखलेशीं ।।३१।। अतिशयेंसी माजू साना । होता अभिमान पंचानना । देखोनि श्रीकृष्णमध्यरचना । लाजोनि राना तो गेला ।।१२।। पहावया कृष्णमध्यरचना । चित्रींची लेंरे जाहली जाणा । सांडूनि अंगींच्या अभिमाना । मेखळे खेवणा स्वयें जडिलें ।।३३।। नाभीशीं नाभी नाभिता । देऊनि स्थायिला विधाता तेथींचा तो पार पाहतां । विधाता पै नेणेचि ।। ३४।। म्हणोनि पद्मनाभी नांवा । उदरीं त्रैलोक्याचा सांटोवा । जेवीं सागरामाजी ठेवा । तरंगांचा पैं केला ।। ३५ ।। सागरीं लहरींची नव्हाळी । तैसी उदरीं त्रिगुणत्रिवळी । कर्माकर्म रोमावळी । बहिर्मुखे वाढलिया ।। ३६।। नकळे हृदयींचे महिमान । उपनिषदा पडलें मौन । तेथेंहा संचरले सज्जन । देहाभिमान सांडोनि ।। ३७।। शून्य सांडोनि निरवकाश । तेंचि कृष्णहृदय सावकाश । संतीं केला रहिवास । वृत्तिशून्य ह ऊनी ।। ३८।। तया पदो जे सुलीन । तेंचि जडित पदक जाण । मुक्तमोतिलग संपूर्ण । गुणेंविण लेइलासे ।। ३९ ।। ज्ञानवैराग्य शुक्तिसंपुटी । निपजली मुक्त मोतियें गोमटीं । तेचि एकावळी कंठीं । श्रीकृष्णाचे शोभत ।।४०।। जनविजन समान कळा । तेचि अपाद वनमाळा । शांति निजशांति निर्मळा । रुळे गळां वैजयंती ।।४१।। ओंकार मातृकांसकट । तीचि जाणावा कबुकंठ । तेंचि वेदांचे मूळपीठ । तेथूनि प्रगटे त्रिकांडी ।। ४२ ।। खाणोनि उपनिषदाची खाणी । अर्थ काढिला शोधूनी । तोचि कंठीं कौस्तुभमणी निजकिरणीं झळकत ।। ४३ ।। गगनगजाचे शुंडादंड । तैसे सरळ बाहुदंड । पराक्रमे अतिप्रचंड । अभयदानीं उदित ।। ४४।। पंचभूतें भिन्नभिन्न । तैसा आंगोळिया जाण । तळहात तो अधिष्ठान । पाचही मिळती एकमुष्टी ।। ४५ ।। चहूंखाणीं क्रियाशक्ती । त्या चारी भुजा शोभती । आयुधें वसविलो हातीं । कवणें स्थिती पहा पां ।। ४६ ।। अत्यंत तेजें तेजाकार । द्वैत-

दलनीं सतेज धार । तेंचि धगधगीत चक्र । अरिमर्दनीं उद्भट ।।४७।। घायें अभिमान करी चेंदा । तेचि झळकत पै गदा । नि:शद्बीं उठवी शब्दा । वेदानुवाद पांचजन्य ।।४८।। अभेदभक्त मज भेटती । तेव्हां सुमनें कैंची मिळती त्यांचिये पुजेलागीं हातीं । हृदयकमळ वाहतसे ।।४९।। बाहूवट कीर्तिमुखे । चारी वेद जाहले सुखें । करीं कंकणें जडित माणकें । वार्तिकांत वेदांत ।।५०।। यंत्रउभवणी उपासकां । त्याची आंगोळीयां मूद्रिका । त्रिकोण षट्कोण कर्णिका । जडित माणिका आगमोक्त ।।५१।। पूर्वोत्तरमीमांसा दोनी । कुंडले जाहलीं कृष्णकर्णीं । तीं उपनिषदर्थकिरणीं । झळकताती सतेज ।।५२।। एक म्हणती साकार । एक म्हणती निराकार । परि साकार ना निराकार । श्रवणे विकार मावळती ।।५३।। गाळोनिया मोक्षसुख । तेथींचा मुसावोनि हरिख । तेंचि कृष्णाचे श्रीमुख । नित्य निर्दोष मिरवत ।।५४।। उपमे चंद्रकळा गहन । तो तंव कृष्णपक्षीं क्षीण । उदय अस्ताविण संपूर्ण । वदनेंदु कृष्णाचा ।।५५।। उपमेरहित हनुवटी । पाहता प्रेम दुणावे पोटीं । त्रैलोक्यसौंदर्य एकवटी । दाविताहे दृष्टी निमसुरा ।। ५६ ।। जीवशिव एकाकार । तैसे मीनले दोन्ही अघर । माजी दंतपंक्ती तेजाकार चिदानंदे झळकती ।।५७।। नास्तिका देऊनि नास्तिक । उंचावले ते नासिक । पवन हिंडतां पावला दुःख । कृष्णश्वासें सुखी जाला।।५८।। त्रिशाळ डोळे चैतन्यपणें तेथें विसावों आले पाहते पाहणें । आपआपणिया देखणे । सभाह्याभ्यंतरी समदृष्टी ।।५९।। ज्ञानअज्ञानांचीं पातीं । मिथ्यापणें लवत होतीं । तेही सारूनि मागुति । सहजस्थिती पहातसे ।।६२।। अधिष्ठान विशाळ-भाळीं । तैशी शोभा कपाळीं । सच्चिदानंद एकमेळीं । तेचि त्रिवळीं ललाटी ।।६१।। उगाळूनि अहंपण । सोहं काढिलें शुद्धचंदन । तेंही केलें कृष्णार्पण । निजभाळीं मळवट ।।६२।। सपूर गगनांकुर सरळ । तैसें मस्तकीं केश कुरळ । कृष्णमुखेंसी विन्मुख सबळ । अधोगती धांविन्नलें ।।६३।। म्हणोनि ऐक्याचिये मुष्टी । आणूनि बांधिलें विरगुंठीं । सहज भावाचिये मुगुटीं । मग दाटले सुबुद्ध ।।६४।। तया मुगुटातळवटीं । मुक्तमयूरपिच्छा वेंटी । कैसी शोभताहे गोमटी । दृष्यदृष्टीं अतीत ।।६६।। सलोक सरुप समीपता । तें तंव सांडी पिसें सर्वथा । देखणेंपणेंविण डोळसता । तेचि माथां स्तबक ।।६६।। अलंकारामाजी आवडी । तेथें कृष्णासी अधिक गोडी । तेंचि सांगूं विसरली फुडी । चुकी गाढी पडियेली ।।६७।। सकळ भूषणांमाजी भूषण । ब्राह्मणाचा दक्षिण चरण । हृदयी वाहे नारायण । श्रीवत्सलांच्छन गोविंद ।।६८।। श्रीकृष्णाची कृष्णमूर्ती । लावण्य आलें त्रिजगतीं । बरविया बरवा श्रीपती । वाचा किती अनूवादों ।।६९।। जें जें अत्यंत सुंदर दिसे । तें तें कृष्णाचेनि लेशें । डोळियां तेणें लाविलें पिसें । जाली

मोरपिसें हरि अंगीं ॥७०॥ सौंदर्याचा अभिमान । मदनाअंगी संपूर्ण । तेंगें देखोनियां श्रीकृष्ण । स्वदेहासी विटला ॥७१॥ मदनें कृष्ण देखिला साङ्ग । अंग जाळूनि जाला अनंग । पोटा येऊनियां चांग । उत्तमांग पावला ॥७२॥ बरवेपणें मीच मोठी । हें होतें लक्ष्मीचे पोटीं । कृष्ण देखोनिया दृष्टी । तेही उफराटी जाहली ॥७३॥ रूपा भाळोनियां कैसी । रमा जाली परम पिसी । लक्ष्मी नावडे देवासी । जाली दासी पायांची ॥७४॥ कृष्ण देखिला जिये दृष्टी । ते परतोनि मागुति नुठी । अधिकाधिक घाली मिठी ॥ होय तल्लीन हरिरूपीं ॥७५॥ कृष्ण पहावयाच्या लोभा । नयनीं नयनासी निघलीं जिभा । श्रवणी श्रवणासी वल्लभा । अभिनव शोभा कृष्णाची ॥७६॥ कृष्णरस जे सेवित । तयांसीं फिकें होय अमृत । अमर अमृतातें सेवित । तेही कृष्ण नरेन्द्र । अक्षयो ॥७८। श्रिया वाखाणितां अमरेंद्र । कृष्ण इंद्राचाही इंद्र । क्षय पावती इंद्र चंद्र । कृष्ण । नरेंद्र अक्षयी ॥७८॥ असुर सुरां उत्थापित । ते गाऱ्हाणें हरीसीं देती । इंद्र चंद्र प्रजापती । तेही चरफडती हरिपदा ॥७९॥ ते वेळीं कृष्णनाथ । कंसं केशिया करी घात । देवा निजपदीं स्थापित अमरनाथ श्रीकृष्ण ॥८०॥ कृष्णा ऐसा त्रिशुद्धी । उदार न देखों स्वात्मबुद्धी । सेवकां बैसवी निजपदीं । अक्षय सिद्धी देऊनिया ॥८१॥ जे नेदी देवकीयशोदेसी ॥ ते गति दिधली पूतनेसी । समान येणे अरिमित्रांसी । उदारतेसी काय वानूं ॥८२॥ निजपदातें श्रीकृष्णनाथ । सद्भक्तांसी आपण देत । आपण होय भक्तांकित । राहे तिष्ठत तयांपासी ॥८३॥ भक्त आज्ञा मानी मीठी । सिंह सूकर होय जगजेठी । प्रकटला कोरडिये काष्ठी । वचनासाठी भक्तांच्या ॥८४॥ ऐसा धीर वीर उदार । गुणांगुणीं गुणगंभीर । पृथ्वीवरी यदुवीर । दुजा नाहीं सर्वथा ॥८५॥ कृष्णचरणींचा आराम । पाहता विसरे कियाकर्म । समाधीतेथें विश्राम ॥८६॥ कृष्णरुपाची प्राप्ती । भीमकी सादर श्रवणार्थी । हृदयीं आविर्भवली मूर्ती । बाह्यस्फूर्ती मावळली ८७॥ आंग जाहलें रोमांचित । कंठीं बाष्पें पैं दाटत । शरीर चळचळां । कांपत । पडे मूर्च्छित धरणीये ॥८८॥ एक म्हणती धरा धरा । एक पल्लवें घालिती वारा । एक म्हणती हे सुंदरा । कृष्णकिर्तनें झडपलीं ॥ ९॥ भवतींपाशीं भावना जाये । तैसीं धांविन्नली धाये । झणी दृष्टी लागेल माये । म्हणोनि कडिये घेतली ॥९०॥ रायासी कळलें चिन्ह । ईस जाहलें कृष्णश्रवण । तेथेंचि वेधलें असे मन । कृष्णार्पण हे करावी ॥९१॥ मनीं धरोनि हाचि भावो । अंतःपुरा आला रावो । रूक्मिणीसी कृष्णनाहो । राणिये रावो पुसतसे ॥९२॥ मग बोलली शुद्धमती । हेंचि होतें माझिये चित्तीं । कन्या अर्पावी श्रीपती । पुण्य त्रिजगतीं न समाये ॥९३॥ वर मानला आम्हांसी ।

कन्यादान श्रीकृष्णासी । तरीच सार्थकला जन्मासी । दोहीं पक्षांसी उद्धार ।।९४।। विकल्परुक्मिया कृष्णद्वेषी । वचन न मानेचि त्यासी । काय म्हणावे वडिलांसी । मोवळीयासीं सोयरीक ।।९५।। कृष्ण अगुणांचा अरूप । कन्या सगुण अतिस्वरुप । दोहींशीं घटिताचा विकल्प । शून्य संकल्प सोयरीकें ।।९६।। रुक्मिया कृष्णनिंदा करीत । वाग्देवता स्तुति वदत । निंदेसी वागेश्वरी भीत । पाप अद्‌भुत निंदेचे ।।९७।। एका जनार्दनीं विनवित । निंदेमाजी स्तुति होत । श्रोतीं तेथें ठेवूनि चित । कथा निश्चित परिसावी ।।९८।। इति श्रीमभ्दागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहित संमते रुक्मिणीस्वयंवरे प्रथमः प्रसंगः ।।१।।

।। श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ।।

श्रीगणेशाय नमः । कृष्णासी शरीरसंबंध । हा तंव बोलचि अबद्ध । वडीलपणें घेतला छंद । बुद्धिमंद म्हातारा ।।१।। कृष्णासीं सोयरीक न ये कामा । हें काय कळलें नाहीं तुम्हां । सखा मारिला अहंमामा । तो काय आम्हा धड होईल ।।२।। एक म्हणती नंदाचा । एक म्हणती वासुदेवाचा । ठाव नाहीं बापाचा । अकुळीं साचा श्रीकृष्ण ।।३।। मुळींच नाहीं जन्मपत्र ।। कवण जाणे कुळ गोत्र । कृष्ण नव्हे जी स्वतंत्र । भक्तपरतंत्र सदाचा ।। ४ ।। कर्म पाहतां परद्वारी गोरसाची करीं चोरी । धरितां न धरावें निर्धारीं । चोरटा हरी चित्ताचा ।। ५ ।। गाईपाठीं धांवतां पळूं शिकला तो तत्त्वता काळयवनापुढे पळतां । आला रक्षितां मुचुकुंद ।। ६ ।। कृष्ण वीर नव्हे गाढा । पळाला जरासंधापुढां । भेणें समुद्राचिया आगडामाजी दुर्ग वसविले ।।७।। केशिया मारिला तट्टू । बैल मारिला अरिष्टू । इतकियासाठीं वीर बाठू । केवीं सुभटू म्हणावा ।।८।। मारिले वत्सासूर वासरूं । बकासुर तें पांखरूं । किरडूं मारिलें अघासरू । इतुकेनि वीर केंवि होय ।। ९ ।। कृष्णासी उघड नाही वर्तणें । सदा संसारी लपणें । त्याचीं मी जाणें विदाणें । लपती स्थाने तीं ऐका ।।१०।। चढे वैकुंठीचे पहाडीं । क्षीर–सागरी देतसे बुडी । शेषाचिये फणें दडी । मिषें निद्रेचेनि राहे ।।११।। विघ्न देखोनिया थोर । होय मत्स्य कीं सूकर । नातरी पाठी करूनि निबर । रूप धरी कमठाचे ।।१२।। दैत्य गखोतिया भारी ।। खांबामाजी गुरगुरी । बळे काढिलिया बाहेरी । नरसिंह होऊनि ठेला ।।१३।। दैत्य देखोनिया सबळ । जाहला भिकारी केवळ । बळीने केला द्वारपाळ । गळां बांधोनि द्वारासी ।।१४।। सवेचि खूजटपण सांडिलें । रूप आणिकचि मांडिले । दैत्यफळकट काढिले मजूर जाहले मायेचे ।।१५।। राखितां इंद्राची गाय । दैत्य मारिली माय । रडे ये माय माय । सांगू काय तयाचें ।। १६ ।। थोर मांडिले सांकडे । तैसे मेळविली

माकडे । आतांचि पाहा रोकडें गोवळियापुढे नाचतसे ।।१७।। कृष्णाची आणिक कहाणी । तो स्त्री जाहला मोहिनी । सुरां–असुरां ठकवूनी । महादेव मोहिला ।। १८।। शेखी जाहला म्हाळसा । वास केला त्या निवासा । त्याचेनि धर्में राहू कैसा । रविचंद्रासी लागला ।।१९।। कृष्णासी नाही रूप गुण । न देखो एकदेशी स्थान । तयासी कैंचें सिंहासन । वृत्तिशुन्य वर्ततसे ।।२०।। कृष्णासीं नाही देहाभिमान । कदा नेणे मानापमान । तयाचे गांठीं कैंचे धन । भाजीचें पान खातसे ।।२१।। कृष्णाचा भाव एक । नव्हे स्त्रीं पुरुष ना नपुंसक । पाहता निश्चयो एक । नव्हे निष्टंक निर्धारें ।।२२।। जयासीं माया दोन पाहीं । दोघीं वर्तती दोन ठायीं । एक देही एक विदेही । देवकीही यशोदा ।।२३।। एकी स्वबोध उपजविती । दुजी वाढवी विषयप्रीती । दोघी सांडूनि तळमळती । धर्माप्रती धांविन्नला ।।२४।। उच्छिष्ट काढी धर्मावरीं । ब्राह्मणाचो भोड थोरी । लाथ हाणीतली उरावरी । तें पद मिरवी निलाजरा ।।२५।। तया कृष्णासीं सोयरीक करणें । तेंचि आम्हां विटंबवाणें । सदा संसारीं लपणें । लाजिरवाणें लोकांत ।।२६।। तयासी द्यावें जी भावंड । तैं आमुचे काळे तोंड । या बोलासी म्हणाल पाखंड । तरी ज्ञाते उदंड तुम्हांपाशीं ।।२७।। कृष्ण अतीत चहूं वाचा । तेथें वाग्निश्चयो घडे कैंचा । शब्दनिश्चयो नव्हे साचा । सत्य वाचा हे माझी ।।२८।। बोला भाके जो सांपडे । तयासी वाग्निश्चयो घडे । हें तंव अवघेंचि कुडें जाणता वेड कां होतां ।।२९।। कुळकर्माचा अंतू । आपणांसकट सकळांचा घातू करणें असेल जीवा आंतू । तरी कृष्णनाथू बरावा ।। ३० ।। जैसे निजतत्त्व निर्मळ तैसा राया राहे निश्चळ । कुळाभिमानी सबळ । देहसंबंध मी जाणे।।३१।। जन्म कर्म कुळ गोत्र । उंच नीच वर्ण विचित्र । कर्माचे जे कर्मतंत्र जाणता स्वतंत्र मी एकू ।।३२।। शरीर संबंधाचे कारण घटित आहे मज आधींन। प्रकृतिपुरुषां पाणिग्रहण । माझेंनि जाण होतसे ।।३३।। वचन ऐका प्रबळ चैद्य–देशीचा भूपाळ । महा अभिमानी शिशुपाळ । सोयरा केवळ तो आम्हा ।।३४।। शरीर संबंधाचे घटित । तयाशीच आहे निश्चित । तुम्ही बैसलेति पंडित । उचितानुसूचित विचारा ।।३५।। कर्मकांडींचे वेदपाठक । बोलावूनि ज्योतिषी गणक । वाग्निश्चयाचे वाग्जाळीक । शास्त्रें शाब्दिक सोडिली ।।३६।। मेळा पांचां पंचकांचा । शब्दनिश्चयो तेणें साचा। साभिमान गर्जे वाचा । सोयरा आमूचा शिशुपाळ ।।३७।। रुक्मिणी काया मनें वाचा निश्चय केला श्रीकृष्णाचा । बाहेर वाग्निश्चय शब्दाचा । शिशुपाळासी रुक्मिया ।।३८।। लग्नपत्रिका पाहतां डोळा । एक नाडी जी शिशुपाळा । कृष्ण नेईल भोमकबाळा । यासी अवकळा वरील ।।३९।। वर शिशुपाळा ऐकतां । दचकली ते राजदुहिता । जैसा सिद्धासी सिद्धिलाभ होतां । उठे अवचिता अंतराय ।।४०।। कवण उपासूं गे देवता ।

कवणकवणा जावें तीर्था । कवण नवस नवसू आतां । कृष्णनाथप्राप्तीसी ॥ ४१॥ जैसा सद्‌बुद्धीआड कामक्रोधू । कां विवेकाआड गर्वमदू । स्वधर्माआड आळस-सिंधू । तैसा बंधू रुक्मिया ॥४२॥ जैसा सविवेक वैरागी । विघ्नें जिणोनि जाय वेगीं । तैसा प्रयत्न कृष्णालागीं । करीन स्वांगीं मी देवा ॥४३॥ कृष्णप्राप्तीचा विचारु । तेथें करुं नये दुजियाचा संचारु । वृत्ति करावी तदाकारू । धैर्यबळें आपुलेनी ॥४४॥ गुज सांगूं मायेपाशीं । परी साध्य नव्हे तियेसी । रडूं निघेल मोहेंसी मिठी लोभेंसी घालूनी ॥४५॥ माझिया आशेचिया साजणी । दीन तृष्णेच्या ब्राह्मणी । मिळतील सद्वासना सुवासिनी मज वेढूनि घेतील ॥४६॥ तेणें होईल थोर शद्बू । ऐकेल अभिमानिया बंधू । कृष्ण प्राप्तीसी अवरोधू । सबळ क्रोधू उपजेल । ४७॥ ऐसें विचारुनि जाण । निजभावाचा ब्राह्मण । आप्त पाचारिला सज्ञान । अतिगहन विवेकी ॥४८॥ कृष्णप्राप्तीचा सब्दावो । यालागी तो सुदेवो । कृष्णप्राप्तीसी धाडिला पहा हो । निजपत्रिका देवोनी ॥४९॥ सातां श्लोकांचो व्युत्पत्ती । उत्तावनात्र आर्तकीर्ती । विवेक निश्चयो निजभक्ती । कृष्णासी विनंती पाठविली ॥५०॥ एका जनार्दनी मन श्रोतीं व्हावें सावधान । प्रेमपत्रिकेचे लेखन । अनुसंधान भीमकीचें ॥५१॥ इति श्रीमद्‌भागवते महा-पुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंयते रुक्मिणीस्वयंवरे द्वितियः प्रसंगः ॥२॥

॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तू ॥

श्रीवासुदेवाय नमः ॥ आपुले अर्तीचें अंजन । शुद्धसत्त्वाचें पत्र जाण । बुद्धिबोधें लेखन । वर्णाक्षरीं अक्षर ॥१। मनोवेगाचा पैं वारू । त्यावरी बैस-विला द्विजवरू कृष्णापासो सत्वरू । समूळ मूळ पाठविला ॥२॥ माझें पुर्णपुण्ये तूं द्विजवरू । कृष्णप्राप्तीसीं मज तूं गुरु । म्हणवोनि केला नमस्कारू । वेगी यदुवीरू आणावया ॥३। स्वामिचरणीं ठेविला माथा । द्वारकेसी माथा । द्वारकेसी जावें जी तत्त्वतां । प्राण वांचवा हो आतां । वेगीं कृष्णनाथा आणावें ॥४॥ द्विज पावला द्वारका । वैकुंठ कैलासांहूनि अधिका । जेथें निवास जगन्नायका । विश्वव्यापका श्रीकृष्णा ॥५॥ द्वारकाबाह्यप्रदेशीं । आराम रमवी जीवशिवांसी । वसंत निववी सदा सुमनेंशी । संताप कोणासी असेना ॥६॥ प्रेमें विकासलीं कमळें शुद्ध । रुंजी करिता कृष्ण षट्पद । ऐकोनि गंधर्व जाहले स्तब्ध । सामवेद मौनावले ॥७॥ प्रबोध पारवे घुमघुमती । तेणें बागेश्वरी चमके चित्तीं । विस्मित जाहला बृहस्पती । आश्चर्य मनिती सुरवर ॥८॥ डोलती पैं द्राक्षांचे घड । मुक्त परिपाकें अतिगोड । सकळ कामाचें पुरे कोड । गोडाही गोड ते गोडी ॥९॥ कोकिळा कृष्णवर्ण कूजती शब्द निःशब्द मधुर वृत्ती । तेणें सनकादिक सुख पावती । प्रजापतीं तटस्थ ॥१०॥ मयूर आनंदे

नाचत। अप्सरानृत्य तेणें तटस्थ। तांडव विसरले उमाकांत। अतिअद्भुत हरिलीला॥ ११ ॥ शुद्ध हंस द्वारकावासी। मुक्तमोतियें चारां त्यांसी। तें देखोनियां परमहंसी। निजमानसीं लाळ घोंटीं॥ १२॥ शुक पिंगळे अनुवादत। तेणें वेदान्त दचकत। अतिगुह्य.चे गुह्यार्थ। पक्षी बोलत व्दारकेचे॥ १३॥ इतर नगरांची उभवणी। तिन्हीगावरी पांचवणी। त्यांहीमाजी अधिदुखणी। द्वारका-पट्टणीं तें नाहीं ॥ १४॥ द्वारका पाहतां वाडेकोडें। विजू पिळूनि घातलें सडे। मुक्त पताका चहूंकडे। पाहक त्यांपुढें सत्यलोक॥ १५॥ द्वारकेची नवलपरी। चिंतामणीची चिंता हरीं। कल्पतरूची कल्पना वारी। परियेसाची निवारीं जडत्व काळिमा॥ १६॥ दारें दैन्य निवडी। अमृताची साल काढी। स्वानंदाची उभवी गुढी। नांदे उघडी द्वारका॥ १७॥ द्वारकेमाजी शुद्ध केणें दों अक्षरांचें खरें नाणें। जैसें घेणें तैसें देणें। कोणासी उणें असेना॥ १८॥ वैकुंठीचिया वैभवासी। कृष्णें आणिलें द्वारकेसी। देखतां ठक पडलें द्विजासी। ते द्वारका कैसी वर्णावी॥ १९॥ द्विजासी सत्वरता मोठी। नगर न पाहावेचि दृष्टीं। भीतरीं पातला उठाउठी। जयें जागेठी श्रीकृष्ण॥ २०॥ म्हणउनी द्वारका-वर्णन। रहावयाचें हेंचि कारण। द्विजासी देखिला श्रीकृष्ण। विस्मित मन त्यांचें॥ २१॥ हेमसिंहासनीं आदिमूर्ती। बैसला असे सहजस्थिती। द्विजासी देखोनि श्रीपती। भाव चित्तीं जाणिला॥ २२॥ याचिया आगमनविधी। थोर होईल कार्यसिद्धी। फावली एकांताची संधी। होय सद्बुद्धीं ब्राह्मण॥२३॥ सिंहासनाखालती उडी। घालूनि दोन्हीं कर जोडी। नमन साष्टांगपरवडी। पूजी आवडी द्विजाते॥ २४॥ अमर करिती कृष्णपूजा। तैशियापरी पुजी द्विजा। ब्राह्मणदेव कृष्णराजा। ब्राह्मणपूजा तो जाणे॥ २५॥ ब्राह्मणासी मंगलस्नान। देऊनि पितांबर सुमन चंदन। सन्निध बैसोनि आपण। दिधले भोजन यथारुचि॥ २६॥ शय्या घालुनि एकांती। अरळ सुमनांची निगुती। विडिया देऊनि श्रीपती। शयन करविनी द्विजातें॥ २७॥ कृष्ण बैसोनियां शेजारी। ब्राह्मणाचे चरण चुरी। येरू म्हणे गा श्रीहरी। करीं धरी कृष्णातें॥ २८॥ ऐकें स्वामी देवाधिदेवा। आम्हीं करावी तुझी सेवा। तूं पूजितोसी भूदेवा। ब्राह्मण देव म्हणवूनिया॥ २९॥ निजात्मभावें उचितें। हृदयीं साहिले लाथेते। तें हित नव्हेचि आमुतें। विपरीतार्थ फळला असे॥ ३०॥ तुझिया पूजा पूज्य जाहलों। तेणें गर्वासी चढिन्नलों। कृष्णसेवेसी नाडलों। थोर वाढलों अभिमानें॥ ३१॥ तूं यज्ञपुरुष नारायण। तुज याज्ञिक नेदिती अन्न। वृथा गेलें त्यांचे हवन। कर्मठपण कर्माचें॥ ३२॥ सर्वांभूतीं भगवद्भावो। नपुजे तंव न भेटे देवो। तैता मी ब्राह्मण नोहें पाहा हो। जाणसी भावो

दृढ लागलें अनुसंधान । सहजस्थिती चालली ॥ ६९ ॥ आत्मसाक्षात्कारवृत्ती । अनिवार अहिंसादिक येंती । तेवीं भीमकीसवें समस्ती । सखिया धांवती स्वानंद ॥ ७० ॥ जे कां निरपेक्ष मानसी । सिद्धी तिष्ठता सेवेसी । तैशा सखिया भीमकीपाशीं । उपचारेंसी चालती ॥७१॥ वडिलांमाजां वडीलपणीं निज-शांतीची स्वामिणी । वागवीतसे रुक्मिणी । अग्रगणी सकळिकां ॥ ७२ ॥ बोधपुत्राच्या जननी । ब्रह्मवेत्त्यांच्या ब्राह्मणी । अकामकामाचिया कामिनी सवे सुवासिनी चालती ॥ ७३ ॥ जैसा अनुहताचा गजर । तैसी तुरें वाजती अपार । नादे कोंदले अंबर । शब्दाकार नभ झालें ॥ ७४ ॥ पहिले उठिले घंटानाद । मागे किंकिणीचे शब्द । मधुर शंखांचे अनुवाद । विणावेणू रुण-झुणती ॥ ७५ ॥ नादे उठिल्या झल्लरी । मृदंगध्वनी त्यामाझारी । निशाणी दुमदुमिल्या भेरी । नादाभीतरी मन निवे ॥ ७६ ॥ कृष्णकीर्तीचिया कीर्तनी । चौघीजणी गाती गाणी । त्यापुढे नाचणी नाचती । चारी मुक्ती उदास ॥ ७७॥ कृष्ण--वर्णावया श्रेष्ठ । चौघे गर्जताती भाट । अठरा मागध अतिउद्भट । वंशावळी वर्णिती ॥ ७८ ॥ कळा वाढविती शब्द । साहीजणांशी विवाद । युक्तिप्रयुक्तीचे बोध । नाना छंद शब्दांचे ॥ ७९ ॥ पातली अंबिकेचें रंगण । केले करचरणक्षालन । रुक्मिणीचें सावध मन । शुद्धाचमन तिने केलें ॥ ८० ॥ श्रद्धापूजेचे संभार । शुद्ध सुमनांचे पैं हार । चिद्रत्नांचे अलंकार । विरजांबर पूजेसी ॥ ८१ ॥ देवालया आली हरिखे । अंबा पाहतां कृष्णचि देखे । येणें रूपे यदुनायकें । पाणिग्रहण करावे ॥ ८२ ॥ सावध होऊनी चित्ता । म्हणे हे आमुची कुळदेवता । आपुल्या रूपे दावी अनंता । होईल भर्ता निश्चित ॥ ८३ ॥ हरिखे वोसंडली पोटी । मग बांधिली शकुनगांठी । अतिउल्हासें गोरटी । पूजा विधीसी मांडिली ॥८४॥ षोडशोपचारी पूजा । करिती जाहली भीमकात्मजा । विधी सांगती द्विजभाजी । गरुडध्वजप्राप्तीसी ॥८५॥ वस्त्रें अलंकार भूषणें । नाना उपचार बलिदानें दीपावली नीरांजने । सावधाने अर्पिली ॥८६॥ कृष्ण धरुनियां मानसी । भीमकी पूजी द्विजपत्न्यांसी । जें जें बोलिलें विधीसी । तें तें त्यांसी दिधलें ॥८७॥ निंबे नारिंगे नारिकेळे । अपूप लागू अमृतफळे । इक्षुदंड आंबे केळे । सुवासिणीसी दिधली ॥८८॥ मुक्ताफळेंसी आभरणे । सौभाग्यद्रव्ये कंठाभरणें हळदी जिरें लवण धणे । दिधली वाणें नारीसी ॥८९॥ होती नीलोत्पलांची माळा । ते घातली जगदंबेच्या गळां । वर देई वो घन-सांवळां । उचितकळां आजिच्या ॥ ९० ॥ म्हणोनि विसर्जिलें मौन । करूं आदरिलें स्तवन । मनामागे ठेवोनि मन । सावधान स्तवनासी ॥ ९१ ॥ जयजय वो अव्यक्तव्यक्ती । जयजय वो अमूर्तमूर्ती । जयजय वो विश्वस्फूर्ती ।

चिच्छक्ती चिन्मात्रे ॥ ९२ ॥ जयजय वो जगदंबे । जयजय वो आरंभस्तंभे । जयजय वो सौभाग्यगर्भे । स्वयंस्वयंभे कुमारी ॥ ९३ ॥ जयजय वो अनादि । नाकळसी तूं मनोबुद्धी । देवोदेवी इंही शब्दी । तूं त्रिशुद्धी नांदसी ॥ ९४ ॥ शिवा तुझेनि शिवपण । जीवा तुझेनि जीवपण । देवा तुझेनि देवपण । निजकारण तूं माये ॥ ९५ ॥ तुझेनि शब्दादिका शोभा । तुझेनि नभत्व आले नभा । तूंचि मूळ प्रारंभा । विश्वकदंबा जीवन तूं ॥ ९६ ॥ तुझी उघडलिया दृष्टी । चांदों लागे सकळ सृष्टी । तुवां उपेक्षिलियापाठी । देवांही नुठी देवपण ॥ ९७ ॥ ॐ पुण्याहं सुमुहूर्ती । लग्न लावणें तुझे हातीं । मज नोवरा श्रीपती । समूळ कर्ती तं माये ॥ ९८ ॥ ऐसा स्तुतिवाद करितां । कंठीची माळ आली हाता । येचि माळे श्रीकृष्णनाथा । वरीन आतां निर्धारें ॥ ९९ ॥ महाप्रसाद सर्वथा । म्हणोनि चरणी ठेविला माथा । आशीर्वाद देती समस्ता । पतिव्रता द्विजपत्न्या ॥ १०० ॥ येणें उल्हासें सुंदरा । वरूं निघे श्रीकृष्णवरा । स्वानुभवाचा सेवक खरा । त्यातें करी धरूनी ॥ १०१ ॥ भीमकीसौंदर्य अमूप । जिचेनि जगा नांव रूप । तिचे लावण्याचे दीप । मुख्य स्वरूप केवी वर्णू ॥ १०२ ॥ जियेतें स्रजूं न शके चतुराननं । कृष्णप्रभावें स्वरूप पूर्ण । तिचिया स्वरूपाचें वर्णन एका जनार्दन वर्णीतसे ॥ १०३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणें दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणींस्वयंवरे अंबिकापूजनं नाम षष्ठःप्रसंग ॥ ६ ॥

॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीरुक्मिणीकांताय नमः ॥ श्रीकृष्णभक्तीलागी देखा नवविधा भक्तीसी आवांका । तैशा नवरत्नमुद्रिका । भीमकन्यका लेइलीसे ॥ १ ॥ सकळ सौंदर्याची खाणी । बरवेपण तिजपासूनी । स्वरुपरुपाची जननी । वीरी रुक्मिणी देखिली ॥ २ ॥ सुरवरपन्नगांच्या ठायी । हिंडता सौंदर्या विश्रांती नाही । म्हणवूनी धांविन्नलें लवलाही । भीमकदेहीं विश्रांती ॥ ३ ॥ भीमकीकृष्णां अलिंगन । तेणें सौंदर्या समाधान । तिही लोकीचे बरवेपण । भीमकीपाशी धांविन्नलें ॥ ४ ॥ ऐकोनि जिचिया सौंदर्यासी । वेध लागला श्रीकृष्णासी । ती भीमकी वर्णावी कैसी । सीमा रुपासी न करवे ॥ ५ ॥ नाही स्रष्टयानें स्रजिली । कृष्णप्रभावें रुपा आली । बरवेपणा सींग चढली । साकारली सौंदर्ये ॥ ६ ॥ गगन शून्यता उबगलें । कृष्णभेटीसी उदित जाहलें । भीमकी मस्तकासी आलें निरालंब शोभत ॥ ७ ॥ मस्तकीचे नीळ कुंतल । तेंचि नभ अतिसुनिळ । तळी मुखचंद्र निर्मळ । भीमकी मुखी उगवला ॥ ८ ॥ चंद्र क्षीण कृष्णराजी । म्हणे हा पुरवील माझा बंधु की म्हणोनि कळवळी भीमकी । तो निजमुखी धरियेला ॥ ९ ॥ भीमकी

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
२५२५

प्रगुर्वर्चनादिभिरलं भगवान् परेशः ॥ आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥४॥ टीका ॥ तरीच साधेल हें लग्न । जरी म्यां केलें असेल भगवत्पूजन । ब्रह्मभावें ब्राह्मणपूजन । देवतार्चन हरीचें ॥१८॥ इष्ट जे कां यागादिक । वापी कूप आराम देख । गोभूरत्नादादिक । त्याहून अधिक अन्नदान ॥१९॥ व्रत जें कां एकादशी । पूजाविधि जागरणेंशीं । ब्राह्मणभोजन द्वादशीसी । भगवंताशीं वल्लभ ॥२०॥ सकळ धर्मांचा पैं धर्म । गुतोचि परब्रह्म । ऐसा केला असेल नेम । तरी पुरुषोत्तम मज पावे ॥२१॥ व्रत तप यज्ञ दान । त्याहून अधिक हरीचें ध्यान । निमिषायाजी समाधान अमन मन होऊनि ठाके ॥२२॥ ऐसेनि साधिला बोधू । तरी गदू याचा धाकुटा बंधु । वेगीं येऊनि गोविंदू पाणिग्रहण मज करावें ॥२३ परादि वाचा नाहीं सौरस । यालागीं नांवें तूं परेश । भीमकीलिखितें हृषीकेश । तटस्थ होऊनि पैं ठेला ॥२४॥ मज कृष्णें नेलियापाठीं । मागें शिशुपाळाचिया पाठीं । बैसेल अवकळा गोमटी । दोघां गांठीं एकचि ॥२५॥ श्लोकः ॥ श्वोभाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान् गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः । निर्मथ्य चैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥५॥ टीका ॥ पत्रिका पहावी सावधान । विलंब न करावा व्यवधान । प्रातःकाळीं आहे लग्न । ऐसिया समयीं पावावें ॥२६॥ देखोनि लिखिताची तांतडी । एकला येऊनि घालिशी उडी । तेव्हां मज म्हणशील कुडीं । बुद्धि धडफुडी ऐकावी ॥२७॥ तुझिया निजबोधाची सेना । प्रत्यावृत्ति पाहोनि नयना । स्वाभवाचेनि भारें जाणा । सावध होऊनि त्वां यावें ॥२८॥ स्वरूप तेचिया मदगजा । गुढार घालावें जो वोजा । प्राणपान जिणती पैजा । तैसे वारू पालाणीं ॥२९॥ जिणोनि जाती मनोरथ । तैसे संजोगावे रथ । चक्रवाटातळीं पर्वत । पीठ होतें कर्मांचें ॥३०॥ तुझिया निजबोधाचे गाढे । द्वैतदळनीं जे निजगाढे । तेचि यादव करूनि पुढे । सबळबळेंशीं त्वां यावें ॥३१ बाह्य सृष्टी जरी तूं येशीं । तरी तर्क पडेल लोकांसी । कळों नेदितां दुजियासी । गुप्तरूपेंसीं प्रगटावें ॥३२॥ कृष्णासी शिकविचे बुद्धी । म्हणाल चतुर तुम्ही अनादी । हृदयशून्य कृष्ण त्रिशुद्धी । वर्तणें बुद्धी माझेनि ॥३३॥ प्रबळ बळेंशीं सबळ । म्हणाल कां बोलाविते बरळ । तरी माया माहेरीं प्रबळ । स्थूळास्थूळ अरिवर्ग ॥३४॥ सखा जिवलग बंधु सबळ । मागध अष्टधा प्रबळ मंथोनि चैद्यादी खळ । गज केवळ पर्णावें ॥३५॥ म्हणशी ढालाची तूं मोठी । गोड बोलाची प्रकृती खाटी । येवढी कां सोसूं आटाटी । म्हणोनि गोष्टी नुपेक्षावी ॥३६॥ तूं तंव अजिक्य गा धडफुडा । तुझेनि नांवें वाटीव भेडा । मज पर्णावया आळस दवडा । होई गाढा वीरवृत्तीं ॥३७॥ म्हणशी युद्ध

मांडेल कडाडी । मी उठेन काढाकाढी । नाहीं लौकिक परवडी । कैंची घडी घउवटे ॥ ३८॥ कचा अंत्रपाट जाण । कवण म्हणेल सावधान । मीतूंपणा नाहीं व्यवधान । म्हणसी लग्न कैसेनी ॥३९॥ ऐसेनि लग्न लागलिया पुढां । रणीं नाचेल रणघोडा । बोवाळणी बाण प्रचंडा । परस्परें पडतील ॥४०॥ म्हणशा निधीनें नव्हेल लग्न । अविधीनें करीं पाणिग्रहण । येविषयींचें विधान । सावधान परिसावें ॥४१॥ विवाह तरी बहुतांपरी । पिशाच गांधर्व आसुरी । राजे वरिताती । वरितांती स्वयंवरी । पण महाशूरीं भेदुनि ॥४२॥ पाणिग्रहण ब्राह्मणांसी । खड्गलग्न क्षत्रियांसी । रणीं चिकोनि महाशूरांसी । राक्षसविधीं मज पर्णी ॥४३॥ पाणिग्रहण जागृती स्वप्नीं सुपुप्तिकाळा तुजवांचोनि न देखें डोळा । ग्लानि लिहिता वेळोवेळां । उवग गोपाळा न मानावा ॥४४॥ आतां ऐकें एक बोल । तुझें वीर्य माझें मोल । अल्प वेचोनि एक वेळ । दासी केवळ मज करीं ॥४५॥ श्लोकः ॥ अंतःपुरांतरचरीमनिहत्य बंधूंस्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम । पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ॥६॥ टीका ॥ म्हणती अंतपूरामाजील तूं वधू । काढीता आडवे येतील तुझे । त्यांचा मजकरितां वधू दुःखसंबंधू होईल ॥४६॥ येचिविषयी जी उपाया । सांगेन ऐके यादवराया । वेगीं यावें अंबालया । यात्रा समया ठाकूनी ॥४७॥ कुळींचा कुलधर्म भीमकराया नगराबाहेर अंबालया । नववधू न्यावी पूजावया । जगदंबेसी कुळधर्म ॥४८॥ तेचि संधी जी कारण । परस्परें हेचि खूण । तेथें राहूनि सावधान । ओंपूण्या करावें ॥४९॥ ॥ श्लोक॥ यस्यांध्रिपंकजरज श्रवनं नहांतो वांछंत्युमापतिरिवात्मतमोपहत्यै । यर्ह्यंबुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसन्व्रतकृशान् शतजन्माभिः स्यात् ॥७॥ टीका ॥ म्हणसी ऐश्वर्ये थोर इंद्र । रूपे मदन कां चंद्र । हे सांडूनि आग्रह थोर । माझाचि कां करितेसी ॥५०॥ ऐसे न म्हणावें सर्वेश्वरा । कवणा जाणे या विचारा केवळ नव्हेसी तूं नोवरा । जन्मोद्धारा मजलागीं ॥५१॥ तुझिया चरणींची माती । ब्रह्मादिदेवां नव्हे प्राप्ती । आंगें येऊनि उमापती । स्नान वांछिता पदरजीं ॥५२॥ महादेवा तमोगुण । तमासी उपशमन । तुझिये चरणीचे रज जाण । लागलें ध्यान शिवासी ॥५३॥ चरणरजलागी केवळ । ब्रह्मा जाहला पोटींचें बाळा तोही न पवे चरणकमळ । नाभि कमळीं स्थापिला ॥५४॥ त्याचि लाजा जी गोपाळा । चरणरजा आला गोकुळा । तुवां ठकविला त्याही वेळा । वत्से गोवळा जाहलासी ॥५५॥ हे जाणोनि सदाशिवें । ध्यान मांडिले जीवेभावे । ऐशियाची प्राप्ती मीं पावें । तैं थोर दैवे देवाची ॥५६॥ योग याग तपें तपती । तरी नव्हे तुझी प्राप्ती । मी तव धीट मोठी चिती । आहे वांछिता अर्धांग ॥५७॥ पत्रिका वाचितांची देख । तुवा यावे आवश्यक । मज

पर्णून नेदिशी सुत्र। तरी परमदुःख होईल ॥५८॥ तुझी कृपा नव्हतां फुडो। कवण जिणियाची आवडीं। देहदंडाची हे बेडी। कोण कोरडी वोढील ॥५९॥ कृपा नकरवेल येथे। तयी मारुनि जा आपुले हातें। मग परलोकी तरी तूतें सावकाश भोगीन ॥६०॥ ऐसे घडवितां जरी न घडे। तरी देह करीन मी कोरडें। व्रतें तपें अवघडें। तुज उद्देशें करीन ॥६१॥ प्राण सांडीन सर्वथा। म्हणसी काय येईल हाता। तरीं एका दों मांचां सातां। जन्मशतां वरीन। ६२॥ पत्रिका वाचितांचि जाण जाणवेल शहाणपण। म्यां तंव वाहिलीसे आण। तुजवीण अन्य वरीं ना ॥६३॥ श्लोकः ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ इत्येते गुह्यसंदेश यदुदेव मयाऽऽहृताः। विमृश्य कर्तु यच्चात्र क्रियतां तदनंतरम् ।८। टीका। द्विज म्हणे यदुनायका। सेवेशी निवेदिली पत्रिका। ते वाचूनि सविवेका। कार्यसिद्धि करावो ।॥५४॥ पत्रिका वाचितांचि गोपाळा। पुढे भीमकी देखे डोळां। बाह्य पसरूनि उतावेळा। उठे वहिला आलिंगना ॥६५॥ भीमकीं भावार्थीची कैसी। चटपट लागली देवासी। निद्रा न लगेचि सेजेसीं। उठीबैसी करीतसे ॥६६॥ नवल वैदर्भीचा भावो। रात्रीं वोसणावे देवो। भीमकी सांडू नको देहो। आलों पाहा बे पर्णावया ॥६७॥ जया हृदयीं जैसा भावो। तयासी तैसा भेटे देवो। भीमकी कृष्णमय पाहाहो। कृष्णदेवो तन्मय ॥६८॥ हृदयीं नाहीं सत्य भावो। तंव कैसिनी पावे देवो। भीमकी भाग्याची पहा हां। उठिला देवों सत्वर ॥६९॥ कृष्ण सांगे द्विजाजवळी। रात्रीची अवस्था सकळी। मग हांसोनियां वनमाळी। टाळिया टाळी पिटिली ॥७०॥ एका विनवी जनार्दना। कृष्ण चालिला पाणिग्रहणा भक्तवचनासी अवगणना। देव सर्वथा न करोचि ॥७१॥ इति श्रीमभ्दागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे चतुर्थः प्रसगः ॥४॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ सन्नद्ध करितां दळभार। येथें लागेल उशीर। मी एकला एकांगवीर। भीमकी घेऊनि येईन ॥१॥ जी दुजियाची वाट पाहे। त्यांचें कार्य कांहींच नोहे। यश कैसेनि तो लाहे। साह्य पाहे सांगातीं ॥२॥ विकल्परूक्मिया मज द्वेषी। तेणें निवारीलें विवाहासी। विटंबूनि त्याचिया मुखासी ॥ रुक्मिणीसी आणीन ।॥३॥ चैद्यादिक पक्षपाती। त्यांसीं रणीं लावीन ख्याती। मग तेथ कारलिया श्रीपती। त्रिजगतीं कोण राहे ॥४॥ जैशा दों काष्ठांच्या भरणी। मथूनि काढिजे जेवीं अग्नी। तेवीं अरिवीरांतें त्रिभांडोनी। पवित्र रुक्मिणी आणीन ।५॥ माझिया कोपाग्नी भृकुटी रणा आगीन सकळ सृष्टी। त्या मज युद्धाची आटाटी। लग्नासाठीं केवढी ।६॥ रुक्मिणीचिया लग्नासी। कवण दिवस कवणें मासीं। कवण नक्षत्र तें द्विजासी। मधुसुदने पूसिलें ॥७॥ सारथ्या बोलावूनि दारूकासि। वेगीं संयोजीं रथासी। जाणें असे कौंडिण्यपुरासी।

दृजियासी कळों नेदीं ।।८। जैसे चारी पुरुषार्थ तैसिया वारुतीं जुंपिला रथ । ऐंका नांवें सुनिश्चित । जेथें श्रीकृष्णनाथ आरूढे । ९। शैब्य सुग्रीव बलाहक । चौथा मेघपुष्प देख । चारी वारू अति नेटक । सारथी दारुक धुरेसी ।।१०।। अनर्घ्यरत्नीं रत्नखचित । गरुडध्वज लखलखित । लोल पताका डोलत । रथ शोभत अतिशोभा ।।११।। शस्त्रास्त्रांचे संभार । रथीं घालूनि अपार । दारूकें केला नमस्कार । जोडोनि कर राहिला । १२। रथीं चढला नारायण । तुरगी बैसविला ब्राम्हण । एक दिवसे जनार्दन । कौंडिण्यपुरा पातला ।।१३।। नगर देखिलें श्रीपती । जैसी मुमूक्षूची संपत्ती । तेथें राजा कौंडिण्यपती । विधानस्थिती करीतसे ।।१४।। भीमक वश्य जाहला पुत्रासी । जैसा विवेक महामोहासी । कन्या नेंमिली शिशुपाळासी । जीवीं कृष्णासी हे ख्याती ।। १५ । जरी असेल आमुचें भाग्य । भीमकी भाग्याची सभाग्य । भावें पावेल श्रीरंग । येणें उल्हास करीतसे ।। १६ ।। नगर श्रृंगारिलें वाडेंकोडें । घातले कुंकुमाचे सडे । तोरणें पताका चहूंकडे । महोत्साहो मांडिला ।। १७। गवाक्षजाळी कुसुन-माळा । नगरनारीलोकां सकळां । वस्त्रें भूषणें पाहातां डोळां । जनलीला शोभतसे ।। १८।। घाव घातला निशाणीं । मंगळतुरें वेदध्वनी । हळदी लाविली रुक्मिणी । मंगळस्नान करविलें ।। १९ ।। पीतांबर परिधान । लेईली अलंकार भूषण । नोवरीचें दुश्चित मन । कृष्ण आगमन पाहातसे ।। २० ।। नांदीश्राद्ध देवकविधान । केलें ब्राह्मणांचें पूजन । यथाविधी ब्राह्मणसंतर्पण । स्वस्तिवाचन विधीचें ।। २१ ।। चहूं वेदींचे ब्राह्मण । येऊनि पुरोहित आपण । अथर्वणवेदें केलें हवन । ग्रहशांति दान यथोचित ।। २२ ।। सोनें रुपें नानावस्त्रें । घृतेंसहित तिळपात्रें । गोभूदाने विचित्रें द्विजां नृपवरें दीधलीं ।। २३ ।। दमघोष याचिपरी । महोत्सावो आपुले नगरी । पुत्रविवाहाचा करी । द्विजवरीं यथोचित ।। २४ ।। वऱ्हाड निघालें बाहेरी । मदगज परिवारिले भारी । सुवर्णरथांचिया हारी । वीर अश्वांवरी आरुढले ।। २५ ।। चालती पायांचे मोगर । पातलें कौंडिण्यपूर नगर । आणीक वऱ्हाडी महावीर । चैद्यभार रेही आले ।। ९६ ।। रुक्मिणी कृष्णासी होती दीधली । ते शिशुपाळा देऊं केली । ते संधी पाहिजे साधिली । म्हणोनि आले पक्षपाती ।। २७ ।। शाल्व आणि जरासंध । वक्रदंत विदूरथ । पौंड्रक वीर अद्भुत । सैन्यभारेंशीं पातले ।। २८ ।। वऱ्हाडी मीनले ते कैसे । महामोहाचे मेहुडे जैसे । खद्योतसमुदाय निशीं वसे । वीर तैसे वाटीव ।। २९ ।। कृष्णतरणीचिया किरणीं । मावळती रणांगणीं । भीमकी उल्हासे कमळिणी । कृष्णदिनमणी देखलिया ।। ३० ।। जैसे गंधर्वनगरींचे हुडे । तैसे शिशुपाळाचे वीर गाढे । वऱ्हाड आलें वाडेंकोडें भीमकापुढें सांगितलें ।। ३१ ।। राव सामोरा गेला त्यासी । केलें सीमांतपूजनासी । सन्मादूनी समस्तांसी । जानवशासी

आणिलें ॥ ३२ ॥ रुक्मिणीहरणासी उद्यत । एकला गेला कृष्णनाथ । यादव-सभेसी आली मात । जाहला विस्मित बळिभद्र ॥ ३३ ॥ काल आला होता ब्राह्मण । भीमकीचें पत्र घेऊन । प्रगट न करीच कृष्ण । निवारूं कोण म्हणवूनी ॥ ३४ ॥ यालागीं गुप्त केली मात । एकला गेला कृष्णनाथ । जंतुबळी हा अनंत । नाहीं भीत कळीकाळा ॥ ३५ ॥ तो ब्राह्मण नव्हेचि निश्चित । मूर्तिमंत भीमकीचा भावार्थ । भावें नेला कृष्णनाथ । एकाएकीं एकला ॥ ३६ ॥ वक्रदंत जरासंध । शाल्व पौंड्रक उन्न । चैद्य मीनले सन्नद्ध । होईल युद्ध दारुण ॥ ३७ ॥ कृष्ण करील कार्यसिद्धी । हें तंव न चुके त्रिशुद्धी । टाकूनि जावें युद्धसंधी । हेचि सुद्धी सर्वथा ॥ ३८ ॥ रथ कुंजर पालाणा । सन्नद्ध करा चतुरंगसेना । घाव घातला निशाणा । केली गर्जना बळिभद्रें ॥ ३९ ॥ सेनापती तो सात्त्विक । भारी बळराम नेटक । यादववीरांसीं हरिख । अतिसुटंक दरभाळ ॥ ४० ॥ सुख संतोष आणि स्वानंद । कैवल्यापाशीं निजबोध । तैसा पावला हलायुध । यादववीरीं हरिपाशीं ॥ ४१ ॥ नातरी शमदमादि संपत्ती । बोधावेगळी नव्हे निश्चिती । तैसे कौंडिण्यपुरा येती । जेथें श्रीपती उभा असे ॥ ४२ ॥ येरीकडे राजकुमरी । अवस्था लागलीसे भारी । कां पां न येचि श्रीहरी विचार करी लिखिताचा ॥ ४३ ॥ कृष्णासी नाहीं विषयगोडी । म्या पत्रिका लिहिली कुडी । जे भार्या होईन आवडी । जाहली अनावडी कृष्णा ॥ ४४ ॥ आढाल ढालाची पैं थोर । अभावभावें अति सुंदर । दांटोनि रिघों पाहे घर । वशीकरण मज करील ॥ ४५ ॥ मग मी होईन तिजआधीन । जिवें जिता करील दीन । अमना आणूनियां मन । नाचवील निजछंदें ॥ ४६ ॥ कार्याकारण समस्त । तेचि करील निश्चित । सुचित्त आणि दुश्चित्त । आंदण्या दासी आणील ॥ ४७ ॥ तिचा विकल्पिया बंधु आंदणा येईल कामक्रोधु । तिचा बोळवा गर्वमदु । घरभेदू दाटेल ॥ ४८ ॥ माझेनि आंगे थोरावेल । मज ते नांवरूप करील । विषयगोडी वाढवील । मूद्‌ल वेंचील निजज्ञान ॥ ४९ ॥ होईल निर्लज्जा निःशंक । मज देखों न शकती लोक । ऐसें जाणोनि निष्टंक । न येचि देख श्रीकृष्ण ॥ ५० ॥ लिखितीं चुकी पडली मोठी । पावेन शतजन्मांपाठीं । हे देखोनि जगजेठी । उठाउठी न पवेची ॥ ५१ ॥ मज नाहीं वैराग्य कडाडी । भेटी न मागेचि रोकडी । माझिया मुखरसाची गोडी । प्रतिबंधक मज झाली ॥ ५२ ॥ शिवादि चरणरज वांछित । त्या मज पाठविल लिखित । आंगे उडी न घालीच येथ । आळसयुक्त भीमकी ॥ ५३ ॥ लिखितासाठीं जरी मी सांपडे । तेरी कां साधक शिणती गाढे । भीमकीं आहे केवळ वेडें । येणें न घडे मज तेथें ॥ ५४ ॥ कृष्ण न यावया एक भावो । द्विजें देखिला देवाधिदेवो । विस्मय दाटला पाहाहो । कार्य आठवो विसरला ॥ ५५ ॥ कृष्ण देखतां त्रिशुद्धी । ब्राह्मणासी लागली

समाधी । हरपली मनोबुद्धी लग्नशुद्धी कोण सांगे ॥ ५६ ॥ जे कृष्णासी मीळले । ते परतोनि नाहीं आले । मज आहे वेड लागलें । वाट पाहें द्विजाची ॥ ५७ ॥ मायबापांसी नेणतां । वधूनें पाठविलें लिखिता । हेंचि जाणोनि निंदितां । येत येतां परतला ॥ ५८ ॥ लग्नाआड येक राती । कां पां न येची श्रीपती । परात्पर उपरिये वरती । वांट पाहात उभी असे ॥ ५९ ॥ डोळा नलगेचि शेजेशी । निद्रेमाजी देखे कृष्णासी तेणें स्वप्न-सुषुप्तीसी । जागृतीसी नाठवें ॥ ६० ॥ अन्न न खाय तत्त्वतां । जिविता देखे कृष्णनाथा । गोडी लागली अनंता । न लगे आतां धड गोड ॥ ६१ ॥ करूं जातां उदकपान । घोटासवें आठवे कृष्ण । विसरली भूक तहान । लागलें ध्यान हरीचें ॥ ६२ ॥ तोंडीं घालितां फोडी । घेऊं विसरली ते विडी । कृष्णीं लागलीसे गोडीं । अनावडी विषयांचीं ॥ ६३ ॥ आळविल्या कानीं नायके । थापटिलीय. न चक्के । देह व्यापिले यदुनायकें । शरीरसुखें विसरलों ॥ ६४ ॥ पाय ठेवितां धरणीं । कृष्णा आंठवी रुक्मिणी । सर्वांगी थरथरोनी । रोमांचित होऊनि ठाके ॥ ६५ ॥ लीला कमल घेतां हातीं । कृष्णचरण आठवतीं । नयनीं अश्रु लोटती । कृष्णप्राप्तीलागीं पिशी ॥ ६६ ॥ गोविंदें हरिलें मानस । जाहली विषयभोगीं उदास । पाहे द्वारकेची वाट । मनीं आस कृष्णाची ॥ ६७ ॥ कां बा न येचि गोविंद । तरी माझेचि भाग्य मंद । नाहीं पूर्वपुण्य शुद्ध । म्हणउनि खेद करितसे ॥ ६८ ॥ मग म्हणे गा कटकटा । किती करूं गे आहाकटा । मरमर विधातया दुष्टा । काय अदृष्टा लिहिलें असे ॥ ६९ ॥ आजिचेनि हें कपाळ । कृष्णप्राप्तीविण निष्फळ । म्हणूनियां भीमकबाळ । उकसाबूकसीं स्फुंदत ॥ ७० ॥ मज नलगे विंजणवारा । तेणें अधिक होतसे उबारा । प्राण रिघों पाहे पुरा । शार्ङ्गधरावाचोनि ॥ ७१ ॥ आंगीं न लावा गे चंदन । तेणें अधिकचि होय दीपन । माझे निघों पाहती प्राण । कृष्णचरण न देखतां ॥ ७२ ॥ साह्य नव्हेचि गे अंबा विन्मुख जाहली जगदंबा । आतां कायसी लग्नशोभा । प्राण उभा सांडीन ॥ ७३ ॥ शिवा भवानी रुद्राणी । कां पां न पवतीच कोणीं । कां विसरली कुळस्वामिणी । चक्रपाणी न पवेचि ॥ ७४ ॥ नेत्रीं अश्रूंचिया धारा । दुःखें कांपतसे थरथरां । धरितां न धरवेचि धीरा । विकळ सुंदरा जातसे ॥ ७५ ॥ तंव लविन्नला डावा डोळा । बाहू स्फुरती वेळोवेळां । हीं तंव चिन्हे गे गोपाळा । प्राप्तिकर पैं होतीं ॥ ७६ ॥ कृष्णें सांगितलें द्विजासी । वेगीं जावें भीमकीपासी । थोर चिंता होतसे तिसी । उद्वेगेंसी अपार ॥ ७७ ॥ तिसी द्यावें आश्वासन । उदईक आहे तुझें लग्न । तुवां असावें समाधान । पाणिग्रहण मी करीन ॥ ७८ ॥ आठां भावांची परवडी । उभवूनि स्वानंदाची गुढी । द्विज धांविन्नला लवडसवडी । घातली उडी त्वरित

॥ ७९ ॥ भीमकी करीत असतां चिंता । द्विज देखिला अवचितां । हरिखें वोसंडली चित्ता । प्रसन्नता देखोनि ॥ ८० ॥ पहिला ब्राह्मण अतिदीन । याचें पालटलेंसे चिन्ह । दिसत आहे प्रसन्नवदन । घेऊनि कृष्ण पैं आला ॥ ८१ ॥ कृष्णदर्शनाची प्राप्ती । द्विज पालटला देहस्थिती । आनंदमय जाहली वृत्ती । लिखितासाठीं द्विजाची ॥ ८२ ॥ जीवप्रयाणाची सुमूहूर्तता । भक्तिनवरत्नांचें तारूं बुडतां । धैर्याचा स्तंभ पडता । जाहला रक्षिता सुदेवो ॥ ८३ ॥ मरतया अमृतपान । किंवा अवर्षणीं वर्षे घन । दुष्काळलिया जेवीं मिष्टान्न । तेंवी आगमन द्विजाचें ॥ ८४ ॥ मोहअंधारी मणी पडला । तों युवतीच्या हाती चांचपडिला । न सांपडतां दीप लाविला । कृष्णागमनसुखाचा ॥ ८५ ॥ यापरी आला तो ब्राह्मण । कृष्णागमन भीमकीप्राण । घेऊनि आला जो संपूर्ण । जीवदानी सुदेवो ॥ ८६ ॥ ब्राह्मण म्हणें ना मी आतां । घेऊनि आलों वो अनंता । देखिला गरूडध्वज झळकतां । आनंद चित्ता न समाये ॥ ८७ ॥ आंगीची उतटली कांचोळी । मुद्रिका दाटली आंगोळी । सर्वांगे हरिखली वेल्हाळी । जीवें वोंवाळी द्विजातें ॥ ८८ ॥ याचिया उपकारा उत्तीर्णता । पाहतां न देखों सर्वथा जेणें आणिलें श्रीकृणनाथा । त्यासी म्यां आतां काय द्यावें । ८९ ॥ यालागी हो सद्‌गुरूसी । उत्तीर्णता नाही शिष्यांसी । कवण द्यावें पदार्थांसी । हे वेदांसी न बोलवे ॥ ९० ॥ चिंतामणी दे चिंतिल्या अर्था । कल्पतरु तो कल्पिले देता । सद्‌गुरु दे निर्विकल्पता । त्यासी उत्तीर्णता कैसेनि ॥ ९१ ॥ जो चुकवी जन्ममरण । त्यासी नव्हेचि उत्तीर्ण । कोटिजन्मांचे जन्ममरण । चुकविले येणे गुरुनाथें ॥ ९२ ॥ देहे उतराई होऊं गुरूसी । तंव नश्वरता या देहासी । नश्वरें अनश्वरासी । उत्तीर्णता कैसी घडे ॥ ९३ ॥ जीवें व्हावें उतराई । तंव तो समूळ मिथ्या पाही । जीवासी जीवपण नाहीं । होईल काई उतराई ॥ ९४ ॥ गुरूसी उतराई होतां । न देखों कवणिया पदार्था । यालागी चरणी ठेविला माथा । मौनेकरुनि रुक्मिणी ॥ ९५ ॥ मनी देखोनि साचार भावो । अति संतोषला सुदेवो । तुझेनि धर्में आम्हां पाहा हो । कृष्णप्राप्ती साचार ॥ ९६ ॥ श्रीकृष्ण आला परिसोन । भीमकी पावली समाधान । उल्हासयुक्त जाहले मन । हर्षें त्रिभुवन कोंदले ॥ ९७ ॥ करिता अंबिकापूजन । कृष्ण करील भीमकीहरण । एका विनवी जनार्दन । श्रोतीं ध्यान मज द्यावें ॥ ९८ ॥ इति श्रीमभ्दागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे पंचमः प्रसंगः ॥ ५ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः । भीमकीचा विवाहसंभ्रम । पाहों आले कृष्ण राम । हे

परिसोनि भीमकोत्तम । दर्शना सकाम ऊठिला ।।१।।भेरी निशाण मृदंग । नाना वाजंत्रे अनेग । पूजामुग्री घेऊनि साङ्ग । समारंभेसी पैं आला ।।२।। कृष्णसा देखोनि सावधान । केले साष्टांग नमन । कृष्णें दिधलें अलिंगन । विस्मित मन रायाचें ।।३।। मूळेंत्रोग तूं आलसी । परमसुख हें आम्हांसी । शद्वेवीण सोयरा होसी । तूं जाणसी ब्रह्मसूत्र ।।४।। वर वरिष्ठ कृष्णदेवो । मनी धरुनि हाचि भावो । मधुपर्कविधी पाहा हो । पूजाविधान करीतसे ।।५।। नानापरीची उपायने । वस्त्रे अलंकार भूषणे । अंगिकारिली श्रीकृष्णे । जीवीची खूण जाणोनि ।।६।। बळिभद्रादि प्रमुख । जे आले यादवादिक । त्यांची पूजा केली देख । यथोचित विधाने ।।७।। राव म्हणे श्रीहरी । आतां चलावें नगरांतरी । समारंभेसी सहपरिवारी । चलावे झडकरी कृपाळुवा ।।८।। जानवसा नगराआंत । देतां बोलिला कृष्णनाथ । विरोध आम्हां मागधांत । निकट वास करुं नये ।।९।। जवळी राहतां बोलाबोली । शोभनामाजी वाढेल कळी । निकरा जाईल रांडोळी । आम्हा आणि रुक्मिया ।।१०।। यासाठीं पाऊलें दोन दूरी । राहू नगराबाहेरी । ठाव द्यावा अंबिकापूरी ।ऐसे श्रीहरी बोलिला ।।११।। तंव राव हांसिन्नला मनी । होय बुद्धीमंत शार्ङ्गपाणी । ठाव दिधला अंबिकाभुवनी । घाव निशाणी घातला ।।१२।। राजा म्हणे चक्रपाणी । मार्ग आहे नगरामधूनी । कृष्णदर्शना उदित राणी । यालागोनि बुद्धि केली ।।१३।। जाणोनियां तो भावो । रथी चढला श्रीकृष्णदेवो । आपणाजवळी बैसविला रावो । थोर उत्साहो मांडिला ।।१४।। लागली वाद्यांची घाई । चवरें ढळती दोही बाही । बंदीजन गर्जतां पाही । कृष्णकीर्तीही कीर्तने ।।१५।। छेदावया हृदयबंध । साधकांमाजी रिघे बोध । तैसा प्रवेशला गोविंद । नगरामाजी निजबळे ।।१६।। नगरा आला श्रीकृष्ण । नगरनागरिक जन । उतावेळ कृष्णदर्शन । करावया धाविन्नले ।।१७।। कृष्ण पाहावया नरनारी । मंडपवसणी होतेसे भारी । एक चढले माडिया गोपुरी । पाहावया श्रीहरी स्वानंदे ।।१८।। कृष्णमुखकमळ सुंदर । जननयन तेचि भ्रमर । तेंथेचि गुंतले साचार । कृष्ण आमोदरसभावें ।।१९।। नयनद्वारें प्राशन । करुनि हृदयी आणिती कृष्ण सबाह्य पाहाती समान । समदृष्टी कृष्णातें ।।२०।। ऐसा देखोनी श्रीपती । कृष्णमय जाहली वृत्ती लवों विसरलीं नेत्रपाती । कृष्णमूर्ती पाहतां ।२१।। घेऊनि निजबोधाची वेताटी । विवेक दृश्याची मांदी लोटी । तैसा सात्त्विक जगजेठी । जना सकळिकां वारिता ।।२२।। मागे परमात्मा कृष्णवीर । करुनि निजबोधाचा भार । चालतसे स्थिरस्थिर । आत्मस्थितीच्या पाऊली ।।२३।। बोलती नरनारी सकळा । काल मिरविलें गे शिशुपाळा । न देखों नोवरेपणाची कळा । नाहीं जिव्हाळा लग्नाचा ।।२४।। कृष्ण नोवरा

भीमकी लागो । भीमकी हात कृष्णाजोगो । सृष्टी शोभत इहींच दोघी । तिसरें जगो न देखा । २५॥ आनुते जन्मोजन्मोचें सुकृत । शुद्ध पुण्य जे शोभिवंत । तेणें तरी कृष्णनाथ । भीमकीकांत हो लग्नी ॥२६॥ ऐसे आशीर्वाद देता । कृष्णरुपी वेधल्या वृत्ती । प्रत्यावृत्ती हरी पाहती । नाहीं उपरती जनासी ॥२७। कृष्णें केला मेळिकार । भीमकें केला आदर थोर । सकळ सैन्या पाहुणेर । यथोचित यादवांतें ॥२८॥ भीमकें देखिलें कृष्णासी । दृष्टी जडली त्या रूपांसी । साखरेवरूनि नुठे माशी । तेवी रायासी जाहले ॥ २९ । भीमकें पूजिलें कृष्णासी । विकल्प वाटेल चैद्यासी । यालागी सकळिकां रायांसीं । पूजा विधीसीं मांडिली ॥ ३० ॥ यथा कुल तथा शील । जैसे वीर्य तैसें बळ । तदनुसार राजे सकळ । भीमकें केवळ पूजिले ॥ ३१ ॥ कृष्ण आणि हलायुध । आले ऐकोनि चैद्य मागध । दचकोनि म्हणती विरोध थोर आम्हां मांडलें ॥ ३२ ॥ कृष्ण आला महाबळी । ऐकोनि चिंतेची काजळी । वाढिन्नली हृदयकमळी । तोंडें काळी तेणें झाली ॥ ३३ ॥ मागध परस्परें आपणांत । कुजबुज करूं लागले बहुत । एकमेकांते खुणवित । समस्त त्यात मीनले ॥ ३४ ॥ भीमकें पूजिलें कृष्णासी । केला मधुपर्क विधानेंसी । तोही मीनला आहे त्यांसी । आहाच आम्हांसी सोयरीक ॥ ३५ ॥ लग्न लागलियापाठी । कायसी यादवांची गोष्टी । कार्य करूं दाटोदाटी । आम्ही जगजेठी असतां ॥ ३६ ॥ रुक्मिया आहे आम्हांकडे । भीमक सात्त्विक तें बापुडे । म्हातारपणी जाहलें वेडें । त्यांचे त्यापुढे काय चाले । ३७॥ वेगी विस्तारा पां फळ । सन्नद्ध जाले वीर सकळ । तूर्य लागला प्रबळ । घात्री निशाणी घातला ॥ ३८ ॥ शुद्धमती म्हणे रायासी । तुम्ही विसरलेति कुळधर्मासी । कन्या न्यावी अंबिकेसी गौरीहरासी पूजावया ॥ ३९ ॥ तंव रायाचा ज्येष्ठ कुमर । ऐकोनि कोपा चढिन्नला थोर । मिथ्या बायकांचा विचार । केंवि साचार मानितां ॥ ४० ॥ श्लोकः ॥ आत्मबुद्धिर्हितार्थाय गुरुबुद्धिर्विशेषत परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिःप्रलयावहा ॥ १ ॥ टीका । आपुली बुद्धी ते हिताशी । गुरुबुद्धि त्याहून विशेषी परबुद्धि विनाशाशी । मूळ प्रळयासी स्त्रीबुद्धि ॥ ४१ ॥ अंबालयीं यादव वीर । उतरले असती अकर्माकार । हिरोनी नेतील सुंदर । लाज थोर होईल ॥४२॥ ऐसें बोल रुक्मिया वीर करूं नये आणीक विचार । कार्या साधावें सत्वर । मग ही कां भलतेंचि ॥४३ । राजा म्हणे कटकटा । व्यर्थ आलासी माझिया पोटा । नव्हेसी वीरवृत्तीलाठा । अतिकरंटा नपुंसक ॥४४॥ अजि कळली तुझी बुद्धी । वाटीव नुसधी हांडियासांधी । हागीर भ्याड तूं त्रिशुद्धी । गाढा बुद्धी नव्हेसी ॥४५॥ वर्मी खोंचला रुक्मिया । कन्या नेईन अंबालया । ख्याती लावीन यादवां तयां । मज कोप-

लिया कोण साहे ॥४६॥ ऐसे होते माझे पोटीं । लग्न लागलियापाठी । दोघें वधूवरे गोमटी । न्यावी भेटी जगदंबे ॥४७॥ ऐसा नव्हेचि कुळ धर्म । लग्नापूर्वील हा नेम । सिद्धी पाववीन सुगम । पराक्रम पाहें माझा ॥४८॥ ऐसें सांगोनि रायासी । वेगीं आला चैद्यांपासी । गुज सांगतसे तयांसी । विघ्न लग्नासी वोढवले ॥४९॥ कृष्णाकडे आमुचा पिता । जीवेंभावे तिकडेच माता । कार्याकारण प्रपंचता । मिथ्या दाविती आम्हांकडे ॥५०॥ ऐका आमुच्या कुळधर्मासी । नोवरी न्यावीं अंबिकेसी । सन्नद्ध होऊनि दळभारेसी । आले तुम्हांसी पाहिजे ॥५१॥ येरीकडे चौथे बंधू । घेऊनि निघाले जी वधू । करुनि दळभारु सन्नद्ध । महावीर उदित ॥५२॥ मी तरी परवडी आडाग्राची । शस्त्रे उघडी हाती त्यांची । मागें परवडी धनुर्धरांची । शितें धनुष्यासी वाइली । ॥५३॥ तयामागे वीर घोडी । रथ जोडियले जोडी । वर बैसले परवडी । शस्त्रे उघडी झळकती ॥५४॥ तयांमागें कुंजरथाट । गळां सांखळिया एकवट । खिळीले चालती गजघंट । दुर्ग अचाट सैन्याचे ॥५५॥ भक्तजनाचिया काजा । जेवों करिती आवरणपूजा तेवी सैन्य रचिलें बोजा । कृष्णभाजा भीमकिया ॥ ५६ ॥ नातरी उपासनायंत्र । तैसे दिसे सैन्यसूत्र । भीमकी मधपीठ पवित्र कृष्णक्षेत्र निजबीज ॥ ५७॥ जेवीं साधनचतुष्टसंपत्ती । परमात्मयासन्मुख करिती वृत्ती । तैसे चौघे बंधू घेऊनि येती । कृष्णासन्मुख भीमकी ॥ ५८॥ नातरी जैसे चारी वेद । उपनिषदें करिती बोध वृत्ति स्वये देखे निजपद । तैसे बंधू भीमकीसी ॥ ५९ ॥ नातरी चारी पुरुषार्थ जैसे । भक्तापाशीं येती आपैसे । चारी बंधू जाण तैसे । भीमकीसरिसे चालती ॥ ६० ॥ वैराग्य विवेकाचेनि बळी । तैसा रुक्मरथ रुक्ममाळी । मागे पुढे जी सांभाळी । परिके जवळी येऊं नेदी ॥ ६१ ॥ स्वानंद आणि अनुभवू । जीवांहून आवडती बहू । तैसे रुक्मकेली रुक्मबाहू । दोघे भाऊ दोहीं भागीं ॥ ६२ ॥ ऐसें भीमकीच्या चहूं भागी । चौघे बंधु रंगले रंगी । भीमकीसवें चालती वेगी । धन्य जगी रुक्मिणी ॥ ६३ ॥ वडील बंधु चौघांहूनी । जो अतिगर्वित अभिमानी । तो सांडिलासे त्यजूनी । साधुजनी जेवि निंदा ॥ ६४ ॥ कृष्णद्वेषिया तो खरा । मिळणीं मीनला असुरां । म्हणूनि त्याजिला परबाहिरा । नव्हे सोयिरा निजाचा ॥ ६५ ॥ भोग त्यजूनि वैरागी । योगसाधना निघे योगी । तैसी माया माहेर सांडूनि वेगी । चरणचाली निघाली ॥ ६६ ॥ लोकप्रतिष्ठा महंती । बैसावें अश्वगजरथी । जेणें होय कृष्णप्राप्ती भीमकी गती ते जाणे ॥ ६७ ॥ पारिखा पाईं कृष्ण ठाके । हे बोलणें समूळ लटिके ! ऐसें जाणोनि निष्टंकें । चरणी चामके वैदर्भी ॥ ६८ ॥ कृष्णचरणी जडलें मन । यालागी वाचे पडलें मौन ।

हृदयींचा ।३३।। कृष्णें पुशिलें स्वागत । वृत्ति आहे की निश्चित । चित्तीं चिंता ण्या वर्तत । ते दुश्चित सर्वदा ॥ ३४॥ जयाची चिंता निवळली । तयाची वृत्ति सुचित जाहली । त्यासीच स्वकर्में फळली। निजात्मफळाचेनि फळें ॥३५॥ असोना इंद्राची संपत्ती । तृप्ती नाहीं जयाचें चित्तीं । तें अतीशय दुःखी होती । दिटंबिजतीं संसारीं ॥ ३६॥ असोनिया अकिंचन । जयाची वृत्ति समाधान । तेणें अजिता मातें जिंकिले जाण । बंदीजन मी तयाचा ॥ ३७॥ सर्वाभूती भगवद्भावो । त्यावरी स्वधर्म निष्ठ भूदेवो । त्याचिया पाऊलापावलीं पाहा वो । मी सर्वांग वोडवीं ॥ ३८॥ ऐसिए निष्ठेचे जे ब्राह्मण । ते मज सदा पूज्य जाण । त्यांचे नमस्कारीं मी चरण । वारंवार मस्तकीं ॥ ३९॥ कृष्णदर्शनें समाधान । ब्राह्मणासी पडिलें मौन । विसरला कार्याची आठवण । जाणोनि प्रश्न हरि करी॥ ४०॥ कोठोनि येणे झालें स्वामी । कवण ग्राम कवण भूमी । तुमचे देशींचा देशस्वामी । प्रजा स्वधर्मी पाळी कीं ॥ ४१॥ दुर्गम मार्ग अति संकटीं । क्रमूनि आलेति आमचे भेटीं । कवण इच्छा आहे पोटीं । ते गुह्य गोष्टी सांगावी । ४२॥ आम्ही केवळ ब्राह्मणभक्त । आज्ञा करणें हें उचित । काय अपेक्षित तुमचें चित्त । तें निश्चित मी करीन ॥ ४३॥ कवण कार्याचिये विधी । तुम्ही आलेति कृपानिधी । ते झाली कार्यसिद्धि । जाणा त्रिशुद्धी सर्वथा । ४४ । ऐकोनि कृष्णमुखींची गोष्टी । द्विजें बांधिली शकुनगाठी । हर्ष वोसंडला पोटी आनंद सृष्टीं न समाये ॥ ४५॥ म्हणे वैदर्भदेशींचा राजा भीमक । जैसा वैराग्यामाजी विवेक । भागवतधर्मीं अतिधार्मिक । शुद्ध सात्त्विक सत्त्वाचा ॥ ४६॥ त्याची कन्या चिद्रत्न । लावण्यगुणें गुणनिधान । सकळ भूषणांचें भूषण । ते मंडन तिहीं लोकीं ॥ ४७॥ उदार धीर गुणगंभीर । सज्ञान ज्ञानें अतिचतूर । तुझ्या ठायीं अतितत्पर । कलत्रभावें विनटली ॥ ४८॥ पित्याने तुम्हांसी दिधली वधू । ऐकूनि हासिअला गोविंदू । हरिखें न सांभाळे स्वानंदू। द्विजासीं क्षेम दिधलें । ४९॥ जें होतें कृष्णाचे पोटीं । तेचि द्विजें सांगितली गोष्टीं । जीवी जीवा पडली मिठी। पाठी थापटी द्विजाची ॥ ५०॥ आणिक एक असे संवादू । तिचा जेष्ठ बंधू विरोधू । तेणें शिशुपाळा दिधला शब्दू । लग्न परवा धरिलेंसे ॥ ५१॥ येचिविषयीं यदुनायका। आहे भीमकीची पत्रिका। ते वाचूनियां सविवेका । कार्यसिद्धी करावी ॥ ५२॥ मग काढिली पत्रिका । कुंकुममंडित सुरेखा । धीर न धरवेचि हरिखा । वावडी देखा चुंबिली ॥ ५३॥ पत्रिका देखोनि कृष्णनाथ । श्रवणार्थी आतंर्भूत । एका जनार्दना विनवीत । पत्रिकार्थ परिसावा ॥ ५४॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणें दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे पत्रिकावलोकनं नाम तृतीयः प्रसंग ॥ ३॥

॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीयशोदातनयायै नमः ।। ॐ नमो जी यदुवीरा । तूं निर्विकार नोवरा । मज न्याव निजमंदिरा । क्रोधादिक असुरां दमूनी ।। १ ।। मज वडल माझा बंधू । जेणें तुजशीं विन्मुख बोधू । ज्याचेनि नीचांशी संबंधू । निवारूनि वधू त्यां करावी ।। २ ।। ऐका भीमकीची वित्पत्ती । पत्रिका लिहिली चवथे भवती । वाहितांचि भक्तपती । सहजस्थिती धांविन्नला ।। ३ ।। श्लोकः ।। रुक्मिण्युवाच । श्रुत्वा गुणान् भवनसुंदर शृण्वतां ते निविश्य कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम् । रूपं दृशां दृशिमतामाखिलार्थलाभं त्वय्यच्यूतायिशति चितमपत्रंप मे ।। १ ।। टीका । ऐके त्रैलोक्यसुंदरा । सकळसौंदर्य वरागरा । तुझेनि सौंदर्यें सुरनरां । सुंजरत्व वर्णिजे ।। ४ ।। तुझी सुधाकर कीर्ती । श्रवणश्रकणों प्रकाशिती । त्रिविध ताप अस्त पावती । जेवीं गभस्ती खद्योत ।। ५ ।। ऐशियाची स्वरुपप्राप्ती । चारी मुक्ती दासी होती । सकळ स्वार्थ पायां लागती । ज्या देखती त्या निजलाभ ।। ६ ।। क्षय नाहीं गा निश्चित । यालागीं नामे तूं अच्युत । तुझीया ठायी निर्लज्ज चित्त । अतिसुरत कृष्णसुखा ।। ७ ।। ।। श्लोकः ।। का त्वा मुकुंद महती कुशलशील रूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् । धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह नरलोकमनोऽभिरामम् ।। १ ।। टीका ।। मनविश्रांतीचा निजबोधू । म्हणवूनि नांवें तूं मुकुंदू । सकळ सुखाचा आनंदकंदू । तुज कोण वधू वरीना ।। ८ ।। कुळ शीळ धन रूप । विद्या वयसा अतिस्वरूप । शांती कांति तेज अमूप । करितीं तप तुजलागी ।। ९ ।। ऐशी लावण्यगुणसंपत्ती । धीरवती आणि सती । त्याही तुजसमान वरा न पावती । तेथें मी किती वराक ।। १० ।। ऐकें नरवीरपंचानना । प्राप्तकाळीं पाणिग्रहणा । तुज कोण वरीना अंगना । मनमोहना श्रीकृष्णा ।।११।। म्हणसी मी सोयरा अति काळा । बोलावितेसी विवाह मेळा । तरीं पाणिग्रहण जो शिशुपाळा । तो काळ तकाळ मजलागी ।।१२।। ते काळीं त्वां नुपेक्षावें हेंचि मागें जिवेंभावें । मज दीनाते उद्धरावें । धांवें पावें लग्नासी ।।१३।। श्लोकः ।। तन्मे भवान् खलु वृतः परिरंग जायामात्मर्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि । मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आरादोमायुवन्मृगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ।।३।। टीका ।। मनें वाचा आणि काया । निर्धारेंशीं तुझी जाया । मी झालयें असें यदुराय । विवाह विधिया त्वां कीजे ।।१४।। तूं तंव पर गा प्रकृती । तुज नावडे स्त्रियांची संगती । उपेक्षिसी माझी विनंती । थोर अपकीर्ती तुज जेव्हां ।।१५।। मी तंव तुझेंचि अर्धांग । केवीं शिशुपाळ शिवे माझें आंग । तूं शिरावरी असतां श्रीरंग । मी वीरविभाग यदुवीरा ।।१६।। कृष्णकेसरीची संपत्ती । चैद्यजंबुक जैं गा नेती । कमळानंदना कमळापती । थोर अपकीर्ती होईल ।।१७।। श्लोकः ।। पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्र-

मुखी निष्कळंक । क्षयातीत पूर्ण शशांक । कृष्णप्राप्तीसी मयंक । भीमकी मुखी उगवला ॥१०॥ चंद्र पूर्ण पौर्णिमा एकी । ऐरवी क्षयवृद्धी । त्या ये लोकी । तो सदा भीमकीमुखी निजात्मसुखी परिपूर्ण ॥११॥ चंद्रमंडळा मागेपुढे । जैसे तारांगणाचे वेढे । तैसी मोतिलग तानवडे । दोहीकडे तळपती ॥१२॥ श्रीकृष्ण वेधे वेधली खरी । म्हणवूनी विसरली ते भोंवरी । भोंवरिया कृष्णमायेचा करी ये अवसरी ते नाही ॥१३॥ भोंवरी नसता पक्षराती । पंखे दोहीकडे झळकती । भोवरिया भागी मिरविती । भेटी होईल निजकर्गी ॥१४॥ भीमकी थोर कपाळाची । कृष्णदैवें ते दैवाची निढळीं प्रभा श्यामतेची । तोचि कस्तुरी मळवट ॥१५॥ चंद्रबिंबी श्यामरेखा । तैसा भाळी मळवटू देखा । भोंवया रेखिल्या कृष्णरेखा अतिसुरेखा व्यंकटा ॥१६॥ कृष्ण पहावया ना जेठी । भोंवई सांडिली व्यंकटी । कृष्णी मीनलिया दिठी । सहज गांठी सुटेल ॥१७॥ श्रीकृष्णरंगे सुरंग । अहेवपण तेंणें अभंग । तेंचि कुंकम पैं चांग । मुखचंद्री चंद्रमा ॥१८॥ नभी इंद्रधनुष्य रेखा । तैसा भांगी शेंदूर देखा । भुलवावया यदुनायका । मोहिनीमुखा पुजियेलें ॥१९॥ ना ते सरस्वती बोधीं आली कृष्णभेटीलागी । जीव शिव हांसाळिया दोही भागी । मुक्तलगी तटस्थ ॥२०॥ जैसी नक्षत्रे नभमंडळी तैसी मुक्तमोतियांचि जाळी । लेइलेसे भीमकबाळी । तेणें वेल्हाळी शोभे त्याहीवरी भक्तीकरा झळकत नवरत्नांचा खरा । खुणावीतसे सुरनरां । भजा यदुवीरा निजभावे ॥२२॥ दृष्य देवता शिनले नयन । धणीचे घ्यावया कृष्ण-दर्शन । एकत्र होऊनि देखणें गण । भीमकीलोचना पैं आले ॥२३॥ पहावया घनसावळा । कृष्णशामता आली बुबुळां । आसावली । दोन्ही डोळां सबाह्य देखणें समदृष्टी ॥२४॥ कृष्ण देखावया निधान । नयनी सुदले अंजन । सोग-याचें झळंबपण । कटाक्षबाणपिसारे ॥२५॥ भीमकींकटाक्षाच्या धायीं । मदन पाडिला ठायींच्या ठायी । सुरनरांचा पाड कायी निधडा पाहि श्रीकृष्ण ॥२६॥ मुखा मुख शोभनिक श्लेष्मागमनें शिणलें नाक । तें भीमकीमुखा येऊनि देख । नाका बीक पैं चढले ॥२७॥ कृष्णसुवास आवडी तेणें नाकासी लागली गोडी । दोन्ही नाकपूडियांबुडी दिधली बूडी वसंतें ॥ २९ ॥ अधर दोन्ही जालें सधर । बिंबफळें रंगावार । ते तंव परिपपाके । नश्वर । हे अनश्वर हरि-रंगे ॥२९॥ भीमकीअधरामृतगोडी । श्रीकृष्णचि जाणे फुडी । एकाएकीं घालूनि उडी । नेईल रोकडी प्रत्यक्ष ॥३०॥ मुखामाजी दंतपंक्ती । जैशा ॐकारामजी श्रुती । चौकींचे चारी झळकती । सोऽहं स्थिती सोलिव ॥३१॥ अधरातळीं हनुवटी । गोरेपणें दिसे गोमटी । येथंही श्यामप्रभा : कृष्णवर्ण गोंदिलें ॥३२॥ वनिताअधरी सुवर्णफांसा । पडोन मुक्त आलें भेटावया कृष्ण-

परेशा । उपाव कैसा देखिला ।।३३।। भीमकीनाकींचें सुपाणी । सहज देखेल शारंगपाणी अधोमुख अधिष्ठानी । वोळकंबत हरिलागीं ।।३४।। हळदी मीनली हेमकळा तेणें उटिलें मुखकळा । तेज झळके गंडस्थळा सुर्यकळा लाजल्या ।।३५।। भीमकीमुखकमळ सुंदर । कृष्णनयन तेचि भ्रमर । आमोद भावाचें शेजार । निजमंदिर हरीचें ।।३६।। कृष्णमणी अहेवतंतु । कंठी धरिला न तुटतु । दिसों नेदी लोकांतु । केला एकांतु निजकंठी ।।३७।। फिटला चिंतेचा दचकू । म्हणोनि न घाली चिंतांकू कृष्णपदींचा पदांकू तेंचि पदकू हृदयीचें ।।३८।। पृथ्वी नवखंडे खंडिली । जडजाडचत्वा उबगली । भीमकीचे अंगी रिघाली । सुनीळ घाली कांचोळी । ३९। पावावया कृष्णदेवो । सांडिला । सवतीमत्सरभावो अलिंगावया कृष्णरावो । धरा पहाहो धांविन्नली ।।४०।। एके अंगी भीन्नपणी । जीव शिव वाढिन्नले दोनी । तेणें जाली व्यंजनस्तनी । कुचकामिनी कुचभारें ।।४१।। विद्या अविद्या पाखे दोनी । आच्छादिले दोही स्तनी । दाटले त्रिगुणांचे कसणी । कृष्णावांचोनि कोण सोडी ।।४२।। भीमकीकृष्णलिंगन । तेणें जीवशीवां समाधान । यालागीं दोनी उचलले जाण । कृष्णस्पर्शन वांछिता ।।४३।। मुक्त नांत्र मुक्तफळा । नेणती मुक्तीचां जिव्हाळा । म्हणोन पडली भीमकीगळां । भेटी गोपाळा माळ जाली ।।४४।। पूर्वी क्षीरसिंधुची बाळा । नेसली क्षीरोदक पाटोळा । ना तो पाहावया घनसांवळा । कांसे लागला क्षींराब्धी ।।४५।। माझी कन्या हे गोरटी झणीं कोणाची लागेल दृष्टी । म्हणोनि घातलीसे कंठीं । रत्नमाला क्षीराब्धी ।।४६।। प्रकृतिपुरुषां पडली मिठी । तैसें बिरडें कांचोळिये दाटी । कृष्ण सोडील जगजेठी । आया बायां न सुटेचि ।।४७।। शमदमांचीं मुमटें । हस्तकडगे बहुवटें । करीं कंकणें उद्भटें । कृष्णनिष्ठे रुणझुणती ।।४८।। क्षणाक्षणां दिशा उजळे । तैसीं शोभती दशांगुळे । दशावतारांचिये लीळें । जडित कीळें मुद्रिका ।।४९।। पाहतां तळहाताच्या रंगा । उणें आणिलें संध्यारागा । करी चरणसेवा श्रीरंगा । तळवा तळहातीं सदा ।।५०।। आटूनिया हेमकळा । आटणी आटिल्या बारा सोळा । वोतीव केली कटिमेखळा । मध्यें घननीळा जडियेलें ।।५१।। दोहींकडे मुक्तलग । तेणें शोभत मध्यभाग । भीमकीं भाग्याचीं सभाग्य । तेणें श्रीरंग वेधिला ।।५२।। चरणीं गर्जती नूपुरें । वांकी आंदुवाचेनि गजरें । झालें कामासी चेइरें । धनुष्य पुरें वाइलें ।।५३।। कृष्ण धरूनिया चित्तीं । भीमकी चालतसे हंसगती । चैद्य मागध पाहाती । मदनें ख्याती थोर केली ।।५४।। माझी अभिलाषिती जननी । म्हणोनि विंधिले कामें बाणीं । वीर पडिले धरणीं । कामबाणी मूर्च्छित ।।५५।। कामें हरितल्या दृष्टी । धनुष्ये गळालीं पैं मुष्टी । भीमकी रांखावी गोरटी । हेही पोटीं विसरले ।।५६।। रथींचे

उलंडले थोरथोर । अश्वांहूनि पडले वीर । गर्जीचे कलथले महाशूर । रिते कुंजर गळदंडी ॥५७॥ भीमकीं पाहातसे सभोंवते । तंव वीर भेदिले मन्मथें । कृष्ण त्रिशुद्धी नाही येथे । जेणें कामातें जिंकिलें ॥५८॥ रमारमणी एकांती । मीनल्या काम नपजे चित्ती । यालागी नामे तो श्रीपती । भाव निश्चिती भीमकीचा ॥५९॥ कामबाणी नव्हे च्युत । यालागी नावें तो अच्युत । भोग भोगूनि भोगातीत । कृष्णनाथ निर्धारे ॥६०॥ कृष्ण पहावया लोभे उठी । आडवे केश सलोभदृष्टी । धरूनि ऐक्याचिये मुष्टी । सुमने वीरगुंठी बांधिली ॥६१॥ कृष्ण पाहावया भाव एक । तो तंव अर्काचाही आदिअर्क नयनीं नयना प्रकाशक । यदुनायक केवी दिसे ॥६२॥ निजभावें पाहे गोरटी । तंव घनश्याम पाहे दृष्टी । लाज वृत्ति झाली उफराटी । तंव जगजेठी पावला ॥६३॥ उपरमोनि पाहे सुंदरी । तंव अंगी आदळला श्रीहरी । प्रेमे सप्रेम घाबरी । करी धरी निजमाळा ॥६४॥ वीरांच्या अभिमाना जाला अस्त । माध्यान्ही आला गभस्त । मुहूर्ती मुहूर्त अभिजित । समयो वर्तत लग्नाचा ॥६५॥ कांळ सावधान म्हणत । सूर्य लग्नघटिका पाहात । वियोग अंतःपट सोडीत । भावार्थ म्हणत ॐपुण्या ॥६६॥ भीमकी पाहे कृष्णवदन । नयनी गुंतले नयन । दोहींचा एक जाला प्राण । प्राणिग्रहण जीवशिवां ॥६७॥ ऐसिया भावाचेनि निवाडे । माळा घाली वाडेकोडे । वीर मूर्च्छा व्यापिले गाढे । आडवा पुढे कोणी न ये ॥६८॥ यापरी शारंगपाणी । रथी वाहोनि रुक्मिणी । निघता झाला तत्क्षणी । प्रगट कोणी न देखो ॥६९॥ एकाएकीं वनमाळी । रथी वाहोनि भीमकबाळी । आला यादवांजवळी । पिटिलि टाळी सकळिकी ॥७०। त्राहाटिल्या निशाणभेरी । गगन गर्जे मंगळतुरी । देव पुष्पे वर्षती अंबरी । जयजयकारी प्रवर्तले ॥७१॥ यादव गर्जती महावीर । सिंहनाद करिती थोर । भीमकी आनंदे निर्भर । वरिला वर श्रीकृष्ण ॥७२॥ हरिखे नाचत नारद । आतां होईल द्वंद्वयुद्ध । यादव आणि मागध । झोटधरणी भिडतील ॥७३॥ रथ लोटतील रथांवरी । कुंजर आदळतील कुंजरी । असिवार असिवारांवरी । महावीरी महावीर ॥७४॥ शस्त्रे सुटतील गाढी । वीर भिडतील कडाविकडी । डोळेभरी पाहीन गोडी । शेंडी तडतडी नारदाची ॥७५॥ थोर हरिखे पिटिली टाळी । साल्या मेहुण्यां होईल कळी । कृष्ण करील रांडोळी । तेही नवाळी देखेन ॥७६॥ एका जनार्दन म्हणे रुक्मिणीहरण केलें कृष्णें । वीर खवळतील धांवणें । युद्ध सत्राणें होईल ॥७७॥ रसाळ कथा आहे पुढां । रणी नाचेल रणधेंडा । वोवाळणी बाणप्रचंडा । परस्परें पडतील ॥७८॥ ऐंका युद्धाची कुसरी । युद्ध मांडेल कवणेवरी । क्रोधे झुंजता झुंजारी । मुक्ती चारी कामाच्या ॥७९॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणी

स्वयंवरे भीमकीहरणं नाम सप्तमः प्रसंगः ।। ७ ।।

।। श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ।।

श्रीकृष्णाय नमः ।। रिघोनि जंबुकामाझारी । आपुला भाग ने केसरी तैसी । वेढिली महावीरी । नेली नोवरी श्रीकृष्णें ।। १ ।। सांगातिणी जिवेंभावें । जडल्या होत्या भीमकीसवें । त्या त्यजूनि कृष्णदेवें । नेली निजभावें भीमकी ।। २ ।। आंदण्या अविद्येच्या दासी । मोहममतेच्या सखियांसी । सांडूनि नेलें भीमकीसी । उकसाबुकसी स्फुंदती त्या ।। ३ ।। सुडावीत नेली वधू । लाजिन्नला अभिमानिया बंधू । अपूर्णकामे उपजे क्रोध । तैसा मागधू धांविन्नला ।। ४ ।। कोणी नेलें गे नोवरीसी । येरी म्हणती लाज नाही तुम्हांसी । राखों आलेति भीमकीसी । शेखी आम्हांसी पूसतां ।। ५ ।। जळो तुमचे दादुलेपण । नपुंसकाहूनि हीन । वृथा गेली आंगवण । काय वदन दावितां ।। ६ ।। श्लोकः ।। स्यंदने गरुडकेतुमंडिते कुंडिनेशतनयाधिरोपिता । केनचिन्नवतमालकांतिवच्छ्यामलेन पुरुषेण नीयते ।। १ ।। टीका ।। गरुडध्वज झळके ज्यासी । तोडर गजें चरणांसी । विजू खिळिली मेखळेंली । तैसा कांसेसी पीतांबर ।। ७ ।। टिळक रेखिला पिवळा । मुकुट कुंडलें वनमाळा । डोळस सुंदर सांवळा । भीमकबाळा तेणें नेली ।। ८ ।। मागध म्हणे गेली वाटीव । धैर्य गांभीर्य वैभव । यश कीर्तीची राणीव । नेली सर्व यादवां ।। ९ ।। धिग्धिग् ज्यालेपण जीवाचें । आतां येथोनि परतणें कैंचें । गोवळी यश नेलें आमुचें । म्हणोनि कवचें बांधिली ।। १० ।। पाठीची हिरोन नेली भाज । याहून थोर कवण लाज । करणें निर्वाणींचे झुंज । म्हणोनि पैंज घेतली ।। ११ ।। वीर वळंघले अश्वांवरी । नाचती तिहीं पायांवरीं । 'होहो' 'मामा' 'जीजी' कारी । यावा स्वारी दाविला ।। १२ ।। पुढे पायांचें मोगर । आढाउ चालती गंभीर । सेले साबळे कोतेकर । धनुर्धर पायांचे ।। १३ ।। रथ जोडिले एकवट । वरी चढले वीर उद्भट । घडघडले चक्रवाट । रजें अंबुट कोंदलें ।।१४।। घोडिया बाणली मोहाळी । कंगण टोप रागावळी । पाखरा झळकतीं तेजाळी । आरसे तळी लाविले ।।१५।। दोंही बाही कुंजरथाट मदगलित गजघट । दांती लोहबंध तिखट । वीर सुभट वळंघले ।। १६ ।। एक चढले उंटांवरी । एक चढले अश्वांवरी । एक चढले खेचरी । वीर भारी गर्जती ।।१७।। शस्त्रे झळकताती कैसी । प्रळयकाळीची विजू जैसी । मेघ गर्जती आकाशी । तैसा गजांसी गडगर्ज ।।१८।। आम्हीं प्रचंड धनुर्वाडे । रणकर्कश रणगाढे नोवरी घेऊन आम्हापुढे । कोणीकडे पळतील ।।१९।। निशाण त्राहाटीलया भेरी । खाखाइल्या रणमोहरी । सिंहनाद केला वीरी । उपराउपरी

धांविन्नले ॥२०॥ शस्त्रास्त्री सन्नद्ध सबळ । मीनले महावीर सकळ । धांविन्नले उतावेळ । यादवदळ ठाकलें ॥२१॥ अवघे मिळोनि दिधली हांक । कृष्णा दाखवी पां मुख । 'भीमकी पावली' हे सुख । क्षणी देख मानिसी ॥२२॥ सांडी सांडी भीमकीचा संग । अबद्ध बांधिजसी निलाग । आला कोपिष्टांचा लाग । पडेल पांग दुजयाचा ॥२३॥ एकला एकट होतासी । तैं तूं कोणा नाटोपसी । स्त्रीलोभें अडकलासी । सांपडलासी वैरियां ॥२४॥ तूं हृदयशून्य अविवेकी । दुजियातें मानिसी शेखीं । तुज मीनले जे विवेकी । ते त्वां वृत्तिशून्य पैं केलें ॥२५॥ अविचारितां एकाएकीं । चोरली परात्पर भीमकी ते तंव न जिरे इहलोकीं । वीरीं कार्मुकें वाहिलीं ॥२६॥ अविद्या चोरिली चंद्रावळी । विद्या पेंधीं ते गोवळी । तैसी नेऊं पाहसी भीमकबाळी । असुरी फळी मांडिलीं ॥२७॥ न करितां रे उवेढा । केवीं जाऊं पाहसी पुढा । पळों नको परत भेडा । होई गाढा वीरवृत्ती ॥२८॥ गौगोरस मथन करितां । चोरिसी सारांश नवनीता । तैसीच नेऊं पाहसी राजदुहिता । बहुतां झुंजतां तें न यें ॥२९॥ यापरी तूं गोवळा जाण । आतां करीं शहाणपण । भीमकी सांडून वांचावीं प्राण । जीवदान तुज दिधलें ॥ ३० ॥ जैसे अहंकाराचे दुर्ग । तैसें आलें चातुरंग । भीतरीं वीर अनेग । कामक्रोधादि खवळले ॥३१॥ महामोहांचे मेहुडे । तैसें सैन्य आलें पुढें । कृष्णबोधाचे निजगडे । यादव गाढे परतले ॥३२॥ भीमकी ऐशा नेणों किती । कृष्ण वरिल्या अनंत शक्ती । तुम्हां मशकांचा पाड किती । वेगीं दळपती परतला ॥३३॥ पळतां जन्म गेलें तुमचें । बोल बोलतां नाकें उंचें । आतांचि जाणवेल साचे । बहु बोलाचें फळ काय ॥३४॥ सत्रा वेळ पळालेती ॥ निर्लज्ज मागुती आलेती । रणीं तुम्हां लावीन ख्याती । धनुष्यें हातीं वाइलीं ॥३५॥ दोन्ही सैन्या झाली भेटी । वाढील्या धनुष्याच्या मुष्टी । होत बाणांचीं पैं वृष्टीं । कूर्मपृष्ठी कांपतसे ॥ ३६ ॥ तडक फुटले एकसरें । भिंडिमाळांचे पागोरे । वीर गर्जती हुंकारें रणतुरे लागली । ॥३७॥ पायींचे लोटले पायांवरी । असिवार असिवारांवरी । वीर पटखळले वीरीं । परस्परें हाणिती ॥३८॥ गज आदळले गजांसी । महावंत महावंतासी । शस्त्रें वोडविती शस्त्रांसी । घायीं घायांसी निवारण ॥३९॥ बोडणें आदळतीं बोडणा । बाण सुटती सणसणा । खड्गें वाजती खणाखणा । काळकंदना मांडलीं ॥४०॥ धीर वीर राहे साहे । मागे न ठेंवती पायें । मांथा वाजती धाये । रुधिर वाहे भडभडा ॥४१॥ शस्त्रें सुटती हातींची । कटारा काढिती माजीची । उदरें फोडितीं गाजांची । वीर पायांचे चवताळती ॥४२॥ वोडण उजलोनिया ठायीं । वारु तोडिले पायी । वरि वडोनिया भुई आढाऊ पायी भीडती ॥४३॥ भातडीचे सरले शर । धनुष्यदंडें महावीर । झोडून पाडिती अपार । घोरांदर

मांडिले ।.४४।। लाथा हाणोनियां गजांतें । झोंटी धरोनि महावंतांतें । तळीं आणोनियां त्यांतें । घायीं आंतें काडिती ।।५५।। घायें पाडिती गजांते । उपडोनि घेती गजदंतांतें । धांवोनि हाणिती रथांते । एकेचि घातें शतचूर्ण ।।४६।। घायीं मातले महावीर । वोढिती अंत्रमाळांचे भार । तरी धांवती समोर थोर थोर पाडिती ।।४७।। कृष्णाबळे यादव गाढे । रणीं लोटलिया पुढें । देखोनि मागध धनुर्वाडें । कोपे वेगाडे उठावले ।।४८।। हांक दिधली महावीरी । बाण सुटले एकसरीं यादवसैन्याचा महागिरी । शूरधारीं झांकोळला ।।४९। आमुच्या बाणांचे लाघव । आजि फावले यादव । धांवा पावा चला सर्व । आलें गौरव आम्हांसी ।।५०। देखोनि वैरियांचा वरवळा । कांपिन्नली भीमकबाळा । नाश होईल दोंही कुळां । बोल कपाळा लागेल ।।५१।। दिर भावे पडतील रणी । सासुरां होईल टेहणी । कैंची आणिली हे वैरिणी । धड कोणी न बोलती ।।५२। सखे बंधू पडतील रणी । दुःखे फुटेल जननी । माहेर तुटेल येथुनी । मुख कैसेनी दाखवावें ।।५३।। कृष्ण पावलिया पुढे । कैसें मांडलें सांकडे । कठिण वोढवलें दोहीकडे । कपाळ कुडे माझेंचि ।.५४।। थोर वाडवले दुस्तर । तुटलें सासुरें माहेर । कृष्णावेगळा न दिसे थार । पाहिले वक्र हरींचें ।।५५।। देखोनि हासिन्नला वनमाळी । भिऊं नको वो वेल्हाळी । यादव उठावले महाबळी । रणकंदळी करितील ।।५६।। तुझे दीरभावे । शत्रु भेदितील बाणीं । धडमुंडांकित धरणी । अर्धक्षणी करितील ।।५७।। यादवदळीं थोर थोर । परतले जी महावीर । परिसा नांवे सादर । सविस्तर सांगेन ।।५८ ! वीरां मुख्य हलायुध । अक्रूर कृतवर्मा आणि गद । सारण सात्त्विक सन्नद्ध । चक्रदेव महावीर ।।५९। सात्यकि अतिदांत श्वफल्क । महाबाहू वीर कंक । इतुके मुख्य करूनि देख । वीर अनेक यदुभारीं ।।६०।। हरिवंशीं यादववीर । सांगितले जी अपार । कितुका न धरवे विस्तार । कथा अपार वाढेल ।।६१।। दोन्ही पंचक आणि एक । इतुके येथें वीरनायक । येरयेरांसी साह्य देख । मुख्य चालक बळिभद्र ।।६२।। अवघियां श्रीकृष्णाचें बळ । कृष्णबळें अतिप्रबळ । यादव उठावले सकळ । सन्नद्ध दळ करूनियां ।।६३।। परदळीं अतिदारूण । वीर आले कोण कोण । ज्यांची गाढी आंगवण । ते राजे जाण सांगिजेती ।।६४।। जरेंपासून जन्मला मोहो । तैसा जरासंध पहाहो । वेगें उठावला महाबाहो । सैन्यसमुदावो लोटला ।।६५।। जरासंधासवें प्रबळ । राजे चालिले सबळ । कोण कोण आलें भूपाळ । नांवें सकळ परियेसा ।।६६।। शाल्व पौंड्रक विदूरथ । बळे प्रबळ वक्रदंत । या वीरांचा यावा अद्-भुत् । वेग न धरत पातले ।।६७।। गवेषण अंग वंग । कैशिक कारूष कलिंग । हेही राजे जी अनेग । बळे चांग उठावले ।।६८.। सकळां मुख्य जरासंध । सबळ बळेसीं मागध । अवघे जाले सन्नद्ध । दारूण युद्ध मांडिलें ।।६९।। चढिला

बळिभद्रासी रणमद । देखोनि बोलिला वीर गद । वीर्य शौर्य अतिविनोद । गोत्रसंबंध युद्धाचा ।।७०।। दैवें जोडिलें युद्धसंपत्तीसी । एकलाचि तूं नेंऊं पाहासी । स्वार्थी ऐसा कैसा होसी । वांटा आम्हांसी पाहिजे ।।७१।। वीरविभाग तव प्रसिद्ध । माझा वांटा जरासंधू । सात्त्विक आमुचा धाकुटा बंधू । वक्रदंत त्यासी दिधला ।।७२।। पौंड्रक दिधला कृतवर्म्यासी । विदूरथ दिधला अक्रूरासी येर अवघे दिधल तुम्हांसी । गोत्रजांसी समजावें ।।७३।। कोणी विकल्प धरील चित्तीं । संबंध याही अर्याअर्यी । वांटा केला अतिनिगुती । वीरवृत्ती नांदावे ।।७४।। दायाद एकादे आपुले । रणीं देखाल चांगले मंगले । त्यांसी पाहिजे सांभाळिले । धन जोडिलें त्या नांव ।।७५।। हांसें आलें बळिभद्रासी टाळी पिटिली टाळीसी । रणचतुर तूं योद्धा होसी । म्हणोनि पोटासी धरियेला । ७६।। एका जनार्दनी सन्नद्ध । मीनले गद हलायुध । कोपे खवळला जरासंध । दारुण युद्ध मांडिलें ।।७७।। इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहिता-समते रुक्मिणीस्वयंवरे युद्धप्रारंभो नाम अष्टमः प्रसंगः ।।८।।

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

श्रीगणेशाय: नमः ।। येऊनी जरासंधाप्रती । वीर प्रतिज्ञा बोलती । धनुष्ये वाइली हातीं । रणीं ख्याती लावुनी ।।१।। आमुच्या बाणांची प्रौढी । केवीं साहतील बापुडीं । नेणती युद्धाची परवडी रणनिरवडी माराची । २।। यादवांचे बळ तें किती । आम्हां सन्मुख केवीं राहाती । नोवरी सांडूनियां पळती । महारथी लोटले । ३।। आचांगळी अधिक शब्द । ऐकून उठिला वीर गद । कोपे खवळला हलायुध । रणमद चालिला ।।४।। रागे पेटला प्रबळ । घेतलें नांगर मुसळ । नेत्रीहूनी निघती ज्वाळ । परदळ खळबळले ।।५।। सैन्य आटीत हला-युध । देखोनि चालिला जरासंध । त्यावरी उठावला वीर गद । द्वंद्वयुद्ध मांडिले ।। ६ ।। महावीर बळिभद्र । म्हणोनि चालिला दंतवक्र । त्यावरी उठावला सात्त्विक वीर । येर येरां पडखळलें ।।७।। दोघां झाली दृष्टादृष्टी । घडघडिल्या चक्रवाटी । वोढल्या धनुष्यांच्या मुष्टीं । दोघे हठी महावीर ।।८।। रागे पौंड्रकें चालिला । त्यावरी कृतवर्मा लोटला । रथ रथेसी झगटला । गुण सुटला धनुष्याचा ।।९।। बाण ओढूनिया ओढी । कृतवर्मा सवेग सोडी । पौंड्रकाचा ध्वज तोडी । पताका पाडी महीतळीं ।।१०।। ध्वज तोडिला देखोनी । वेगे विंधिला सहा बाणी । हातीचे धनुष्य तोडूनी । पाडिला धरणी कृतवर्मा ।।११।। कृतवर्मा वीर अंगे । रथावरी चढला वेगे धनुष्य बाहूनियां रागे । बाण अनेगो वर्षला ।।१२।। पौंड्रक बाणांतें तोडित । बाणामागे बाण सोडित । अलक्ष लक्षूनि भेदित । वीर विख्यात कृतवर्मा ।।१३।। हातीं घेऊन तीन बाण । धग-

धगित अतिदारुण पौंड्रका तुझा घेईन प्राण । वेगी विंदान पाहे माझें ।। १४ ।। पौंड्रक निवारण करी । परी ते अनिवार भारी । एक सारथियातें मारी । दोन उरो आदळले ।।१५।। बाण भेदिले सपिच्छेसी । पौंड्रक पाडिला धरणीसी । मूर्च्छना दाटली त्या कैसी । देहभावासी विसरला ।।१६।। पौंड्रक पडिला मूर्च्छित । तंव धाविन्नला विदूरथ । त्याते अक्रूर त्वरित । पाचारीत रणभूमी ।।१७। अक्रूर वीर अति गाढा । रथ आडवा रथांपुढां । घालोनि उठिला वेगाढा । बळे मेढा ओढिला ।।१८।। तुझे नांव तंव अक्रूर । दारुण योद्धा नव्हेसी क्रूर तुज कोण गणील वीर । रणी धीर न धरवे ।।१९।। जयासी नाही वीर-वृत्ति । तयासी अक्रूर गा म्हणती । तुजसी युद्ध तें किती । बाण शिती लाविला ।।२०।। तुझिये हृदयीची क्रूरता । समूळ बाणी मी छेदिना । पाहे माझी अक्रूरता । मदगर्विता झाडीन । २१।। सुटले दोघांचेही बाण । अति झणत्कारें वाजती गुण बाणी गगन झाले पूर्ण । सूर्यकिरण झांकुळले ।।२२।। मेघामाजी विजु तळपती । तैशा भाली झळकताती । बाण बाणा आदळती । तिडक्या उठती अंतराळी ।।२३।। षड्विकार साही बाण । अक्रूरावरी घाली दारुण । येरी निर्विकार लक्ष साधून । बाणी बाण निबारिले ।।२४।। तिव्रट उर्मिचिया भाली । सवेंचि बिदूरथ घाली । घाये करीत अबोध भुलीं गर्जून बोली विंधित ।।२५।। काढिला निजबोधकुऱ्हाडा । गुणी लावूनि लोटिला पुढां । भालीसहित तोडिला मेढा । गाढा धनुर्वाडा अक्रूर ।।२६।। घेऊनि क्रोधाचा भाला । रथा-वरून तो उडाला । निश्चळ निजशांती विंधिला । भाला तोडिला माझारीं ।।२७।। गुप्त होती वासनासुरी । हाणो धांविन्नला उरावरी । स्वानुभवाची भाली खरी । धीरें निर्धारी विंधिली ।।२८।। भाळी आदळली सत्राणें । विदूरथ झणझणिला तेणें । सुरी उडविली कोणे मानें । गेली गगना दिसेना ।।२९।। बाण अव्यय काढिला । गुणी अवगुणाचें जोडिला । अक्रूरे कानाडी ओढिला । उडविला हो विदूरथ ।।३२।। बाप अक्रूर वीरराणा । कोणें नेटे सोडिलें बाणा । रथासहित उडविला गगना । रणप्रदक्षिणा करविली ।।३१।। बाण भेदिला जिव्हारी । विदूरथ पडिला धरणीवरी । डोळां लागली अर्धचंद्री । जेवीं खेचरी योगिया ।।३२।। श्वफल्क सात्यक चक्रदेव । कंकसारणादि यादव । यावरी उठावले राजे सर्व । अंगवंगादि कलिंग ।।३३।। बाण सणासणां सूटती । खड्गें खणखणा वांजती । रथ रथांसी आदळती वीर गर्जत सिंहनादें ।।३४।। रणीं उठिला लोहधुळोरा । तेणें चालों न शके वारा । रणमद चढलासे वीरां । येर येरां हाकिती ।।३५।। बाण बाणांसी आदळती । घायीं तिडकिया उठती । तेणें पिसारे पेट घेती । बाण जळती अंतराळी ।।३६।। कारुषे घेऊनि बाण नव । वेगी विंधिला चक्रदेव । बाणासरसी घेऊनि धांव । रथावरूनि आसुडिला ।।३७।।

चक्रदेवें लवडसवडी । कारूषावर घातली उडी । येरू सांपडला रथाबुडीं । बुद्धि गाढी तेणें केली ।।३८।। अंग चुकवूनि वेगेंसीं । चक्रदेव धरिला केशीं । थडक हाणोन उराशीं । कारूषासीं पाडिलें । ३९।। गजारूढ पैं विख्यात । अंगरायें पेलिला हस्त । चक्रदेवाचा मोडिला रथ । वीरां खस्त करीतसे ।।४०।। अंग योद्धा महाबळी । रथ रगडी गजातळीं । यादवसेना मंडळी । रणरांगोळी करूं आला ।।४१।। यादवामाजी कंक बळी । रागें करीत उठिला होळी । अंगासी हाणोनि कपाळीं । गजासहित मारिला ।।४२।। कलिंगसैन्यावरी देख । रागें उठिला सात्यक । वीर मारिले अनेक । रणी सैनिक पाडिले ।।४३।। कोप आला कलिंगासी । सात्यकी विंधिला बाणें विसीं । एकचि बाणें तोडूनि त्यांसी । कलिंगासी पाचारिलें ।।४४।। गुणीं लावूनि कुऱ्हाडा मुकुट पाडूनि तोडिला मेढा । धनुष्य घेऊनि उठिला वेगाढा । कलिंग गाढा कोपला ।।४५।। रथ विंधिला मकरतोंडीं सवेंचि दोन्ही चाकें फोडी । पाडली सात्यकीची मुरकुंडी । बाणीं वितंडीं विंधिला ।।४६।। सात्यकी वीर जगजेठी । पडत पडतां सवेंचि उठी । गदा घेऊनियां मुष्टी । कलिंग दृष्टी सूदला ।।४७।। सव्य अपसव्य घोवंडी गदा । न धरत पातला तो योद्धा । कलिंगें तोडिली ते गदा । सात्यकी क्रोधा चढिन्नला ।।४८।। घेऊनि रथाचा पैं आंख । वेगें धांविन्नला सन्मुख । कोपें हाणों आला सात्यक । येरें मस्तक चुकविला ।।४९।। रथाखाली घातली उडी । आंग चुकविलें रथाबुडीं । कलिंगाचा रथ मोडी । चारी घोडीं मारिलीं ।।५०।। वंगराजा रणप्रवीण । कोपें चालिला घेऊनि बाण । त्यावरी उठावला सारण । युद्ध दारुण तेथें जालें ।।५१।। भोंवता बाणांचा वळसा । सैन्य प डिलें धारसा । बाण भेदिले सपिच्छा । वंग त्रासा पावला ।।५२।। सारणें थोर केला मारू । सारथीं जाणि मारिले वारू । बाणीं भेदिले रहंवरू आणि दळभारू झोडिला ।।५३।। विरथ केला वंगराजा । सवेंचि चढे पट्टगजा । धनुष्य वाहोनियां वोजा । बाण पैंजा घेतले ।।५४।। शर सोडिले सारणावरी । सारण बाणांते निवारीं । गजें रथ केला चुरी । दांत उरीं लाविले ।।५५।। रथाखालीं घातली उडी । गज धरिला शुंडादंडीं । सारण सोंडेतें मुरडी । गजाबुडीं रिघाला ।।५६।। गज मारावया एकसरें । सारण गजातळीं फिरे । वंग वर्षताहे शस्त्रें । सारणा बाहेर निधों नेदी ।।५७।। सारण कोंडिला महावीर । यादवदळीं हाहाकार । ऐकोनि पावला बळिभद्र । वृक्ष थोर उपडिला ।।५८।। राहें साहें म्हणे वंगातें । तेणें विंधिला बाणें शतें । मुसळ घेऊनि डावे हातें । त्या बाणांतें निवारिलें ।।५९।। दक्षिणहातीं होता वृक्ष । एकेचि घायें कपाळमोक्ष । गज निमाला निःशेष । अधोमुख पडियेला ।।६०।। आडवा धांविन्नला कैशिक । राजा उठावला मुख्य । झाला बळिभद्रा

सन्मुख । दोघे देख खवळले ॥६१॥ केशिकावरी हलायुध । मारा पेटला सुबुद्ध । येरीकडे राजे सन्नद्ध । यादवांवरी उठावले ॥६२॥ केशिक राजा अतुर्बळी । राम मारील निजहळीं । गवेषण राजा रणकल्लोळीं । घेईल समफळी यादवांसी ॥६३॥ तेव्हां राम माजवील रणनदी । तेथे चहूं पुरुषार्थी मोक्षसिद्धी । कृष्ण-दृष्टीचिया प्रबोधीं । सायुज्यपदीं निजयोद्धे ॥६४॥ श्रीकृष्णाचिया दृष्टीपुढें । रणा येतां सायुज्या चढे । निधडिया वीरां भाग्य चोखडें । सायुज्य रोकडें साधिती ॥६४॥ तेथें द्वंद्वयुद्ध अतितुंबळ । रणीं माजेल रणकल्लोळ । एका जनार्दनीं रसाळ । कथा कलिमलनाशिनी ॥६६॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे । दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे नवमः प्रसंग ॥९॥

॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ राय चालिले मुगुटांचे । थोर बळ गणवेषणाचें । सैन्य पातले मागधाचें । युद्ध त्याचें दारुण ॥१॥ वेगीं धनुष्या वाहिला गुण । शिती लावू-नियां बाण । शस्त्रें झळकती दारुण । रणकंदन करूं आलें ॥२॥ राजे चालिले प्रबळ । यादव उठावले सकळ । दुमदुमलीं दोन्ही दळें । एकमेळें मिसळले ॥३॥ गगन कोंदलें तिहीं बाणीं । तळी खिळिली धरणी । मागें पाय न ठेविती कोणी । बीर रणीं खवळले ॥४॥ वीर वीरातें हाणित । लोहधुळीरा उसळत । वारिया वाट न चले तेथ । वीर अद्‌भुत मातले ॥५॥ शस्त्रेंसहित तोडिती कर । मुगुटेंसहित पाडिती शिर । गजांसहित मारिती वीर । सपिच्छ शर भेदिले ॥६॥ चरण तोडिले गजांचे । राजे पाडिले ब्रीदांचे । खुर छेदिले अश्वांचे आंख । रथांचे भेदिले ॥७॥ राजे विनटले अनेक । यांवरी उठावला श्वफल्क । बाणीं त्रासूनिया देख । एकें एक खिळियेले ॥८॥ वीर भिडिन्नले पडिपाडें । यादवांचे बळ गाढें । गवेषण चालिला पुढें । गुणी कुऱ्हाडे लाविले ॥९॥ श्वफल्क विंधिला पांच बाणी । रथ छेदूनि पाडिला धरणी । कंक सात्यकी हे दोन्ही विसां बाणी विंधिले ॥१०॥ बाण अनिवार निर्व्यंग । भेदिलें वीरांचे अष्टांग । गवेषण योद्धा चांग । न करी पांग दुजयाचा ॥११॥ चक्रदेव चालिला गर्गें । एकें बाणें विंधिला वेगें । रथासहित घातला मागे रणभूमि सांडविली ॥१२॥ देखोनि चालिला अतिदंत । कोपें खवळला अद्‌भुत । दहा वीस पांच सात । बाण शत वरुषला ॥१३॥ बाणीं निवारिले बाण । हांसिन्नला गवेषण । येरु कोपला दारुण । आठ बाण सोडिले ॥१४॥ दारुण बाण आले आठ । अनिवार अति उद्भट । रथसारथी केला पीठ । शिरींचा मुगुट पाडिला ॥१५॥ एक खडतरला बाण । गगना गला गवेषण । क्रमूनियां ग्रहगण ध्रुवमंडळा उडविला ॥१६॥ धायासरसी आली भवंडी । पडत पडत

आवरली मुरकुडी । रणांगणीं घातली उडी । मूर्च्छा गाढी सांवरिली ॥१७॥ गवेषण आणिके रथा । चढोनि पातला अवचिता । पाचारूनि अतिदंता । होय विंधिता सा बाणीं ॥१८॥ बाण सुटले कडाडी । पडली डोळियां झांपडी । काढों विसरला वोढी । थोर हडबडी अतिदंता ॥१९॥ दोन भेदले भुजांवरां । एक उरीं एक शिरीं । दोनी रुतले दोहीं करीं । धरणीवरी पाडीला ॥२०॥ घायें लोळविला महाबळी । अधोमुख महीतळीं । झोटीं सुटली मोकळीं । भातें तळीं रिचवले ॥२१॥ हांक देऊनि गवेषण । रणांगणीं उभा आपण । त्यावरी चालिला सारण । बाण दारुण घेउनी ॥२२॥ बाण विंधित चपल । धनुष्य तोडिले तत्काळ । दुजें धनुष्य घे भूपाळ । तेंही सबळ तोडिलें ॥२३॥ तिजे धनुष्य वाइला गुण । तेंही तोडिलें विंधोनी बाण । जें जें धनुष्य घे गवेषण । तें तें सारण तोडित ॥२४॥ सारणें थोर केली ख्याती । धनुष्य घेऊं नेदी हातीं । देखोन कोपला भूपती । मेढा निगुती बाइला ॥२५॥ सारणें विंधिला सारथी । ध्वजस्तंभ पाडिला क्षितीं । येरें विंधिला बाणें सातीं । दोहीं हातीं खोचला ॥२६॥ सारण विकळ पाडिला रथीं । वीर मूर्च्छित पाडिले क्षितीं । गवेषणें लाविली ख्याती । भद्रजाती खवळ३ा ॥२७॥ मग मिसळला जळभारीं । करीत असे महामारी । वीर खिळिले जिव्हारीं । शरधारीं वर्षत ॥२८॥ येरीकडे केशिक वीर । वर्षत बाणांचा महापूर । बाणीं त्रासिला बळिभद्र । दळभार वेढिला ॥२९। खड्ग् तोमर गदा परिघ । वीर हाणिताती सैंध । राम साधक अति चांग । घाय आंगा लागों नेदी ॥३०। हल भवंडी चहूंकडे । वीर पाडिले दडदडां । नांगरे केला जी उवेढा । केशिक गाढा हांकिला ॥३१॥ बाणीं विंधिला प्रबळे । तिखट सोडी शरजाळें । बाण तोडोनियां हळें । निजबळें लोटला ॥३२॥ नांगर उचलूनिया निवाडें । नेहटून पाय ठेविला पुढें । घायीं चूर केलीं हाडें । अशुद्ध उडे आकाशीं ।३३॥ सैन्यावरी लोटला देख । ठायी पाडिलें सैंनानायक । धरितां न धरवेचि तवक । वीर अनेक मारिले ॥३४॥ रथ भूमीसी आफळी । गज शुंडादंडी पिळीं । शिरें खेळती चेंडूफळी । रणखंदोळीं मांडिली ॥३५॥ धाक घेतला झुंजारीं । केशिकसैन्य पळे दुरी । बळीभद्र पेटला महामारी । युद्ध वीरीं सांडिलें ॥३६॥ जरासंध देखिला दूरी । राम चढे रथावरी । रथ पेलिला झडकरी । उरराउरीं मारिला ॥३७॥ वेगीं धनुष्या चढविला गुण । रामे काढिला निर्वाणबाण । गदें घातली आपुली आण । रण-विदाण पाहें माझें ॥३८॥ धीर धरीं अर्ध घडी । पाहे युद्धाची निरवडी । जरा-संधा बाणीं फोडीं । गर्वझाडी करीन ॥३९॥ गद् निजगडा महावीर । योद्धा रणरंगचतुर । बळिभद्रासी केला स्थिर । रहंवर धांवविला ॥४०॥ येरीकडे यादवभारा । गवेषण पेटला महामारा । बाणीं खिळिले महावीरां । मुख्य धुरा

खोंचल्या ॥४१॥ विकळ देखोनि दळभार । मागधवीरीं केला मार । आट भाविन्नला थोर । हाहाकार ऊठिला ॥४२॥ निजसैन्यासी महामार । दुरोनि देखे बळिभद्र । कोपें खवळला दुर्धर । रहंवर पेलिला ॥४३॥ परसैन्य देखोनि दृष्टीं । वेगें चालिला जगजेठी । धडधडिल्या चक्रवाटी । उठाउठीं पातला ॥४४॥ देखोनि शत्रुचा खटाटोप । बळिभद्रासी न धरवे कोप । बाहूस्फुरणें आला कंप । वेगें साटोप ऊठिला ॥४५॥ रथावाजीं घातली उडी । शेष दडपला फडेबुडी । वराहाची दाढ तडतडी । कूर्मे गाढी पाठि केली ॥४६॥ वीर खिळूनियां बाणीं । गवेषण गर्जे रणीं । आला बळिभद्र धांवोनि । निर्वाणबाणीं विंधिला ॥४७॥ बाण विंधिला सबळ । येरे परजिलें मुसळ । सात्रक बळिभद्र प्रबळ । बाणजाळ तोडिलें ॥४८॥ नांगर उचलूनियां बळें । न धरत पातला तये वेळे । रथ सांडिला तत्काळे । वेगे पळे गवेषण ॥४९॥ सर्वेचि परतावया पाहत । पायीं घातला नांगरदांत । गवेषण पडिला तेथ । भूमी दांत आदळले ॥५०॥ लाजा उठिला त्वरित । तंव बळिभद्रें दिधली लाथ । येरु अशुद्धातें वमित । पडिला मूर्च्छित अचेतन ॥५१॥ सांडुनियां धनुष्यबाण । सैनिक धांविन्नला आपण । रथीं घालोनियां गवेषण । घेऊनि प्राण पळाला ॥५२॥ देखोनि बळिभद्राचें बळ । राजे चालिले प्रबळ । पुढे करूनियां गजदळ । एक वेळ लोटले ॥५३॥ आलें देखोनि परदळ । करीत हरुषाचा गोंधळ । झेलित नांगर मुसळ । वेगें सबळ ऊठिला ॥५४॥ गज हाणीत मुसळें । विदारीत कुंभस्थळें । घायीं किळकिळती एक वेळे । गजकलेवरें पाडिलीं ॥५५॥ नांगर घालूनि रथावरी । शतसहस्त्रां चूर करी । पळत गज पायी धरी । तेणें किरकिरी करिताती ॥५६॥ चपळ चौताळती घोडीं । नांगर घालोनि त्यांतें वोढी । घायें मुसळाचेनि पाडी । वीरझोडी मांडिली ॥५७॥ वीर वरुषताती शस्त्रास्त्रां । जैसा मेरूसी पर्जन्य-धारा । रणीं चालतां बळिभद्रा । वीर थरथरां कांपती ॥५८॥ पायींचे रग-डिले पायीं । कारुष राजा पाडिला ठायीं । रथे रथ मोडिला पाही । सन्मुख घायीं कोण राहे ॥५९॥ पृथ्वी तेचि उखळ जाण । नांगरें वीर घाली वैरण । मुसळघायें करा चूर्ण । रणकंदन मांडिलें ॥६०॥ सात्त्विका दंतवक्रा युद्ध । गदें गोंविला जरासंध । मोकळा पडला हलायुध । वऱ्हाडी सुबुद्ध कांडिले ॥६१॥ वीरीं घेतला रणकावो । देखोनि धांविन्नला शाल्वो । मिळोनि विरांचा समुदावो । महाबाहो पडखळिला ॥६२॥ धांवतां देखोनि शाल्व वीर । आडवा आला अक्रूर । राहें साहें म्हणें स्थिर । धरीं धीर संग्रामी ॥६३॥ तंव बळिभद्र पावला रागें । अक्रूरातें म्हणे उगें । मज पाचारितां अंगें । तूं कां वेगें आलासी ॥६४॥ रणीं झुंजार विकळ जाय । तरी दुजयानें व्हावें साहय । शाल्व बापुडे तें काय । कौतुक पाहें पैं माझें ॥६५॥ मग चालिला शाल्वा-

वरी । बळिभद्र वेढिला वीरीं । बहुत उठिले महामारी । शरधारीं वर्षती ।।६६।। बाप बळिराम जगजेठी । नांगरें बाण तरी पिटी । अंग लागों नेदी चिरटी । शाल्व दृष्टी सूदला ।। ६७।। बाणी विंधिला अमित । राम बाणांतें न गणित । वेगें उसळला अद्‌भुत । आला न धरत आंगेंसीं ।। ६८।। रथ धरिला मकर-तोंडीं । शाल्वें वेगीं घातली उडी । सांपडला तो रथाबुडीं । वोढाकाढीं निष्टला ।। ६९।। रथ आपटिला भूमंडळीं । वीर सांपडलें तयातळीं । घायें केली रांगोळी । निधा पातळीं उठिला ।। ७०।। ते वेळी शाल्वें चुकविलें आंग । वायासरिसा उडाला सवेग । मागुता आवेश धरूनियां चांग । रणी अव्यंग उभा असे ।। ७१ ।। शाल्व घेऊनियां गदा । हृदयी हाणतां हलायुधा । गगना उसळला तो योद्धा । धावो नुसधा तळीं गेला ।। ७२।। शाल्व रथीं जव चढे । तव मुसळ वोपिलें राकडें । करीत अशुद्धाचे सडे । मूर्छित पडे अवनीये ।।७३।। मग मिसळला मागधांत । घायें शतसहस्र मारीत । अशुद्ध भडभडां वाहात । नांगरें अंत पुरविला ।। ७४।। बलिभद्रें केली महामारी । वीर झोडिले नांगरीं । तेथें वीर वीरातें परस्परीं । ऐशीयापरी बोलती ।। ७५।। हातीयेरां दुकाळ पडला । मग यांसा नांगर सांपडला । सैन्य नांगरावया आला । वीरकाशिया काढित ।। ७६ ।। नांगर घालूनियां बुडी । थोर उपडिलिया पेडी । रथगज-काटिया मोडी । पालव्या तोडी विरांच्या ।। ७७।। अतिरथी जे उद्भट । समूळ फोडियेले खुंट । बळिभद्र हा कुणबट । केली चोखट रणभूमि ।। ७८।। महावीरां घालितां घावो । अशुद्धें डवरिला बलदेवो । तेंणें शोभत महाबाहो । रणभैरवो डुल्लत ।। ७९ ।। रणमदें जाला मस्त । नांगर घेऊनि नाचत । वीर देखोनि धांवत । पुरला अंत सैन्याचा ।। ८०।। घायें मारीत महावीर । भडभडां वाहे रुधिर । लोटला अशुद्धाचा पूर । नदी दुस्तर उलथली ।।८१।। नदी वाहतां दुथडी । झाल्या प्रेतांच्या दरडी । वोडणें कमठें पुष्टो गाढी । गज करवडी महाग्राह ।। ८२।। बाबरझोटिया केशजाळ । तेचि नदीमाजी शेवाळ । मगर सुसरी महाविशाळ । शिरें विक्राळ वीरांची ।। ८३ ।। बाण तरती सपिच्छेंसीं । तेचि मत्स्य रणनदीसी । धनुष्यें वाहती शिंजेंसीं । वक्रगतीसी तेचि सर्प ।। ८४।। पडिले गजांचे अलंकार । घंटा घागरिया नूपुर । तेचि नदीमाजी दर्दुर । लहान थोर किरकिरती ।। ८५।। रथ ध्वजेंसी वाहात । तेंचि तारूं शिडेंसहित । वीरां मोक्ष भरिलें भरित । तारू तेथ श्रीकृष्ण ।।८६।। एकेचि घायें शिर पडे । स्वर्गपर्यंत तें उडे । स्वर्गभोग त्या नावडे । कृष्णाकडे तें परतलें ।। ८७।। कृष्णदृष्टीं देहत्याग । तुच्छ करूनि सांडिती स्वर्ग । जिंतिला जन्ममरणाचा पांग । सुख अव्यंग पावलें ।। ८८।। घाये उडालें शिरकमळ । टाकूनि गेलें ध्रुवमंडळ । पदनमनेंचि अढळ । उतावेळ परतलें ।।८९।। देह अर्पितां

श्रीकृष्णासी । चारी मुक्ती होतीं दासी । म्हणोनि आलें कृष्णचरणासी । निज-सुखासी पावलें ॥९०॥ घायीं उडाले शिर एक । टाकून गेले सत्यलोक । ब्रह्मसदन नावडे देख । कृष्णासन्मुख परतलें ॥९१॥ देखोनि कृष्णाचें श्रीमुख । धिक्कारिला सत्यलोक । ब्रह्मसदन वांच्छिती मूर्ख : परमसुख हरिचरणीं । ९२॥ घायासरिसें शिर उडे । वैंकुंठपर्यंत ते चढे । एकदेशी गति नावडे । हरीकडे मुरडले ॥९३॥ सांडूनियां कृष्णनाथा । आम्ही नेत्रों सलोकता । हरिचरणी ठेविला माथा । नेघो सर्वथा वैकुंठ ॥९४॥ शिर उडालें अंतराळीं । अहंकारमुगुट पडला तळीं । शिर न उतरेचि भूतळी । हरीजवळी पावले ॥९५॥ जेथें अभिमान तुटला । तेथेंचि त्यास हरि भेटला । युद्धमिसें लाभ झाला । वीरां फावला निजमोक्ष ॥ ९६ ॥ अत्यंत प्रळयींचा चिह्न । वर्षताहे संकर्षण । वीरांचा अभिमान मर्दून । लिंगदेह छेदिला ॥९७॥ अधिकारियां मोक्षभावो । द्यावयालागीं कृष्णदेवो । मिष भीमकीचा विवाहो । रणनिर्वाहो मोक्षाचा ॥९८॥ निधड्या वीरां जाली मुक्ती । देह लोभियां कवण गती । रण सांडोनियां जे पळती । ते विन्मुख होती कृष्णासी ॥९९॥ अश्व गज जे रणा आले । तेही श्रीकृष्णें उद्धरिले । युद्ध सांडून जे पळाले । ते पावले अवगती ॥ १००॥ यापरी तो बळिभद्र । कृपेनें कोपला दुर्धर ब्रह्मासायुज्येंकरून मार । वीरें वीर आटिलें ॥ १०१ ॥ एका जनार्दनीं कौतुक । कथारहस्य सुख दायक । पुढील कथा अलौकिक । सना-धिसुख संग्रामीं ॥ १०२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहीतासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे चैद्यमागधपराजयो नाम दशमः प्रसंगः ॥१०॥

॥ श्री गोपाळकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः । येरीकडे वक्रदंत । सात्त्विकातें पाचारित । कोपें खवळला अद्भुत । टाकोनि बोलत येरयेरां ॥१॥ केवळ सात्त्विक तूं पैं गा । तापसियांमाजी होसी दाटुगा । न साहवे युद्धवेगा । पळोनि मागां जासील ॥२॥ सात्त्विकासी युद्ध घडे । हें तंव बोलणेंचि कुडे । केवळ सात्त्विक बापुडें । युद्धापुढें केंवि राहे ॥३॥ अरे मी सात्त्विक न भेटतां । वक्रदंताची श्लाघ्यता । तुझी तोडीन रे वक्रता । सात्त्विकता पाहें माझी ॥४॥ सात्त्विका शरण न रिघतां साचें । तोंवरी तुम्हां सत्व कैंचे । लेइलेति अभिमानाचीं कवचें । लक्ष्य साचें भेदीन ॥५॥ लागला सात्त्विकाचा घावो । परतोनि जावया नाहीं ठावो । आली वाट भुलवीन पाहा वो । महाबाहो खवळला ॥६॥ घायेंवीण घेईन प्राण । तुझी माया करील रुदन । तिचें देखोन शकसी वदन । देहबंधन छेदीन ॥७॥ वक्रदंत कोपला गाढा । वाढे रजतमाचा मेढा । ममताभालीं जी दडदडा । कोपें वेगाढा विंधित ॥८॥ [illegible]

सात्त्विक निजगडा । बोधकवचें जाला गाढा । निजबळें चालिला पुढां । भाली तडतडां तोडित ॥९॥ लक्ष आतुला परवडी । गुणधनुष्याचें शीत तोडी । सुटला विषमबाणाची वोढी । धनुष्य लडबडीं नुसधेंचि ॥१०॥ धनुष्य तुटलियापाठीं । कामकोतेसीं सवेग उठी । सत्वें सात्त्विक जगजेठी । लक्ष दृष्टी साधिलें ॥११॥ काढिला कामांतक बाण । धगधगित अति दारुण । कामकोतें केलें चूर्ण । बळ संपूर्ण सात्त्विकाचें ॥१२॥ घेऊनि क्रोधाचा परिघ । अविचारीत टाकिला अव्यंग । शांतिबाणें विंधीला चांग । घायें परिघ उडविला ॥१३॥ घेऊनि लोभाची पैं गदा भुरुवूनि । करिता हृदयभेदा । वैराग्यबाणें विंधिला सांधा । तोडोनि गदा सांडिली ॥१४॥ गदा तुटलियावरी । मोहवोडण आदळे उरीं । गुप्तशस्त्र घेऊनि करीं । हृदयावरी हाणों आला ॥१५॥ दृढ सात्त्विक-अनुसंधान । विवेकतेजें तिखट बाण । विंधोनि उडविलें वोडण । वक्रदंत मागें सारिला ॥१६॥ घेऊनि वासनेचें वज्र । वेगें धाविन्नला थोर । भेदावया जिव्हार । साहंकार चालिला ॥१७॥ सात्त्विकें थोर धरिला धीर । अत्यंत तेजें तिखट वीर । विंधोनि वज्र केलें चूर । घायें अंबर गर्जिन्नले ॥१८॥ वज्र छेदिलें वीरनायकें । वक्रदंत चालिला रोखें । चहूं मुक्तींचीं वाघनखें । हृदयीं तिखें हाणों आला ॥१९॥ सात्त्विक उठावला आंगें । शस्त्रसंधान सांडिलें वेगें । लाता हाणोनि घातला मागें । मोडिलीं रागें वाघनखें ॥२०॥ मग सात्त्विकें दिधली हांक । वक्रदंतें घेतला धाक । देहलोभाभेणें देख । अधोमुख पळाला ॥२१॥ पळतां भुलला तो वाट । पडला अभिमानाचा मुगुट । सात्त्विक झंजार चोखट । पळत्यापाठीं न लागेचि ॥२२॥ जरासंध आणि गद । दोघां चढला रणमद । क्रोधें झाले अति सक्रोध । वीर उन्नद्ध लोटले ॥२३॥ मेरु मांदार झगटले । तैसे रथीं रथ तगटले । दोघे महामारीं पेटले । विरुद्धबोलें बोलती ॥२४॥ सन्मुख देखोनियां गद । हांसिडला जरासंध । मजसी भिडों न शके गोविंद । बुद्धिमंद तूं कैंचा ॥२५॥ विपायें कांहीं ऐसें घडे । जैं अंधारीं सूर्य बुडे । उंडणीं स्वयें भिंती चढे । तरी युद्ध न घडे तुज मजसीं ॥२६॥ मशकाचेनि चरणप्रहारें । महामेरु उभाचि विरे । इंद्रासीं भिडिजे उंदिरें । तैं तुज मज सामोरें संग्राम ॥२७॥ घटामाजी सिंधु सांपडे । जांभईमाजी आकाश बुडे । वागुरेमाजी वारा अडे । तैं तुज मज घडे संग्राम ॥२८॥ मुरकुट सगळा समुद्र शोखी । गज गिळिजे मुंगिया मुखीं । आकाश चडळें काढिजे टाकीं । तैं तुज मज घडे संग्राम ॥२९॥ चित्रींचा देखोनिया सर्प । गरुडाअंगीं उठे महाकंप । तैसाच तुझा हा साटोप । खटाटोप घडे युद्धीं ॥३०॥ सुर्यासीं खद्योत रणांगणीं । भिडें शके झोटधरणी तरी तुज मजलागोंनी । पडिपाड रणीं असेना ॥३१॥ नवग्रहांचें बळ घटांसीं । परी न भिडवे पाषाणासीं । तेवी तूं यादव योद्धा होसी ।

परी मजसीं न झुंजवे ॥३२॥ ससा चढोन सिंहाचे माथां । जरी नाचवील निज-सत्ता तरी । तुज मज समता । युद्धीं सर्वथा न घडेचि ॥३३॥ वांझेचा पुत्र महारोगी । संध्याराग करूनि भुगी । कासवघृतेंसीं आरोगी । निरुजा रोगी व्हावया ॥३४॥ तैसा प्रकार आजि वडला । जे यादववीरीं दुकाळ पडला । यालागीं गद येथें धाडिला । नावाथिला पुरुषार्थी ॥३५॥ गदू नांवाचा रे शद्वीं । तुझा संग्रह कीजे वैद्यीं । पोतगीं घालोनि फांवेसांदीं दारोदारीं हिंडविती ॥३६॥ रोगियांमाजी तूं सबळ । तुज युद्धीं कैचें बळ । धर्मवाट दिधली पळ । सांडीं सळ युद्धाचें ॥३७॥ हांसूनि बोलिला वीर गदू । तुझा जेरेनें सांधिला सांधू । सांधा न वैसेचि निबंधू फाडूनि शुद्ध करूं आलों ॥३८॥ शस्त्र घालीन मी गदू । काढीन अभिमानाचा रेंदू । तोडीन जरामरणकंदू । हृदय शुद्ध करीन ॥३९॥ ऐकोनि खवळला मागध । झाला कवचेंसीं सन्नद्ध । किती करिशी रे अनुवाद । होई सावध चावटा ॥४०॥ वोढी काढोनि सत्राणें । गद विंधिला आठ बाणें । येरु धनुर्विद्या जाण बाण तत्क्षणीं तोडिले ॥४१॥ गदें ओढोनियां कानाडी । धगधगित बाण सोडी । पाडिले जरासंधा झांपडी । निवारण परवडी न करवे ॥४२॥ जरेनें सांधिला जो सांधू । तो संधि पाहूनि विंधी गदू । वर्मीं खोंचला जरासंधू । रणमदू उतरला ॥४३॥ बाण खोंचला अति-निगुती । विकळ गेला दोहीं हातीं । गळोनि धनुष्य पडिलें क्षितीं । गदें ख्याती लाविली ॥४४॥ मागधासी पडिलें टक । तटस्थ ठेला मुहूर्त एक । पोटीं रिघाला जी धाक । तुटलें तुक युद्धाचे ॥४५॥ जरासंध मागें पाहे । रणीं कोणी नें देखे साहे । बळिभद्रें झोडिले रायें । हुंबत घायें पडियेले ॥४६॥ मुळीच झाला अपशकुन । पडिले हातींचे धनुष्यबाण । सिद्धी नपवे आंगवण । रणांगण सांडिलें ॥४७॥ काल साह्य श्रीकृष्णासी । यश आलें यादवांसी । पाठी देऊनि गदासी । निघे वेगेंसी जरासंध ॥४८॥ जरासंध मोडल्यापाठीं । पळतां राजे देखती दृष्टी । तिहीं सांडिल्या युद्धगोष्टी । उठाउठी पळाले ॥४९॥ यादवां यश आलें गाढें । पळतां न पाहती मागें पुढें । रथ गज सांडूनि घोडे । वीर वेगाढे पळाले ॥५०॥ पळतां पडताती वेंगडी । योद्धे नव्हों आम्ही वऱ्हाडी । बळिभद्रें निजपरवडी । रणलुगडीं वोपिलीं ॥५१॥ नवरीचा वडील भावो । तेणें दिधला गौरवो । पाठी तांबड्या करूनि पाहा वो । रायें रावो बोळविले ॥५२॥ निजप्राप्तीसी विन्मुख । युद्धीं जाले पराङ्मुख । राजे नरवीर अनेक । पळतां दुःख पावले ॥५३॥ अत्यंत प्रळय करितां देख । संकर्षणें दिधली हांक । पोटीं घेऊनियां धाक । एकेएक पळाले ॥५४॥ देहलोभियें बापुडीं । पायीं ममतेची वेंगडी । विस्मरणाची खरस तोंडी । जरें मुरकुंडी घालती ॥५५॥ सांडिली पुरुषार्थलुगडीं । केवळ नागवीं उघडीं । विन्मुख पडती उबडीं । मेली

मढीं होउनी ठेलीं ॥५६॥ चहूं पुरषार्थी नव्हे वाट । केवळ नरस्तुतीचे भाट करिती युक्तीची वटवट । भिकें पोट भरूं आले ॥५७॥ एकें लटिकेंचि करूनि खत धरणें करूं ऐसें बोलत । आम्हांसी विन्मुख जगन्नाथ । जीवघात करूं नका ॥५८॥ नवविध लुगडी सांडूनि वेगीं । प्रपंचराख लाविती आंगीं । अलक्ष्य चुकोन झाले जोगी । भिकेलागीं हिंडावया ॥५९॥ एक मरणाचेनि धाकें । काखे लोभाचें चौंडकें । प्रपंचगोंधळाचेंनि हरिखें । उदो म्हणूनी नाचती ॥६०॥ एकीं धाक घेतला भारी । धनलोभें कापती टिरी । अर्धमटोले वाजती शिरीं । मुखी उच्चारू नकारू ॥६१॥ कामखंडेरायापुढें । एक कुतरें झालें गाढे । कोणी आलिया वारापुढें । वसवसूनि ऊठती ॥६२॥ एक जाले जो कापडो । सलोभलोभें रंगली लुगडी । धरूनि जिवित्वाची गोडी । तीर्थपरवडी सांगती ॥६३॥ पळतां न पळवें निश्चित । म्हणोनि बैंसले ध्यानस्थ । पूजा लोकांची वांछित । भोगीं चित्त ठेवोनिया ॥६४॥ दांती तृण तोडिती पाहीं । एक म्हणती आम्ही गाई । पशु जाहलों मनुष्यदेहीं । अभक्ष्य पाही भक्षिती ॥६५॥ केवळ देहलोभासाठी । मोक्षश्रियेसी पडिली तुटी । युद्धी पळालियापाठा । आपदा मोठी वीरांसी ॥६६॥ यादववीर जगजेठी । न लागती पळतियापाठी । भेडे न पाहतीच दृष्टीं । उठाउठी पळालीं ॥६७॥ रणी जिंकिले महाशूर । तुरें वाजतीं अपार । विजयी जाले यादववीर । जयजयकार प्रवर्तला ॥६८॥ वीर सांगती युद्धगोष्टी । सोडिल्या कवचांच्या गांठी । उल्हास भीमकीच्या पोटीं । हरिख सृष्टीं न समाये ॥६९॥ आपुले न पडतीच रणीं । बंधू आले नाहींत कोणी । राजे गेले जी पळोनी । भीमकी मनी हरिखली ॥७०॥ आतां कृष्णरुक्मिया सन्नद्ध । दोघां होईल द्वंद्वयुद्ध । मेहुणेंपणाचा विनोद । अतिविनोद निकराचा ॥७१॥ पुढील कथा अतिगहन । रसाळ आहे अनुसंधान । एका विनवी जनार्दन । सावधान परिसावें ॥७२॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणें दशमस्कंधे हरिवंश-संहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे यादवविजयो नाम एकादश: प्रसंग: ॥११॥

॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नम: ॥ निजमंडपो शिशुपाळ । करीत होता गदारोळ । भीमकी घेऊनि गेला गोपाळ । ऐकोन विकळ पडियेला ॥१॥ पांडुरवर्ण झाले डोळे । मुखींहूनि लाळ गळे । सेवक धरिती आंगबळें । गात्रे विकळे पडियेली ॥२॥ भीमकीअप्राप्तीचे बाण । हृदयी लागले दारुण । घायेवीण घेतला प्राण । अकालमरण वोढवलें ॥३॥ वोखटेवाणें दिसे मुख । नाडी तूटल्यां नि:शेष । कृष्णधाकाची धुकधुक । हृदयामाजी उरली असे ॥४॥ महाशब्द मंडपद्वारी । मिळालिया नगरनारीं । माता येऊनि रुदन करी । कपाळ करी पिटीत ॥५॥

सिद्धी नपवेचि गे शोभन । वायां गेलें वरमायपण । अंबिका क्षोभली गे जाण । वराचे प्राण वांचोत कां ॥६॥ थोर वोडवलें दुःख । न देखोंचि सुनमुख । बुडाले सोहळयांचे सुख । हरिखी विख कालविलें ॥७॥ अगे हा रुक्मिया दुर्बुद्धी । न पाहेचि लग्नशुद्धी । मृत्युपंचकाचे संधी । लग्नसिद्धि मांडिली ॥८॥ कृष्ण ज्योतिषी गे निका । वश नोहे पांचां पंचकां । काळ साधिला नेटका । समयो देखा तो जाणं ॥९॥ तेणेंचि साधिली गे वेळ । साधोनि नेली भीमकबाळ । आमुचें करंटे कपाळ । आतां शिशुपाळ वांचवा ॥१०॥ विलाप करूनि अनेक । शिंपिले शिशुपाळाचें मुख । वारा घालिती एक । झाला नावेक सावध ॥११॥ उठूनि बैसला एकसरें । श्वास घालतां पैं थोरे । दुःख हृदयीचें नावरे । नेत्र–द्वारे जळ चाले ॥१२॥ शिशुपाळा आले रुदन । न धरत चालिले स्फुंदन । धीरें आवरूनियां जाण । शहाणपणा मांडिलें ॥१३॥ नोवरी नेली रे सुंदर । पडिले समर्थासीं वैर । कृष्ण नेंटका झुंजार । आणि बळिभद्र महाबळी ॥१४॥ हेच दोघे नावरती । येर यादव ते किती । ऐसें विचारुनि चित्ती । काय वीरांप्रती बोलिला ॥१५॥ सैन्य पालाणा पालाणा । घाव घाला रे निशाणा । रथ संजोगोनि आणा । रणांगणां जाऊं वेगी ॥१६॥ सन्नद्ध करुनियां दळ । रथी चढला शिशुपाळ । नगरद्वारा आले सकळ । पुढें घायाळ भेटले । १७॥ घायी तुटले सबळ । अशुद्धे झाले बंबाळ । बाणी भेदलें कपाळ । वीर विकळ । पडताती ॥१८॥ वीरी घेतले घायवारें ! म्हणती पळा रे पळा रे । मारिले जाल रे बळिभद्रें । साह्य दुसरें कोणो न ये ॥१९॥ एकी घेतला भेदरा । एक कांपती थरथरां । करूं नको गा बलिभद्रा । दास डिंगर आम्ही तुझे ॥२०॥ एकाचे तुटले पैं हात । एकी विचकले दांत । एक कण्हत कुंथत । तवा देत पै आले ॥२१॥ एक घायी जर्जर बहुत । एक हुंबत हुंबत । एकांची लोंबती आतें । घायी कोतें अडकलीं ॥२२॥ एक रडत पडत । एक अत्यंत चरफडित । एक पाणी जी मागत । खुणा हात दाउनी ॥२३॥ मस्तक फुटोनि बाहे रुधिर । एकाचें अर्ध तुटलें शिर । एसाचे घायी बुडाले तीर । तेणें वीर तळमळतीं ॥२४॥ भले गौरविले वऱ्हाडी । थितीं गेलीं लेणीं लुगडी । एक नागवी उघडीं । मेली मढी वोढिती ॥२५॥ घायाळा घालोनि वोडणी । धनुष्यदंडाच्या अडणी । उचलोनि दोघी चौघी जणी । वीरश्रेणी आणिल्या ॥२६॥ एक मार्गी झाले पुरें । एकाचें आणिले खटारें । वीर आपटिले जी वीरे । बळिभद्रे मारिले ॥२७॥ राये खोचले मुगुटांचे । अत्यंत प्राण विकळ त्यांचे । सेवक उचलिती पायांचे । ढाळे मोरकुंचे वारिती ॥२८॥ देखोनि दचकला शिशुपाळ धाकिन्नलें त्यांचें दळ । राजे मारिले सबळ । प्रबळ बळ यादवांचे ॥२९॥ युद्धी झाले पराङ्मुख । राजे भंगले अनेक । आले जरासंधा-

दिक । मोडलें कटक घेऊनी ॥३०॥ भेटला शिशुपाळ सन्मुख । अत्यंत कोमाईलें त्याचें मुख । बुडाले सोहळचाचें सुख । हृदयी दुःख भीमकीचें ॥३१॥ दुःखें मुख काळवंडलें । दोन्ही ओंठ वाळले । लाजा न बोलवे बोलें । ते देखिलें जरासंधे ॥३२॥ मग म्हणें पुरूषपंचानना । व्यर्थ खेंद का करिसी मना । प्राप्ताप्राप्ताची गणना । आधीन कोणा पैं नाही ॥३३॥ संसार म्हणजे खांब-सूत्र । चौऱ्यायशीं लक्ष पुतळचा विचित्र । त्यांचा सूत्रधारी ईश्वर । त्याचिया इच्छें वर्तिजे ॥३४॥ आपण राहोनियां दूरी । हालवी प्राचीनाची दोरी । भूतें तदनुसार सारी । निजव्यापारी वर्तती ॥३५॥ तेथें सुखदुःख निजतंत्र । मांडूनि ठेविलें स्वतंत्र ते ते तिये गती पात्र । अहोरात्र होताती ॥३६॥ येथें यश आलियाचें सुख । अथवा अपेशाचे दुःख । अहंपणें मानिती मूर्ख । कर्ता देख तो नव्हे ॥३७॥ येथें कर्ता जो मी म्हणें । तो पडे सुखदुःखांचे नागवणें । जन्म-मरणांसी अवतणें । दिधले तेणे सर्वथा ॥३८॥ अहंकर्तेपणाचा भावो । तोचि सुखदुःखांसी ठावो । जन्ममरणाचा निर्वाहो । तेणेचि पाहाहो होतसे ॥३९॥ यालागी अहंकर्तव्यता । मनी न धरावी सर्वथा । भीमकीप्राप्तीची व्यथा । दुर्गमता येवों नेदी ॥४०॥ म्यांचि पाहें पां केवळ । तेवीस अक्षौहिणी दळ । युद्ध केले सत्रा वेळ । एक वेळ जयो आला ॥४१॥ भंग झालियाचे दुःख । अथवा यश आलियाचें सुख । हें न मानूनियां देख । यथासुखें वर्तीने ॥४२॥ एवं सुखदुःख जें आहे । तें तवं काळाधीन पाहें । तो काळ ज्यासी साह्य होयें । तोचि लाहे यशातें ॥ ४३ ॥ आजि तुज युद्धासी जातां । यश न ये गा सर्वथा । काळ साह्य श्रीकृष्णनाथा । झाला तत्त्वतां निजबळे ॥४४॥ काळ साह्य झालेपणी । प्राप्त झाली बा रुक्मिणी । मजसकट राजे राणी । तृणप्राय जिंकिले ॥४५॥ तो जंव काळ साह्य नाही । तंववरी युद्ध करिशील कायी । वीर झोडिजेतील घायी । योद्धे ठायी पडतील ॥ ४६॥ जंव अनुकूळ नाही काळ । तोंवरी काय करिशील बळ । सिद्धी न पवे गा सकळ । श्रम केवळ पावशील ॥४७॥ यालागी धीर धरी शहाणपणीं । जंव होय काळ-साह्याची मांडणी । मग यादव जिंकोन अर्धक्षणी । केवी रणी राहातील ॥४८॥ यापरी राजमित्र जरासंध । करीत शिशुपाळासी बोध । मग सांडोनि युद्धक्रोध । निजनगरासी निघाला ॥४९॥ शिशुपाळासी युद्धाआंत । जीवेंचि घेता कृष्णनाथ । आजिचा चुकविला जी अनर्थ । हित मानित दमघोष ॥५०॥ तो म्हणे जरा-संधासी । उत्तीर्ण नव्हे उपकारासी । तुवां वांचविले शिशुपाळासी । पुत्रदानासी तूं दाता ॥५१॥ ऐसें मानुनियां सुख । परतला जी दमघोष । घेऊनि सोयरे सेवक । एकेएक परतले ॥५२॥ युद्धी यादवी मारितां । राजे उरलें जें झुंजतां । तिही मानुनियां हिता । मग सर्वथा निघालें ॥५३॥ घायी जर्जर नेणों किती । नाग-

विली सैन्यसंपत्ती । आपुलालिया नगराप्रती । वेगें भूपती निघाले ।।५४।। मग परतला शिशुपाळ । राजे चालिलें सकळ । रुक्मिया कोपला प्रबळ । सन्नद्ध दळ तेणें केलें ।।५५।। धुर रणी होय विन्मुख । तेव्हांचि त्याचें काळें मुख । कवण वांचल्याचें सुख । घेऊनि विख मरावें ।।५६।। जरासंध शिशुपाळ देखतां । सकळ राजेही एकतां । उभा करोनि भीमकपिता । थोर गर्जता तो झाला ।।५७।। तुम्ही सांडिलें पुरुषार्था । मी तंव नेऊं नेदी राजदुहिता । रणी जिणोनि कृष्णनाथा । भीमकी आतां आणीन ।।५८।। कृष्ण बिभांडोनी बाणी । हिरोनि नाणीच रुक्मिणी । तरी स्वधर्म सांडिजे ब्राह्मणी मजलागोनी तो दोष ।।५९।। जे करिती साधुनिंदा । त्या पापाची मज आपदा । रणी न जिंकितां गोविंदा । जरी मी सुसधा परतेन ।।६०।। विद्या होऊन गर्वा येतीं । विकल्पूनि गुरुसीं निंदिती । तीं तीं पापें मज होती । ज़री मी श्रीपती न जिंके ।।६१।। केवळ पूज्य माता-पिता । त्यांतें पुत्र हाणे लाता । तीं ती पापें मजचिआतां । जरी श्रीकृष्णनाथा न जिंके ।।६२।। देखोनि साधुजनांसी । दोष आरोपिती त्यांसी । तीं तीं पापें मजसी । जरी मी कृष्णासी न जिंकें ।।६३।। कृष्ण न जिंकितां रणीं । घेऊनि न येतां रुक्मिणी पुरी न प्रवेशें कौंडणीं । मुख परतोनी न दाखवी ।।६४।। ऐसी वाहूनियां आण । कवचें लेइला । वेगें घेऊनि धनुष्यबाण । म्हणे आंगवण पहा माझी ।।६५।। कृष्ण अज्ञागाची आदी । त्यासी हृदयो नाही बुद्धी । पर्ण पाहे राक्षसविधी । तें मी सिद्धी जाऊं नेदी ।।६६।। कृष्ण गर्वित एकलेपणी । दुजियातें दृष्टी नाणी । हिरोनि नेली माझी बहिणी । तो मी बाणी दंडीन ।।६७।। रागें कांपत थरथरां । दांत खातसे करकरां । धूम्र निघत नेत्रद्वारा । रहंवरा चढिन्नला ।।६८।। रथी बैसला मदगर्वित । वेगें सारथ्यातें म्हणत । चपळ चौताळों दे । रथ कृष्णनाथ जेथे असे ।।६९।। आजि कृष्णासी सन्नद्ध । करणे असे द्वंद्वयुद्ध । अगर्वी धरितो गर्वमद । बुद्धिमंद श्रीकृष्ण ।।७०।। अजि माझ्या तिखट बाणी । कृष्ण खिळीन रणांगणी । चोरूनि नेतो माझी बहिणी । कैसेनि रुक्मिणी जिरेल ।।७१।। सैन्य अवलोकिले दृष्टी । वीर चालिले जगजेठी । अश्वगजरथांचिया थाटी । शस्त्रे मुष्टी झळकती ।।७२।। चतुरंग सैन्य सकळ । एक अक्षौहिणी दळ । सन्नद्ध करूनियां सबळ । संख्या केवळ परियेसा ।।७३।। दोन लक्ष अठरा सहस्त्र । सातशे अधिक वीर । संख्या अक्षौहिणीप्रकार । केला निर्धार स्त्रीव्यासें ।।७४।। किती गज किती रथ । अश्व पदाती समस्त । विभाग संख्या सुनिश्चित । पुराणोक्त सांगन ।।७५।। एकवीस सहस्त्र आठ शत । सत्तरी संख्या जी रथ । तितुकेचि गजभार उन्नत । सैन्य आंत चालती ।।७६।। एक लक्ष सहस्त्र नव । तीन शतें पन्नास अश्व । पायांचे वीर अभिनव । सांगेन सर्व परियेसा ।।७७।। पासष्ट सहस्त्र या शतें । एक दशक अधिक तेंथें । वीर

पायांचे भिडते । युद्धीं पुरते निजगडे ॥७८॥ इतुकी सैन्याची मिळणी । तया नांव एक अक्षौहिणी संख्या बोलिली पुराणीं । महामुनी श्रीव्यासें ॥७९॥ ऐसें निजसैन्य अद्‌भुत । त्यामाजी रुक्मिया विराजीत। साह्य आले राजे दक्षिणाद्वत । वीर गर्जत महाबळी ॥८०॥ रणी जिणोनि जरासंध । मीनले गद हलायुध । अवघे करिती विनोद । थोर आल्हाद जेत्यांचा ॥८१॥ यादव मिळोनि थोर थोर । करिती परतावयाचा विचार । येतां देखोनि पारखे भार । मग सामोरे लोटले ॥८२॥ दोन्ही सैन्यां झाला मेळू । घायीं उठला हलकल्लोळू । वाजंत्र्यांचा ध्वनी प्रबळू । रणवेताळू खवळला ॥८३॥ कोपें चालिला रुक्मिया वीरू । ठाकोनि आला यादवभारू । तेथें न देखे शारंगधरु । रथ सत्वरु पेलिला ॥८४॥ एकाएकी एकला चक्रपाणी । दुरोनि देखिला नयनी । एकें रथीं कृष्णरुक्मिणी । देखोनि मनी प्रज्वळला ॥८५॥ सोडोनि गोत्रकुटुंबासी । जेंवी वैरागी निघे योगासी तेवी सैन्य सांडोनि यादवांपासी । एके रथेंसी धांविन्नला ॥८६॥ धनुष्य मांडूनि मांडणी । गुण वाइला तत्क्षणी । बाण लावूनियां गुणी । वोढी काढोनि चालिला ॥८७॥ श्रीकृष्ण देवांचा आदिदेवो । इश्वर नियंता नेणे प्रभावो । कुमती धरोनिया मदगर्वो । काय पाहा वो बोलत ॥८८॥ कृष्णासी म्हणे राहें साहें । माझा यावा आला पाहें । चोरी करुन पळसी काये । कोण माय राखेल ॥८९॥ जगामाजी तूं चोर होसी । चोरुनि दिसों नेदिसी मागासी । आजि मी पावलों लागासी । केउता जासी निजचोरा ॥९०॥ उद्देशें देवा इंद्रादिकी । होम कीजे अग्निमुखी । ते अवघे तूं, काही खाशी शेखी । अग्निमुखी कांही नुरे ॥९१॥ देव म्हणती आम्हांसी पावले । त्यांसी ठकवूनि हव्य त्वां नेलें । तें काऊळें मत येथें न चाले । सांडी वहिले भीमकीसी ॥९२॥ जन्मोनियां यादववंशी ॥ कुळगोत्रा नाश करिसी ॥ बुडविलें नांवरुपासी ॥ जाती तुजपाशी तवं नाहीं ॥९३॥ भोग अवघेचि भोगांसी । आणि योगिया म्हणविसी । ते तुजपाशीं मूळमाया । वेष धरिषी कपटाचा ॥९४॥ तुझिया कपटाची झाडणी । करावया आलों मी गुणी । झाडणी करीन रणांगणी । झणी पळोन जाशील ॥९५॥ सांडी सांडी माझी बहिणी । नाहीं तरी खोंचीन तिखट बाणी । तीन बाण लावूनि गुणी । चक्रपाणी विंधिला ॥९६॥ शार्ङ्ग टणत्कारुनि हरी । सा बाण घेतले करीं । तीन सोडूनि माझारी । धनुष्य करी छेदिलें ॥९७॥ सवेंचि सोडिलें आठ बाणांसी । चारी चहूं वारुंसी । सारथी पाडूनि धरणीसी ध्वजस्तंभ छेदिला ॥९८॥ रुक्मिया कोपा चढिन्नला भारी । पंच बाण घेतले करीं ॥ रागें सोडिले कृष्णावरी । बळें निर्धारी विंधित ॥९९॥ कृष्ण धनुर्वाडा निजगडी । अचुक संधानपरवडी । पांचही बाण वाणें तोडी । धनुष्य पाडी छेदुनी ॥१००॥ आणिक धनुष्य

घें ले वेगें । सन्मुख विंधों आला रागें । तेंही तोडिलें श्रीरंगे । आणिक वेगे घेतलें ॥१॥ बाण लावोनियां वोढी । तेंही कृष्ण सवेंचि तोडी । जे जे धनुष्य रुक्मिया काढी । तें तें तोडी श्रीकृष्ण ॥२॥ धनुष्य घेतले घाव टाळुनी । अग्निअस्त्र लाविले गुणी । धुम्र कोंदला दिशा व्यापुनी । ज्वाळा गगनी न समाती ॥३॥ पर्जन्यास्त्र सोडिले हरीं । मेघ वर्षती मुसळधारी । अग्नि शांत क्षणामाझारी । वेगे श्रीहरी पैं केला ॥४॥ येरें वायव्यास्त्र लाविलें गुणी । झंझामारूत सुटला रणी । वाऱ्यानें जाऊ पाहे अवनी । टाळी कानी बैसली ॥५॥ पर्वतास्त्र सोडी श्रीकृष्ण । वारा सांडिला बुझोन । येरें वज्रस्त्र सोडून । गिरी ताडून सांडिले ॥६॥ रुक्मिया कोपला महाथोर । कृष्णासी म्हणे स्थिर स्थिर । गुणी लाविले रुद्रास्त्र । महारुद्र प्रगटला ॥७॥ दाढा विक्राळा तिखटा । माथां मोकळिया जटा । काळिमा चालिलीसे कंठा । मिशा पिंगटा आरक्त ॥८॥ कृष्ण अस्त्रविद्याचतुर । बाणी योजिला भस्मासुर । बाण देखोनि पळे रुद्र । धाकें थोर कांपत ॥९॥ रुक्मिया आणिक शस्त्र विचारी । तंव कृष्णें धनुष्य छेदिलें करी । सरली कोदंडसमग्री । रथावरी कांहो नाही ॥११०॥ सरली धनुष्याची वोढी । परिघ घेऊन घातली उडी । कृष्ण विंधोनि परिघ तोडी । अपरवडी घायांची ॥११॥ परिघ तुटलियापाठी । रागे पट्टिश घेऊनि उठी । न धरत पातला उठाउठी । कृष्णदृष्टी सूदलो ॥१२॥ कृष्णें विंधिले कठीण बाणां । पट्टिश उडविला गगना । सवेंचि शूळ घेउनि जाणा । हाणों कृष्णा पैं आला ॥१३॥ दांत खातसे कराकरा । शूळ भोवंडी गरगरां । साहे म्हणे शार्ङ्गधरा । घायें पुरा करीन ॥१४॥ कृष्णें बाण सोडिला पाही । शूळ तोडिला ती ठायी । सवेचि पाडिला भोंई ती ठायी त्रिखंड ॥१५॥ शूळ वाया गेलां थोर । रुक्मिया चुरी दोनी कर । सवेचि घेवोनि तोमर । कृष्णासमोर धांविन्नला ॥१६॥ साहे म्हणे कृष्णनाथा । तोमर हाणों आलों माथां । माझारी विंधिला येतयेता । घायें मागुता सारिला ॥१७॥ बाण आदळला थोर छेदून पाडिला तोमर । रुक्मिया म्हणे मर मर । शक्ति थोर काढिली ॥१८॥ शक्ति घेऊनियां हाती । म्हणे कृष्ण तुझा पाड किती । रणी लाबीन रे ख्याती । भद्रजाती लोटला ॥१९॥ कृष्ण जे जे बाण सोडी शक्तिहस्तें रुक्मिया तोडी । रथ धरी मकरतोंडी शक्ति भोवंडां हाणावया ॥१२०॥ कृष्णें बाण सोडिला तिधारा । रुक्मियासी लागला पिसारा । मागें सारिला अउड बारा । शक्ति अंबरां उडबिली ॥२१॥ रुक्मियाची क्षींण शक्ति । साह्य आले दक्षिणापती । तिंही हांकिला श्रीपती सैन्यसंपत्ति अनिवार ॥२२॥ कृष्ण नेटका झुंजार । बाणीं त्रासिले महावीर । आठ बाणी खोंचली धुर । हाहाकार ऊठीला ॥२३॥ बाण सोंडिले निर्व्यंग । घायीं निवटिले चातुरंग । त्याच्या सैन्या झाला भंग । रणी श्रीरंग खवळला ॥२४॥

बाण वरुषे शाङ्र्गधर । सैन्या झाला थोर मार । कोपे खवळला रुक्मिया वीर । साटोप दुर्धर मांडिला ॥२५॥ कृष्ण मारीन हें निर्धारी । वोडण खांडे घेतले करी । पतंग जैसा दीपावरी । तैसापरी धाविन्नला ।२६। रुक्मिया महावीर नेटक । वोडण खर्गाचा साधक । थरक सरक दावी चवक । अति निःशंक निजगडा ॥२७॥ वोडण धडकानि आदळीत ' खर्ग तोलोनि तळपत । उल्लाळ देऊनि उसळत । हात मिरवत खर्गाचा ।२८। कृष्ण जे जे बाण सोडी । खर्गधारी तितुके तोडी । चारो मारावया घोडीं । रथाबुडीं रिघों आला ॥२९॥ दारुक सारथी निजगडा । रथे करुं पाहे रगडा । कृष्णें विंधिला कुऱ्हाडा । रथाबुडी येऊं नेदी ॥१३०॥ बाण आदळला सत्राणें । आडवें वोडण धरिले तेणें । वोडण भेदूनियां बाणें । शिरींचा मुगुट पाडिला ॥३१॥ कोण आला रुक्मियासी । वेंगे धाविन्नला मोकळे केशी । हात घांसूनि भूमीसी । हातवशो खर्गातें ॥३२॥ कृष्णासी म्हणे देख देख । घायीं छेदीन रे मस्तक । विकट देऊनियां हांक । वेगी सन्मुख लोटला ॥३३॥ कृष्णें विंधिला तिखट बाण । तिळप्राय केले वोडण । खर्ग छेदूनियां जाण । अणुप्रमाण तें केले ॥३४॥ बाण वर्षल घनदाट । रुक्मिया भुलोवेला आली वाट । रथ लोटूनियां धडधडाट । मौर्व्या कठ बांधिला ॥३५॥ धनुष्य घालूनियां गळां । वोढोनि आणिला घायातळा । कांपिन्नली भीमकबाळा । घनसांवळा देखतसे ॥३६॥ दाटोनि आणिले जी क्रोधा । झळफळित काढिली गदा । म्हणे याच्या करीन शिरच्छेदा । येरी गदगदां कांपतसे ॥३७॥ कांहीं न बोलवे सर्वथा । म्हणोनि चरणी ठेविला माथा । कृपाळुवा जगन्नाथा । यासी सर्वथा न मारावे ॥३८। कृष्ण म्हणे परती सर । येणें निंदा केली थोर । याचें छेदीन मी शिर । म्हणोनि शस्त्र उचलिले ॥३९॥ तिखट देखोनि शस्त्रधारा । चरण न सोडीच सुंदरा । बोलोनि मृदु मंजुळ उत्तरा । गदाधरा विनविले ॥१४०॥ सुरां असुरां तूं दुर्धर । योगिमाजी योगेश्वर । विश्वनियंता ईश्वर । वेदा पार न कळेचि ॥४१॥ ऐशियासी तुज युद्धीं । आवळूं पाहे हा अहंबुद्धी । पिता अवगणूनि तुतें निंदी । होय अपराधी सर्वथा ॥४२॥ हा अभिमानिया मारिशी रणीं । माय प्राण सोडील तत्क्षणी । होईल लौकिक टेहणी । माहेर येथूनि तुटेल ॥४३॥ जेथूनि उठे निंदा क्रोध त्या लिंगादेहाचा करीं छेदू । मारूं नको जेष्ठ बंधू । लोकविरुद्ध न करावें ॥४४॥ धरिलिया कृष्णाकांस । द्यावा दों पक्षी उल्हास नांदवावें सावकाश । येथे तेथे समत्वें ॥४५॥ न धरत चालले स्फुंदन । नेत्रीं लोटले जीवन । झाले कृष्णचरणक्षालन । जगज्जीवन हांसिन्नला ॥४६॥ देखोनि बोलाची चातुरी । मग उचलिली दोही करीं । आलिंगिली प्रीती थोरी । बंधू न मारीं सर्वथा ।४७। मस्तकवपना आणा पाणी । नाही आड ना विहीरवणीं । घाला वाटेचें वाटवणी ।

विनोद मेहुणी मांडिला ॥४८॥ अर्धखांड अर्धमिशी । पांच पाट काढिले शिसी । विरुप केले रुक्मियासी । गळा रथेसी बांधिला ॥४९॥ रुक्मिणीसी म्हणे श्रीकृष्ण । पाहे बंधूचे वदन । वेगें करी लिंबलोण । सकळ जन हांसती ॥१५०॥ रुक्मियाचें विरूपकरण । यापरी करी श्रीकृष्ण । बळिराम येऊनि आपण । बंधमोचन करील त्यासी ॥१५१॥ परिहारमिषें प्रबोध । भीमकीसी करील हलायुध । एका जनार्दनी विनोद । परमानंद प्रगटेल ॥१५२॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे रुक्मिपराभवो नाम द्वादश: प्रसंग: ॥१२॥

॥श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु॥

श्रीगणेशाय नम: ॥ येरीकडे दळभार । देखोनि चालिले यादववीर । लोटले येरयेरांसमोर । घायें निष्ठुर हाणिती ॥१॥ दक्षिणराजे निजभारी । युद्ध पाहती राहोनि दूरी । रुक्मिया क्षीण केला हरी । कृष्णावरी उठावले ॥२॥ उरले रुक्मियाचें दळ । यादवी त्रासिले प्रबळ । वर्षोनियां बाणजाळ । वीर सकळ भेदिले ॥३॥ यादवांच्या तिखट बाणी । निधले वीर पडिले रणी । धडमुंडांकित धरणी । अर्धाक्षणी तिही केली ॥४॥ कृष्णें रुक्मिया बांधिला । उरलिया सैन्या पळ सुटला । जयो यादवांसी आला । मग परतला बळिभद्र ॥५॥ सरोवरामाजीं कमळी । गज करी खंदळी । तैशीं मर्दुनी शत्रुफळी । कृष्णाजवळी तो आला ॥६॥ रुक्मियाचे विरुपकरण । देखता झाला संकर्षण । कृपा द्रवले अंत:करण । दीन वदन देखोनि ॥७॥ सोडोनियां गळबंधन । कृष्णासी म्हणे हे बुद्धि कोण । सोयरियांसीं विरूपकरण । तें निंद्य जाण आम्हांसी ॥८॥ शरीरसंबंधासी विरूपबाधू । हा तंव वधाहूनि अधिक बधू । तुवां थोर केला अपराधू । सुहृदसंबंधू लाजविला ॥९॥ याचा वध तूं करितासी । तरी हा पावता निजसुखासी । मान देऊनि सोडितासी । सोयरिकेसी श्लाघ्यता ॥१०॥ क्षत्रिय सांपडे रणसांकडी । त्यासी द्यावी लेणी लुगडी । युद्धी खांडमिशी बोडी । हे अपरवडी त्वां केली ॥११॥ सवेंचि म्हणे रुक्मिणीसी दोष न ठेवावा आम्हांसी । जो कर्मे करी जैसी । फळें तैसी तो भोगी ॥१२॥ कृष्ण निजतत्त्व तत्त्वतां । कर्मे करूनि अकर्ता । बंधुवैरुप्याचा दाता । नव्हे सर्वथा श्रीकृष्ण ॥१३॥ तुझ्या बंधूचें जें वैरुप्य । तें त्याचें त्यास फळलें पाप । हेंचि जाणोनि भोगाचें निजरूप । सांडी कोप सर्वथा ॥१४॥ येथें कर्ता तोचि भोक्ता । ऐसी कर्ममर्यादा तत्त्वतां । बोल न ठेवीं कृष्णनाथा । हृदयी व्यथा न धरावीं ॥१५॥ सवेंची म्हणे श्रीकृष्णासी । रणी विटंबू नये सुहृदासी । बोल लागला क्षत्रियधर्मासी हृषीकेशी हें अनुचित ॥१६॥ दंडा योग्य जरी अपराधू । तरी दंडुं नये

सोयरा बंधू । दंडापरीस अधिक बाधू । मारूनि वधू तुवां केला ।१।
इतरांपासोनि अन्याय झाला । तो आपण पाहिजे क्षमा केला । शेवी तवां सोयरा दंडिला । बोरु लागला निजधर्मा ।।१८।। जो आवडीनें विष प्याला । तो आपआपणा मारक जाला । त्या अन्याया दंड नाही वहिला । घात केला निजकर्मे ।।१९।। यालागीं प्रवर्तें जो अधर्मासी । तेणेंचि कर्मे दंडिजे त्यासी । मेलेंचि तूं कां मारूं पाहसी । रुक्मियासी जाऊं दे ।।२०।। मेलियासीच मारणे । हेंचि आम्हां लाजिरवाणें । विनोद न करावा मेहुणेयागें । सोडूनि देणें सर्वथा ।।२१।। सवेंचि म्हणे रुक्मिणीस । कठिण कर्म क्षत्रियांसी । उल्लंघु न करवे आम्हांसी । निजधर्मासी सर्वथा ।।२२।। विधात्याने नेमिला नेम । क्षत्रियांचे अघोर कर्म । दारुण मांडिलिया संग्राम । आपपर न म्हणावा ।।२३। समरंगणी सन्नद्ध । सन्मुख आलिया पिता बंधू । रणांगणी करिता वधू । नाही बाधू क्षत्रियां ।।२४।। ऐसें जाणोनि रुक्मिणी खेद न करी वो मनी । सवेंचि म्हणे शार्ङ्गपाणी । विरुद्ध करणी तुवां केली ।२५।। राज्यलोभे श्रीमदांध । त्यासी उपजे कामक्रोध । तेणें लोभें होऊनि मंद थोर विरुद्ध आचरती ।।२६।। आपुलें राज्य जातां । की पुढिलांचे राज्य घेतां । तेणें स्वार्थें क्रोध चिता । उठे सर्वथा अनिवार ।।२७।। नातरी वृत्तिभूमिउच्छेदु । होतां सज्ञान होय मंदू । तोही करूं लागे विरोधु । निंदानुवादू द्वेषाचा । २८।। अथवा धनागमनागमनी । प्रबळ लोभ उपजे मनी । वेदविक्रय कीजे ब्राह्मणी धनालागी कलियुगी ।।२९।। धनालागी वेदाध्ययन । धनालागी पुराणपठण । धनालागी व्याकरण । शास्त्र-श्रवण वेदांत ।३०।। धनालागी घेती दान । धनालागी होती सज्ञान । धनालागी नीचसेवन । उपसर्पण हीनाचें ।।३१।। धनालागी देह विकिती । धनालागी दांभिक भक्ती । धनकामना कर्मे करिती । नानावृत्ती धनेच्छा ।।३२।। त्या धनास होय अवरोधू । तेव्हां सज्ञानियासी उपजे क्रोधू । विवेकीही होय मंदू । प्रबळ विरोधू धनवंता ।।३३। आणीक एक थोर कारण । जेव्हां होय दाराहरण न विचारितां आत्ममरण । वेंचितो प्राण स्त्रीलोभे ।।३४।। अथवा होतां मानहानी । विवेकी होय अभिमानी । निंदा द्वेष उपजे मनी । माना लागोनी सर्वथा ।।३५।। कां आंगीचेनि शौर्यतेजे । येरयेरां निंदिती राजे । वीर्यशौर्याचेनि माजे । अतिउन्मत्त होउनि ।।३६।। अणुमात्र स्वार्थाचा अवरोधू । होतां समस्तां उपजे क्रोधू । स्वार्थालागोनि विरोधू । पडे संबंधू द्वेषाचा ।।३७।। इतुकी कारणे सर्वथा तुज तव नाही गा कृष्णनाथा । रुक्मियाची । विरूपता । कवण्या अर्थी तुवां केली ।।३८।। तूं परिपूर्ण आत्माराम । तुज सर्वथा नाही काम । तरी कां केलें निंद्य कर्म । क्षत्रियधर्म हा नव्हे । ३९। सवेंचि म्हणे रुक्मिणीसी पावोनियां कृष्णचरणासी । विषमबुद्धी तुजपाशीं । निजमानसी न धरावी ।।४०।। सुहृद

दुर्हृद उदासीन। ऐसें त्रिविध न करी मन। सर्वांभूतीं सदा संपूर्ण। पाहें श्रीकृष्ण सर्वदा। ४१।। अभद्र व्हावे शिशुपाळासी। कल्याण रुक्मिया वांछिसी। हें विषमता तुजपाशीं। कृष्णसुखासी प्रतिबद्धक ।।४२।। म्हणसी शिशुपाळा कृष्णद्वेषी। सर्वदा अभद्र पाहिजे त्यासी। मातेचि दशा रुक्मियासी। तोहि कृष्णासी द्वेषित ।।४३।। हा सर्व भूतात्मा हृषीकेशी। ऐशिया द्वेषिती जे कृष्णासी। तैशिया दुष्टां सोयरियांसी। भद्र वांछिसी तें अभद्र।।४४।। ऐशिया सर्वभूतद्वेषियासी। दंड मुंडन तें कल्याण त्यासी ते तूं कल्याण मानिसी। चतुर नव्हेसी निजबोधें ।।४५।। कृष्ण ज्ञानिया चतुर। विनोदरुपें केला उपकार। रुक्मियाचा नरक घोर। यमप्रहार चुकविला ।।४६।। कृष्ण युद्धीं रुक्मियासी। दंड न करितां खांडमिशांसी। तरी हा होता रौरवासी। अध:पातासी पै जाता ।।४७।। कृष्ण सोयरा स्नेहाळू। पतरूपें अतिकृपाळू। केला निजकरें निर्मळू। फेडिला विटाळू द्वेषाचा ।।४८।। यालागीं कृष्णें केलें तें भद्र। तूं कां मानितेसी अभद्र। कृष्ण ज्ञानियांचा नरेंद्र। वेदां पार न कळेंचि ।।४९।। दुर्घट मोहो पैं प्राणिया। केली असे कृष्णमाया। ब्रह्मादिकां न येचि आया। देवमाया देहबुद्धी ।।५०।। तये देहबुद्धीचें लक्षण। सुहृद दुर्हृद उदासीन। त्रिविध त्रिगुण न करीं मन। देहाभिमान नुपजवी ।।५१।। नश्वर देह तंव जाणती। देह निमालिया मृत्यु मानिती। देहसंबंधियां अतिप्रीती। येरां द्वेषिती उपेक्षा ।।५२।। नाना अलंकारी कनक। तैसा सर्वांभूती आत्मा एक। हेचि नेणोनिया मूर्ख। एकासी अनेक म्हणताती ।।५३।। अनेकां वटी जेवी अनेक। प्रतिबिंबोनि भासे अर्क। तैसा विश्वात्मा विश्वव्यापक। दिसे अनेक देहयोगें ।।५४।। आकाश एकलें एक निर्मळ। मठीं चौकोनें घटी वर्तुळ। विकार-योगे भासे प्रबळ। नव्हे केवळ निजवाच्य ।। ५५ ।। तैसा परमात्मा श्रीहरी नाना आकारविकारी। एकानेकत्वातें धरी। देहसंचारी देहयोगे ।।५६।। येथे देहासीच जन्मनाश। आत्मा नित्य अविनाश। घटभंगे घटाकाश। सहजस्थिती जेवी विरे ।।५७।। देहाचें जन्मकरण महाभूतें गुणप्रमाण अविद्येने केले जाण। जन्ममरण यालागीं ।।५८। अविद्येनें नवल केले। मिथ्या देह सत्यत्वें दाविले। तेंचि अभिमाने घेतले। प्रेमे बांधिले देहबुद्धि ।।५९।। जयासी देहाभिमान थोर। तयासी कल्पना अनिवार। तेणेंचि दृढमूळ संसार। येरझार न खुंटे ।।६०।। आतां ऐकें वो सुंदरी। परमात्मा अलिप्त चराचरी। संयोगवियोगाचि परी। न धरी संसारी सर्वथा ।।६१।। आत्मसंयोगेविण सहसा। स्वये संसार चाले कैसा। विकल्प न धरी वो ऐसा। तेही दशा सांगेन ।।६२। जैसा रवि अलिप्त आकांशी। दृष्टिरूपातें प्रकाशी। तैसा परमात्मा हृषीकेशी। संसारासी द्योतक ।।६३।। नातरी जैसा खांबसूत्री। अचेतन पुतळ्या नाचवी यंत्री। एका जैत्य

एका हारी । दोहीं परी अलिप्त ॥६४॥ पुतळयाचेनि जालेपणें । नाहीं सूत्रधारिया जन्मणें । तयांचेनि निमालेपणें । नाहीं मरणें सर्वथा ॥६५॥ ऐसा अलिप्त कृष्ण प्रसिद्ध तयासी दंड मुंडण अपराध । लावितेसी तूं नववधू । नव्हे शुद्ध भाव तुझा ॥६६॥ कृष्णा चालक वेगळेपणी । तरी व्यापकत्वा आली हानी । ऐसा न म्हणावे वो रुक्मिणी । तेही कहाणी ऐक पां ॥६७॥ जैसे गगन आपणावरी । शीत उष्ण-पर्जन्यधारी परि अलिप्त तिहीं विकारीं । तैसा श्रीहरी कर्मासी ॥६८॥ गगन सर्वत्र तत्वतां । तयासी चिखल लावूं जातां । चिखलें माखे जो लाविता । गगन सर्वथा अलिप्त ॥६९॥ तैसेंचि जाण कृष्णनाथा । भोग भोगोनि अभोक्ता । कर्म करोनि अकर्ता । अलिप्तता निजबोधे ॥७०॥ कृष्णाअंगी जे लाविती कर्म । तोचि त्यांसी होय अधर्म । हेंचि कोणा न कळे वर्म । कृष्ण निष्कर्ष सर्वथा ॥७१॥ यालागीं तूं वो ऐसें जाण । देहासींच जन्ममरण । आत्मा अविनाश परिपूर्ण । जीवि हे खूण रांखावी ॥७२॥ लोकप्रवाद प्रबळा । नाश मानिती केवळा । चंद्रीं तुटलिया कळा । म्हणती नासला अंवसेसी ॥७३॥ चंद्रीं चंद्र यथास्थिती । कळाचि तुटती वाढती । तैसा आत्मा सहजस्थिती । नाशउत्पत्ती देहासी ॥७४॥ जैसा वांझेची संतती । तैसी संसारउत्पत्तीं । भ्रांत सत्यत्वें मानिती । मिथ्या प्रतीति प्रबुद्धां ॥७५॥ स्वप्नीं देखें आत्ममरण । चितेसी घालूनि देह दहन । जागृती उदयीं मिथ्या स्वप्न । जन्ममरण मज नाहीं ॥७६॥ ऐसाचि जाण संसारक्रम । यालागीं भीमकी सोडीं भ्रम । कृष्ण पावलीसी पुरुषोत्तम । मिथ्या भ्रम करूं नको ॥७७॥ स्वप्नी सोयरिया जालें दुःख । सत्य मानिती ते तंव मूर्ख । बधुवैरूप्याचें असुख । सोडीं निःशेष वेल्हाळें ॥७८॥ कृष्ण न पावतांचि आधीं । शोक मोहो जीवासीं बाधी । कृष्ण पावलीया आधीं । व्याधी जाती त्रिशुद्धा सर्वथा ॥७९॥ कृष्ण पावलियापाठी । मोहो ममता तुझे पोटीं । कृष्ण नोळखसी वो गोरटी । आत्मदृष्टीं तुज नाही ॥८०॥ आत्मदृष्टीचें लक्षण । दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन । तिन्ही होऊनि अकारण । परिपूर्ण श्रीकृष्ण ॥८१॥ तेथे कैचें धरिसी ध्यान । ध्याता ध्येय जालें शून्य । तुटला बोल खुंटलें मौन । चैतन्यघन श्रीकृष्ण ॥८२॥ उरलें चिन्मात्र स्फुरण । तेंही मायिक तूं जाण । हेतु मातु नाहीं लक्षण । ऐसा श्रीकृष्ण जाणावा ॥८३॥ होती कृष्णरूपीं संलग्न । ऐकोनि बळिरामवचन । कृष्णमय झाले मन । तेणें स्फुंदन चालिले ॥८४॥ कृष्णभाव झाला चित्ता । गेली देहबुद्धी सर्वथा चरणावरी ठेविला माथा । तिन्ही अवस्था सांडुनी ॥८५॥ वाचा झाली सद्गद । निःशेष खुंटला अनुवाद । सुखे कोंदला परमानंद । पूर्ण बोध भीमकीसी ॥८६॥ नाठवती भावे दीर । वृत्ति झाली कृष्णाकार । ब्रह्मरूपें चराचर । देखे सुंदर निजबोधे देखोनि भीमकीची निजवृत्ती । हृष्ख न मायें रेवतीपती उचलोनिया दोन्हीं हातीअतिप्रीती मानिली ॥८८॥

कृष्ण बळिभद्र रुक्मिणी । तिघे मीनली पूर्णतनी । परमानंद रणांगणी । भावें रुक्मिणी भोगीत ।।८९।। कृष्णरुक्मिणी हलायुध । तिघां झाला एकचि बोध । एका जनार्दनी आनंद । परमानंद प्रगटला ।।९०।। इति श्रीमद्भगवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणीबोधे रुक्मिबंधनमुक्तिर्नाम त्रयोदशः प्रसंगः ।।१३ ।

।। श्रीगोलकृष्णार्पणमस्तु ।।

श्रीगणेशाय नमः ।। यापरी कृष्णपत्नी । रामे प्रबोधिली वचनी । रुक्मिया दिधली सोडोनी । विरुपपणी सलज्ज ।।१।। दीन हीन गेली कळा । वीर्यशौर्य मुकला बळा । केवी मुख दाखवूं भूपाळा । भीमकबाळा न सुटेचि ।।२।। पित्याने म्हणीतलें नपुंसक । त्या वचनाचे थोर दुख । दाविता विरुपतेचें मुख । सकळ लोक हांसती ।।३।। प्रतिज्ञा करुनि वाहिली णाण । रणी विभांडोनि श्रीकृष्ण । भीमकी आणील मी जाण । तोहीं पण सिद्धी नपवेचि ।।४।। यालागी न वचें कौंडिण्यपुरा । लाजां राहिला बाहिरा । उभावोनि भोजकटनगरा । वस्तीसी थारा तेणें केला ।।५।। रुक्मिया सोडिल्याउपरी । यादवांच्या दळभारी । लागलिया निशाणभेरी । जयजयकारी गर्जती ।।६।। यापरी रणांगणी । जिणोनि महावीरश्रेणी । कृष्णें आणिली रुक्मिणी । अतिविंदानी लाघवी ।।७।। कृष्ण निघाला वेगेसी । आला प्रभासक्षेत्रासी । तेथे पूजोनि सोमनाथासी । दुसें चौपाशी दिधली ।।८।। पाहोनि सावकाश वाडो । कटक उतरलें निरवडी । हट चोहट परवडो । घडामोडी वस्तूंची ।।९।। राजे प्रजा देशदेशिक । नगर नागरिक लोक । उपायनें जी अनेक । येतो सन्मुख घेऊनी ।।१०।। जिणोनि सकळिकां रायांसी । विरुप करुनि रुक्मियासी । कृष्णें नेलें नोवरीसी । भीमकासी श्रुत जालें ।।११।। ऐकोनि जालें अत्यंत सुख । जीवी न समाये हरिख । मज तुष्टला आदिपुरुख । भाग्य चोख भीमकीचें ।।१२।। मजपासूनि दोघां जन्म । परी दोहींचे भिन्न कर्म । भीमकी पावली पुरुषोत्तम । विरुपकर्म रुक्मिया ।।१३।। रुक्मिया निंदी कृष्णासी । तेणेंचि कर्मे वैरुप्य त्यासी । भीमकीभावार्थ कृष्णचरणासी । अर्धांगासी पावली ।।१४।। आपला भावार्थचि जाण । कृष्णप्राप्तीसी कारण । यावेगळे शहाणपण । केवळ जाण दंभार्थ ।।१५।। याचिलागी निजभावेंसी । शरण जावें श्रीकृष्णासी । भीमकी अर्पूनियां त्यासी । हृषीकेशी भजावें ।।१६।। पाचारुन शुद्धमतीसी । वृत्तांत सांगितला तियेसी । येरी म्हणे रहावा श्रीकृष्णासी । कन्यादानासी विधि करुं ।।१७।। कन्यादानाचेनि मिसें । कृष्ण पूजूं सावकाशें । पांचां पंचकाचें फिटेल पिसें । अनायसें मन निवे ।।१८।। भीमक निघाला वेगेसी । ठाकोनि आला

प्रभासासी । लोटांगण श्रीकृष्णासी । निजभावेंसी घालित । १९। त्राहि त्राहि जी दातारा । नेत्री अश्रूंचिया धारा । कृपा उपजली कृष्णवीरा । वेगें सामोरा धांविन्नला ॥२०॥ उचलोनियां वेगेसी । हृदयीं धरी हृषीकेश । येरें मिठी घातली कंठेसी । भावार्थेंसीं मिसळला ॥२१। जीवींच्या जीवा झाली भेटी । कांही केलिया न सुटे मिठी । बाप कृपाळू जगजेठी । पूर्णदृष्टी पाहिला ॥२२। सच्चिदानंदे झाला तृप्त । सबाह्य देखे कृष्णनाथ । फिटला आर्तीचा मनोरथ । कृतकृत्यार्थ पैं झाला ॥२३। मग म्हणे जयजय चक्रपाणी । माझे भाग्य ते रुक्मिणी । विनटली तुझ्या चरणी । कुलतारिणी चिरंगा ।२४। शुद्ध करीत दोही कुळां । जेवी प्रवाह गंगाजळा । तेंवी जन्मलीं हे बाळा । सकळ कुळा उद्धार ।२५। श्रद्धा शांति निवृत्ति भक्ती । ते हे भीमकी निजमूर्ती । तुज वोपिली श्रीपती । एक विनंती परिसावी ॥२६॥ वीर्यशौर्य भीमकीहरण । करितां नलगे अर्धक्षण । आतां विधियुक्त कन्यादान पाणिग्रहण करावें ॥२७॥ हेचि विनंती गरुडध्वजा । चारीं दिवस माझी पूजा । अंगिकारावीं अधोक्षजा । दास मी तुझा निजभावें ।२८। ऐका श्रीकृष्णविंदान । भक्ताधीन होय आपण । भींमकीचें पाणिग्रहण । भावें जाण करीतसे ॥२९॥ होतें श्री-कृष्णाचे मनीं । जे संभ्रमे पर्णावी रुक्मिणी । देवकी सुभद्रादि आणोनि । महोत्सव करावा ॥३०॥ हेंचि भीमकीच्याही चित्तीं । सोहळेनि वरावा श्रीपती । हळदी लावीन आपुले हातीं । बोहल्याप्रती बैसोनि ॥३१॥ दोघांसीही प्रीतिकर । भीमक बोलिला नृपवर । कृष्णासी मानलें उत्तर । हर्षे निर्भर भीमकी ॥३२॥ कृष्ण म्हणे ज्येष्ठ माझा । दादोजीस विनंती करा जा । राम नमस्कारी राजा । चरण दोन्ही धरियेले ।३३। कृष्णासी म्हणे बळिभद्र । होसी कार्यार्थी अतिचतुर । रामें उठवूनि नृपवर । थोर सन्मान त्या केला ॥३४॥ राजा म्हणे गा श्रीहरी । माझा आश्रम पवित्र करीं । आपुल्या दासातें उद्धरीं । कौंडिण्यपुरीं त्वां यावें ॥३५॥ भीमकी म्हणे ऐक ताता । भाग्ये पावलासी कृष्णनाथा । मागें सरों नको सर्वथा । गृहममता सांडावी ॥३६॥ सर्व सामग्री जीवेंभावेंसी । आवडी आणावीं कृष्णापाशीं । भावें पूजिल्या हृषीकेशी । सकळ कुळासी उद्धार ॥३७॥ वचना मानवला बळिदेवो । एकोनि हांसिन्नला देवाधिदेवो । पाणि-ग्रहण मूळमाधवो । मुळींच ठावो लग्नासी ॥३८। भीमक म्हणे कळलें बीज । कृष्णपूजनें आमुचें काज । धन्य धन्य माझी आत्मज । श्रीकृष्ण निजबीज पावली ॥३९॥ इच्या वचनाचें महिमान । पाहतां बुडोनि ठेलें मन । वचनें पळविला अभिमान । मीतूंपण उडविलें ॥४०॥ बाप माझें भाग्य थोर । कृष्ण परब्रह्म साचार । भीमकीयोगे चराचर । ब्रह्माकार पैं जालें ॥४१॥ अवचटें श्रीकृष्णचरणीं । वंशीचें विनटलिया कोणी । तोचि सकळ कुळाते तारुनी । परब्रह्मभुवनीं नांदवी ॥४२॥

ऐशा सुखाचेनि हरिखें । राजा बोलिला निजमुखे । वचन भीमकीचें कौतुकें । अवश्यक मानिलें ।।४३।। सेवक पाठविले नगरासी । वैभवसामग्री वेगेसीं । नगर नागरिकवासी । मूळमाधवासी आणावें ।।४४।। सवेंचि विनवी श्रीं-कृष्णासी । मूळ पाठवा जी द्वारकेसी । देवकी आणि वासुदेवासी । सोहळ्यासी आणावें ।।४५।। भाव जाणोनि । मानसीं । संतोषला हृषीकेशी । मूळ पाठविलें द्वारकेसी । सकळिकांसी सोहळिया ।।४६।। पाचारूनी विश्वकर्म्यासी । आज्ञा दिधली मंडपासी ।। मूळमाधवीं अतिविशेषीं । शोभा चौपाशीं आणावी ।।४७।। मूळमाधवीं अद्यापवरी । वृक्षमात्र मंडपाकरीं । कृष्णआज्ञा पैं तरूवरीं । अजू-निवरी पाळिजे ।।४८।। मूळमाधवा आला परी । शोभा देखोनि साजिरी । संतोषला श्रीहरी । निजपरीवारीं उतरला ।।४९।। तीर्थस्नान केले सहजीं । मूळमाधवा माधव पूजी । पूजविधी सांगिजे द्विजीं । पुण्यपूजीं । ऋषीश्वरी ।।५०।। भीमकी दिधली भीमकापाशीं । थोर उल्हास झाला त्यासी । कन्या नेली निजमंडपासी । हृषीकेशी केळवला ।।५१।। कौंडिण्यपुरींची आइती । सकळ सामग्री संपत्ती । घेऊन आली शुद्धमती । भावें श्रीपती पूजावया ।।५२।। कृष्णरुक्मिणींचें देख । पाहावया विवाहसुख । नगरनागरिक लोक । आले सक-ळिक उल्हासें ।।५३।। थोर उल्हास श्रीकृष्णासी । मूळे पाठविली रायांसी । कुरु-सृंजय-कैकयासी । सोयरियांसी निजलग्ना ।।५४।। कृष्णविवाह मनोहर । पाहों आले जी सुरवर । शिव शांभव यक्ष किन्नर । नारदादि वैष्णव ।।५५।। वऱ्हाड निघालें द्वारकेबाहेरी । गणेश चढिन्नला उंदिरावरी । अग्रपूजेचा अधि-कारी । निर्विघ्न करी लग्नासी ।।५६।। सिंहें पसरिलें जाभाडें । दुर्गा येऊनि त्यावरी चढे । मुक्तकेश खांडे उघडें । तेही पुढें निघाली ।।५७।। वेगें आल्या अष्टमातका । एकी चढिन्नली वृश्चिका । बाराही ते सूकरमुखा । वऱ्हाड देखा निघालें ।।५८।। नेणती वऱ्हाडिणी चरबटा । स्थूल उदर दांत थोटा । उंदिरी चढोनि लुटलुटा । ढेरपोटा कां आला ।।५९।। विक्राळ सिंहाचें जाभाडें । बाईले हातीं खांडें उघडे । कोण बोलाविलीं वऱ्हाडें । अवघ्यापुढें निघाली ।।६०।। रोडके आंग चढे वृश्चिका । कोणें बोलाविली हे चंडिका । फजितीचें वऱ्हाड देखा । सूकरमुखा कां आली ।।६१।। ऐसियांसी नेता वऱ्हाडें । व्याही हांसती रोकडे । यांसी राहवा मांगिलेकडे । वऱ्हाड पुढें चालों द्या ।।६२।। मिळोनि पांचां पंचकांचा मेळा निंदू लागल्या त्या बरळा । कोपला गणेश मातृकांचा मेळा तात्काळ देखा रुसलिया ।।६३।। गणेशें केलें गाढें । ठायीं ठायीं मोडती गाडें । रथींचे पांगुळले घोडे वऱ्हाड पुढें चालेना ।।६४।। कोपलिया महामातृका । शीतज्वर सोडिला देखा । दुर्गा सोडी विषूचिका हगी ओकी देखा सुटली ।।६५।। ओकाओकी वऱ्हाडणी । एकी म्हणती पाणी । उठली माशांची घोंगाणी । साउली

पोहाणो घालिती ॥६६॥ कृष्णासी लग्नाची अति गोडी । म्हणे कां न येती द्वारकेचे वऱ्हाडी । मार्गी कांहीं पडली आडी । दूत तांतडी पाठविले ॥६७॥ दूत सांगती श्रीहरी । वऱ्हाडणींसी लागली शारी । खटाखटां वाजती दांतोरी । रथीं कुंजरी न बैसवे ॥६८॥ बहुतां जाली विषूचिका । गाडे निःशेष सोडले देखा । तुटी जाली रथांचे आंखां । घोडे देखा पांगुळले ॥६९॥ कृष्ण म्हणे अबला मुर्ख । उपहांसिले विनायका । क्षोभल्या महामातृका । दुर्गा देखा कोपली ॥७०॥ कृष्णें स्तविला विनायक । दिधले साखरेचे मोदक । सुखिया जाला गण-नायक । विघ्ने देख निवारिलीं ॥७१॥ सुखसेवया कुंकुमरेखा । कृष्णें पूजिली अंबिका सन्मानूनि महामातृका मंडपी देखा स्थापिल्या ॥७२॥ वऱ्हाड पातलें गजरें । वाजती नाना परीची तुरे । नरनारी अलंकारे । केले साजिरे रथ गज ॥७३॥ श्रीकृष्णाची जे निजजननी । देवकी बैसली सुखासनी । करवली सुभद्रा बहिणीं । गजारोहिणीं मिरवती ॥७४॥ ज्येष्ठ बंधूची जे राणी । रेवती कृष्णाची वोहिणी । यादवांच्या वऱ्हाडिणी । अनर्घ्य लेणी लेइल्या ॥७५॥ उग्रसेन वसुदेवासमान । दोघां एकसारखाचि मान । वऱ्हाड दाटले संपूर्ण । भेरी निशाणें गर्जती ॥७६॥ दोही मंडपी झाली प्रतिष्ठा । होम दिधला हव्यवाटा । द्विज पूजिले बरविया निष्ठा । वस्त्रें जेष्ठा अर्पिली ॥७७॥ आइती केली शुद्धमती । भीमकें आणिली सेवती । नोवरा अभ्यंतरी श्रीपती । यादवपंक्ती बैसल्या ॥७८॥ समाधिसुख तेंचि आसन । मुक्तमंडित चौंक जाण । बैसावया श्रीकृष्ण । भीमकें विंदान मांडिलें ॥७९॥ चाऱ्ही पुरुषार्थांचीं चवाई । तेंचि आसन त्यावर पांही । पूजा-वया निजजांवई । भीमक ठायी तिष्ठत ॥८०॥ म्हणती आचार्य सावधान । शब्द सांडून धरा मौन । वर वरिष्ठ श्रीकृष्ण । फल संपूर्ण त्या हाती ॥८१॥ पाहातां श्रीकृष्णाचें रुपडें । अरुपरूपें कृष्ण चहूंकडे । विस्मयें भीमक झाले वेडें । मागें पुढें कृष्ण देखे ॥८२॥ अनंत रूपें यादवपती । कैसेनि मी पुजूं श्रीपती । पूज्यपूजकतावृत्ती । हेही स्थिती नांठवें ॥८३॥ केवळ प्रपंच तें वऱ्हाड । परी भीमकाचें भाग्य वाड पुरत परमार्थाचे कोड । वऱ्हाड गोड त्या झालें ॥८४॥ उदक घाली शुद्धमती । चरण प्रक्षाळी नृपती । तीर्थें चरणतीर्थ मावती । कृष्ण-पदप्राप्ति दुर्लक्ष ॥८५॥ कृष्णकपाळा पावे कोण । तेथेंही सप्रेम चंदन । भीमकें अर्पिले शुद्ध सुमन । कृष्णभजन निजभावे ॥८६॥ शुद्धसत्त्वाचें विरजांबर । चिद्रत्नांचे अलंकार । भीमकें अर्पूनियां अपार । कृष्ण बरावर पूजियेला ॥८७॥ भीमक गौरवी व्याहीयांसी । व्याहींरूपे देखे कृष्णासी । भूतमात्रीं हृषीकेशी । निजवृत्तीसी ठसावला ॥८८॥ वृद्धपरंपरा ऐसी आहे । वरचरण उटी वोहमाये । शुद्धमती येऊनि लवलाहे । वदन पाहे कृष्णाचें ॥८९॥ मुगुट कुंडले कौस्तुभ-माळा । झळकत पीतांबर मेखळा । देखोनिया घनसावळा । दोही डोळां ।

निवाली ॥९०॥ ह्मणो लागेल बाह्यदृष्टी। म्हणोनि घेतली इटीमिठी। निंबलोण उठाउठी। करी गोरटा निजभावे ॥९१॥ कृष्णचरणी लावितां हळदी। अहं-भावेसी ठकली बुद्धी। लाज विसरली त्रिशुद्धी। मीतूंउपाधी नाठवे ॥९२॥ ज्याचे चरणीचें रजःकण। शिव विरिंची आपण वंदिताती सांडूनि गुण। ते कृष्णचरण पावलो ॥९३। अक्षवाणे करी आरती। कृष्णप्रभा दीपदीप्ती। कृष्णी लागलिया परमप्रीति। चित्तवृत्ती तद्रूप ॥९४॥ चिच्छक्ती न सोडी चिन्मात्रा। तेवी कृष्णाधाकुटी सुभद्रा। मणिमौक्तिकें रत्नहारां। दिव्यांबरें दीधली ॥९५॥ शुद्धमती म्हणे देवकीसी। धन्य धन्य तुमची कुशी। जेथे जन्मला हृषीकेशी। म्हणोनिया पायांसी लागली ॥९६॥ मग पूजिली यथाविधीसीं। वस्त्रे भूषणें दिधली तिसी। जगन्निवास जन्मला कुशी। मान्य सकळासी यालागी ॥९७॥ एवं भीमक आणि शुद्धमती। विनीत होऊनि सर्वाप्रती। वस्त्रें भूषणें अर्पिती। सोयरा श्रीपती जोडिला ॥९८॥ सावधान आचार्य म्हणती। झाली रुखवताची आइती। संतोषली शुद्धमती। भावें श्रीपती प्रार्थिला ॥९९॥ कृष्ण पर-मात्मा मध्यमूर्ती। आवरणपूजा यादवपंक्ती। लाविल्या स्वप्रकाशवाती। शुद्धमती सावध ॥१००॥ तळीं त्रिगुणाची आडणी। त्यावरी ताटाची मांडणी। वाढिताती नवजणी। खुतखावणी जाणोनि ॥१॥ ऐका रुखवताची स्थिती। वाढीतसे शुद्धमती। जे जे धाले कृष्णपंक्ती। क्षुधा पुढती त्यां नलगे ॥२॥ झळकती खावार्थाचीं ताटे। जडित चतुर्विध चोखटे स्वानंदरसें भरिली वाठे। वोतू कोठे नेणती ॥३॥ खणीवा खुडिवा तोडिवा। त्रिगुण गुणांच्या सोलिवा। शाकां वढिती स्वानुभवा। हावभावा फोडणिया ॥४॥ एकें पचली गोडपणे। एकें सप्रेम सलवणे। एकें नुसती अलवणे। बरवेपणे मिरविती ॥५॥ एके सबाह्य आंबटे। एकें अर्धकाचीं तुरटे। एकें बहुबीजे कडवटे। एकें तिखटे तोंडाळे ॥६॥ एकें हिरवी करकरिते। एकें परिपक्कें निश्चिते। एकें जारसे कचकचिते। एकें स्नेहदेंठिहूनी सुटली ॥७॥ वाळल्या आनुतापकाचरिया। वैराग्यतळणे अरूवारिया। राजसा वाढिल्या कोशिंबिरिया। नाना कुसरी राइतीं ॥८॥ मुखी घालिता अतितिखटी। नाकी तोंडी धूर उठी। कुसमुसुनी कपाळ पिटी दुसरेनि गोष्टी न करवे ॥९॥ एकें वाळोनि कोरडीं। तोंडी घालितां कुडकुडी। त्यांची अनारिसी गोडी। बहु परवडी स्वादाची ॥११०॥ वळवटाची नवलपरी। एके पोपळे अभ्यंतरी। एकें वर्तुळे साजिरी। सुमना-कारीं पै एक ॥११॥ परवडी दावी यादवराया। सूक्ष्म सेवेच्या शेवया। मोडों नेदी सगळिया। अतिसोज्वळिया सतारा ॥१२॥ शेवया वळिल्या अतिकुसरी। असार केवळ सांडिलें दूरी। घोळिल्या क्षीरसाखरी। चवी जेवणारी जाणिजे ॥१३॥ अत्यंत लाडे वळिले लाडु। विवकतिळवियांचें जोडु। सुरस रसे रसाळ

गोडू । चवीनिवाडु हरि जाणे ॥१४॥ पापड भाजिले वैराग्यआगी । तेणें तें फुगले सर्वांगीं । म्हणोनिया ठेविले मागिले भागी । नखे सवेगी पीठ होती ॥१५॥ उकलला नुकलती । आंतल्या आंत गुंडाळती । तापल्या तेलें जळिजेती । कुडी आइती कुरवडिया ॥१६॥ भीमकी प्रिय व्हावी श्रीपती । सांडया न करीच शुद्धमती । जाणे वृद्धाचाररीती । परम प्रीति बोहरांची ॥१७॥ त्रिघुण त्रिकुटी पचली पाही । भोंकरें खारलीं ठायीच्या ठायी । कृष्णरंगे रंगली पाही । आलें ठायी ठेविलें ॥१८॥ पूर्ण परिपूर्ण पुरिया । सबाह्य गोड गुळवरिया । क्षीरसागरींच्या क्षीरधारिया । इडुरिया सुकुमारा ॥१९॥ सफेद फेणिया पदरोपदरी । शुद्ध शर्करा भरली भरी । अमृतफळें ठेविली वरी । अभेद घारी वाढिल्या ॥१२०॥ नुसधी गोडियेची घडली । तैसी खांडवी वाढिली । गगन–गर्भीची काढिली । घडी मांडिली मांडियाची ॥२१॥ स्नेहदेठीहून सुटली । अत्यंत परिपाकें उतटलीं । वनिताहातीहून निष्टली । फळे घातिली शिखरिणी ॥२२। अत्यंत सूक्ष्म आणियाळे । तांदुळा वेळिले सोज्वळे । सोहंभावाचें ओगराळे । भावबळे भरियेलें ॥२३॥ खाली न पडता शीत । न माखतां वृत्तीचा हात । ओगराळां भरिला भात । न फुटत वाढिला ॥ २४ ॥ अन्नावरिष्ठ वरान्न । विवेकें कोंडा काढिला कांडोन । अवघ्यावरी वाढिले जाण । वरी वरान्न स्वादिष्ट ॥ २५ ॥ लेह्य पेय चोष्य खाद्य । भक्ष्यभोज्य जी प्रसिद्ध । षड्रसांचे हे स्वाद । केले विविध उपचार ॥ २६॥ जिव्हा चाटून जें घेइजे । लेह्य त्या नांव म्हणिजे । घटघटोनि प्राशन कीजे । पेय बोलिजे तयासी ॥२७॥ रस चोखून घेइजे । बाकस थुंकोनि सांडिजे । चोष्य त्या नाव बोलिजे । खूण जाणिजे रसाची ॥२८॥ अग्नि उदक लवणेंविण । जें खावया योग्य जाण । खाद्य म्हणती विचक्षण । केलें लक्षण सूपशास्त्री ॥२९॥ क्षीरभात या नांव अन्न । भोज्य याते म्हणतीं जाण । रोटी पोळी आणी पक्वान्न । भक्ष्य जाण यां नांव ॥ १३०॥ ऐसी षड्रसांची गोडी । ताटें वाढिली परवडी । चाखों जाणती ते गोडी । निजआवडीचेनि मुखे ॥३१॥ कृष्णस्वादासी जाणतां जाण अवघियां आणिले गोडपण । यालागी वाढिले वरी लवण । अपूर्ण तें पूर्ण करावया ॥३२॥ नाही श्रद्धेची जया भूक । आंगा श्रद्धेचे असुख । गोड तेंचि म्हणति विख । थुंकोनि देख सांडिती ॥३३॥ कृष्णपंक्तीची आवडी । श्रद्धाक्षुधा जया गाढी । ग्रासोग्रासी अधिक गोडी । हें परवडी त्यालागी ॥३४॥ कृष्णपंक्ती नाही उणें । जेवितां जेविते जाणती खुणे । रुचलेपणें वाढिती जाणें । सावध म्हणे शुद्धमती ॥३५॥ कृष्ण देखोनियां डोळां । जीवा जीवन देती चपळा । चतुर्विध सुपरिमळा । गेळा वाळा उदादि ॥३६॥ चतुर्विधा चारी मुक्ति । शुद्धमतीपुढें राबती जें जें पाहिजे जिये पंक्ती । तें तें देती ठायी ॥३७॥ पहिले

वाढिले तवजणीं । पूर्ण करिती चौंघीजणी । एका जनार्दन भोजनीं । अतृप्त कोणी राहो नेदी । १३८।। इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंश-संहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे रुखवतवर्णननामचतुर्दशः प्रसंगः ।। १४।।

।। श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ।।

श्रीगणेशाय नम. । शुद्धमतीनें सगळे । न फोडितां रांधिले कोहळे । चवी आले सोहंमेळे स्वाद गोपाळें जाणिजे ।।१।। धालेपणाचें ढेंकर । स्वानंदे देती जेवणार । गोडी नीच नवी अपार । कृष्णदातार जे पंक्ती ।।२।। स्वाद घेंतला जेवणारें । जेवितां कोणी न म्हणे पुरें । गोडी घेतली शार्ङ्गधरें । भाग्यें उदार शुद्धमती ।।३।। सावध शुद्धमती वाढी । यांदवां तृप्ति झाली गाढी । ब्राह्मणांची शेंडी तडतडी । धोत्रें बुडी ढिलविती । ४।। भीमक करताहे विनंतीं । अवघ्यां झाली परम तृप्ती । उष्टावणलागी श्रीपती । ठायी ठेविती निजमुद्रा ।।५।। देखोनि आनंदली शुद्धमती । भीमकीभाग्य वानूं किती । कृष्णमुद्रा चढली हाती । शेषप्राप्ती निजभावे ।।६।। कृष्णपंक्ती जे जेविले ते सवेंचि संसारा आंचवले । कृष्णरंगें सुरंग जाले । विडे घेतले सकळिकीं ।।७।। कृष्ण देखोनिया डोळां । भीमकीच्या सख्या सकळा । विस्मित राहिल्या वेल्हाळा । आणिक डोळां नावडे ।।८।। कृष्णउच्छिष्ट घेऊनि हाती । वेगें निघे शुद्धमती । संतोषोनियां श्रीपती । प्रसाद देती निजमाळा ।।९।। कृष्णप्रसाद सुमनमाळा । शुद्धमती घाली गळां । लाज विसरोनी वेल्हाळा । चरणकमळा लागली ।।१०।। कृष्णास रुखवत शेवती देतां न कळे दिवसराती । ज्योतिषी रायातें म्हणती । उदयप्राप्तीं हों आलीं ।।११।। वेगी मंडपासी चला घडवटें आधी घाला । उशिर न लावा जी फळा । यादवां सकळ सांगिजे ।।१२।। नमस्कारुनियां श्रीपती । मंडपा आली शुद्धमती । उष्टावण भीमकी हातीं । परम प्रीती दीधलें ।।१३।। कृष्णप्रसाद धरिला माथां भीमकी झाली रोमांचितां । चित्त विसरलें सावधानता कृष्णशेषे ।।१४।। जंव जंव कृष्णशेष सेवी । तंव तंव समाधिसुखा वांकुल्या दावी । बाप भाग्याची पदवी । स्वर्गीं देवीं वानिजे ।।१५।। कृष्णमुद्रा हृदयी धरी । अभिवंदूनिया शिरीं मग घातली कराग्रीं । लोण उतरी शुद्धमती ।।१६।। चढोनि परेचियें उपरी । सद्गुरु सावधान करी । घटिका प्रतिष्ठिली अंतरी । जीवनावरी सखेच्या ।।१७।। घडी जेंगटांतें हाणत । जेंगट तेणें नादे गर्जत । काळ गेला रे गेला म्हणत । वेळ व्यर्थ जाऊं नेदी ।।१८।। अक्षर निमिष पळेंपळ । घटिका भरितां न लगे वेळ । लोक व्यापारें बरळ । गेला काळ नेणती ।।१९।। सद्गुरु सांगे भरली घडी । उगेचि पाहाती वऱ्हाडी । ज्यासी निज-कार्याची तातडी । ते घडिया घडी साधिती ।।२०।। आळसी लोक निद्रापार ।

निजमंडपीं कृष्ण सादर । विस्तारवी फलसंभार । नानाप्रकार मेचूचे ॥२१॥ शून्य सांडूनि विरजांबर । चिद्ररत्नाचे अलकार । पदकी नीळ मनोहर । जो शृंगार हृदयीचा ॥२२॥ अहंकाराचें बीज भरडी । मोहममतेचा कोंडा काढी । सोलीव डाळीची परवडी । भरली दुरडी श्रद्धेची ॥२३॥ विवेकचाळणियां चाळिली । कर्णाक आणिली तेजाळी । निवडूनि स्वानंदाची नव्हाळी ठेविली गुळी निजगोडी । २४॥ देठीहूनि सुटली फळे । अत्यंत परिपाकें निर्मळे । मधमधीत सुपरिमळे । सफळ फळे रुक्मिणी ॥२५॥ अत्यंत पढिये भीमकबाळा । गुणेंवाण सुमनमाळा । अंगे गुंफा घनसांवळा । हार गळां आणि जाळी ॥२६॥ सौभाग्यद्रव्ये ठेविली आधी । धनीपणें धणे हळदी । जिरे मेळविलें त्यामधी । जेवी सद्बुद्धिविवेक ॥२७॥ गांठी सांडिल्या सोडोनि । घेतला सूक्ष्म तंतू काढोनि श्रीकृष्ण वोवी कृष्णमणी । ते रुक्मिणी गळसरी ॥२८॥ सांडोनि कठिणत्वाचें बंड । केवळ रसाचे प्रचंड । कृष्णें कृष्णवर्ण इक्षुदंड । अति उदंड आणिले । २९॥ बीजेवीण वाढली फळे । एक त्वचेवीण रसाळे । चमत्काराचीं निर्मळे । कृष्ण फळे विस्तारी ॥३०॥ फळ विस्तारले प्रबळ । यादव शृंगारलें सकळ । भेरी त्राहाटिल्या मांदळ । निशाणें ढोल लागले ॥३१॥ अनर्घ्य लुगडीं आणि लेणी । लेऊनि निघाल्या वऱ्हाडिणी । चारी बारा सोळाजणी । चौषीजणी तयांपुढे । ३२ । जीवशिवा वडिल मान । तैसे वसुदेव उग्रसेन । संतोषोनि संकर्षण । करी मरिपूर्ण याचका ॥३३ । एका दिधले काहीं एक । एका दिधले अनंत सुख । चिद्रत्नें अलोकिक । देऊनि याचक सुखी केले ॥३४॥ फळ चालिले गजरें । ढळतीं रत्नदंड चवरें । झळकती पालवछत्रे । दशविध तुरें वाजती ॥३५॥ जैसी श्रद्धा आणि शांती । तैसी सुभद्रा आणि रेवती । मुख्यपणें माजी मिरवती । घेतल्या बुंथी पाचूच्या ॥३६॥ नानापरींच्या घेतल्या बुंथी । तरी अंतरशोभा बाह्य फांकती । अलंकारल्या निजवृत्ती । त्या न झांकती झाकिल्या ॥३७॥ फळ समीप आले देखा । ऐसें जाणवले भीमका । चो सावधान अति-नेटका भावें बैसका घातली ॥३८॥ साउमा येऊनि आपण । वसुदेवादि उग्रसेन । नमस्कारूनि संकर्षण । भीतरीं जाण आणिले ॥३९॥ विचित्र घातली आसनें सुकुमार मृदुपणें । गाद्या पडगाद्या टेकणें । वोठंगणें मृदोळिया ॥४०॥ भीतरें आलिया वऱ्हाडिणी । शोभती जैशा दिव्य यागिनी । फळ मांडिले विस्तारोनी । भावें रुक्मिणी हरिखेली ॥४१॥ पीठ स्थापिले कुसरी । शृंगारोनियां नोवरी । वेगें आणिली बाहेरी । मंत्रोच्चारी द्विजवरी ॥४२॥ पाहतां भीमकीचें रूपडें । अरूपरूपे तेज गाढे । मंडपामाजी उजियेड पडे । आणिकेकडे पाहों नेदी ॥४३॥ नामरूपाचेनि प्रकाशे । अवघी भीमकीच भासे । देखोनि जीव भुलले कैसे । डोळियां पिसें लाविले ॥४४॥ उभणूनि स्वरुपठसा । भुलविलें

आदिपुरुषा । एकाएकीं धांविन्नला कैंसा । कृष्ण पिसा इणें केला ।।४५।। कृष्ण शदाणपणें अतिगाढा । तोही भीमकिया केला वेडा । वोढूनि नेला आपुलेकडा । दुजें पडिपाडा इसी नाहीं ।।४६।। भीमकी लावण्याची राशी । कृष्णरूपा भाळली कैंसी । सांडूनि जातिकुळासी । कृष्णरूपासी निवटली ।।४७।। भीमकी कृष्णायोग्य सहजें । कृष्णवर इसींच सांजे । यासारिखें न देखों दुजें । बोलों लाजिजे बोलतां ।।४८।। पाहतां भीमकीची रूपरेखा । टक पडिलें सकळिकां । कृष्ण पारखी गे निका । जोडा नेंटका मेळविला ।।४९।। गोरेपणें अतिसुंदर । विशाळ नयन भाळ थोर । अंगे सर्वांग सुकुमार । मनोहर उभारा ।।५०।। कृष्ण साधावया निधान । नेत्रीं सूदले अंजन । पाहतां भीमकीचें वदन । विकळ मन करूं नेणे ।।५१।। भुंवया सुरेख सरळ नासिक । गंडस्थळीं तेज अधिक । नाकींचें मोतीं जडितमाणिक । तेणें श्रीमुख शोभतसे ।।५२।। सरळ बाहू सुपोष । कोंपर मनगटे कळास । पांचां आंगोळिया विन्यास । कळान्यास मुद्रिका ।।५३।। सुरंग तळवे आणि तळहात । अधरबिंब अति आरक्त । बोली मधुरता तळपत । तेणें झळकत दंतपंक्ती ।।५४।। कटिप्रदेशे शोभत जघन । माज अतिशयेंसीं सान । घोंटी कळाविया सुलक्षण । बरवेपण पाऊलां ।।५५।। माथां मोतिलग जाळ । झळके फरातळीं हांसळी । मिरवे भांग टिळा कपाळीं । तेज झळाळी तानवडां ।।५६।। नेसली । क्षीरोदक पाटोळा । त्यावरी रत्नांची मेखळा । सुनीळ कांचोळी वेल्हाळा । लेइली माळा मोतिलग ।।५७।। गंगातीरीं चक्रवाकें । तेवीं कुचद्वय सुरेखे । हृदयीं घननीळ झळके । शोभा पदकें दाविजे ।।५८।। नाकींचें झळकत सुपाणी । तेणें शोभली रुक्मिणी । शोंभा आली बाहुभूषणी । रत्नकंकणी कळाविया ।।५९।। चरणीं गर्जती नूपुरा । भुलोनि मदन आला उदरा । तेही भुलली शार्ङ्गधरा । कृष्णवरा वरावया ।।६०।। नाहीं लग्नासी व्यवधान । वेगीं करा फळार्पण । उठोनि वसुदेव आपण । करी पूजन भीमकीचें ।।६१।। पहिलें करावें गणेंशपूजन । तंव गणेश वंदी कृष्णचरण । कृष्णचरणी समाधान । गजवदन तुष्टला ।।६२।। कृष्णपुरोहित निष्काम । न करिती कलशपूजेचें काम । नवरीचे उपाध्ये सकाम । पुरुषार्थ परम त्यां दिधला ।।६३।। वस्त्रे अर्पूनि सुंदरी । वेगी नेंली अभ्यंतरी । मायावसन त्याग करी । अंगीकारी श्रीकृष्णवास ।।६४।। फेडूनि मायेची परिधानें । लेइली कृष्णमय लेणें । भीमकी अत्यंत शोभली तेणें । निंबलोण जिवेंभावें ।।६५।। सवेंचि आणिली बाहेरी । डोळां न पाहवे सुंदरी । दृष्टी जातसे चाचरी । आधार धरी धैर्याचा ।।६६।। कृष्णी विनटली वाडेकोडे । ती कवणाचे दृष्टी न पडे । भाग्य वसुदेवाचें गाढे । तयापुढे बैसविली ।।६७।। कृष्णें पाठविले फळ । निःशेष अर्पिले सकळ । मस्तकी घरी भीमकबाळ । जन्म सफळ घेणे फळें ।।६८।। फळे वाढिले प्रवळ । झाले वऱ्हाडी सफळ । हातां आले कृष्ण-

फळ । खूण प्रेमळ जाणती ॥६९॥ भीमकीसी म्हणे पुरोहित । वरासी मूळ निघा त्वरित । यादव परतले समस्त । गुण वर्णीत भीमकीचे ॥७०॥ वऱ्हाडिणी सांगती गोष्टी । सगुणगुणाची गोमटी । भीमकीऐसी नाहीं सृष्टीं । कृष्ण जगजेठी पारखी ॥७१॥ यासी माया म्हणे वेडा । परी हा देखणा चोखडा । कैसा मिळविला जोडा । निजपडिपाडा समत्वें ॥७२॥ अदि-कुमारी घेऊनि जाण । कृष्णासी तेल लावी आपण । बांधोनि दृश्याचें कंकण । जीवे जीव म्हणतसे ॥७३॥ तिची करावया बोळवण । कृष्णाआंगी आंगवण । येरा न कळे महिमान । जुनाट जाण वृत्त तिची ॥७४॥ लग्न साधावया चक्रपाणी । भीमक हांकी वऱ्हाडिणी । शुद्धमतीसहित सुवासिनी । चालती निशाणी गर्जत ॥७५॥ नाना वाजंत्रीचिया ध्वनी । नाद न समाये गगनी । मधुर शब्दांचिया किंकिणी । गोडपणें गर्जती ॥७६॥ घेऊनि पूजेचे संभार । ठाकिले विवाहमंडपद्वार । भीमके केला अति आदर । वेगें वर आणावा ॥७७॥ सहजेंचि नेटुगा दाटुगा । फेडीवेडी नाहीं श्रीरंगा । सभे बैसविला समचौरंगा । नयनमृगा आल्हादू ॥७८॥ दृष्टी जडली कृष्णरूपासी परतोनि न ये दृश्यापाशी । पारणे होतसे डोळयांसी । कृष्णसुखासीं भोगिती ॥७९॥ कृष्ण देखोनि धाले नेत्र । देताति तृप्तीचे ढेंकर । तरी भुकेले अपार । वारंवार हरि पाहती ॥८०॥ शुद्धमतीने आपण कृष्णासी आणिलें तेलवण । सुखसेवयांचे लाडू जाण । तें गोडपण हरि जाणे ॥८१॥ सोलींव विवेकांचे तिळवें । स्थूळ ना सूक्ष्म अति बरवें । बांधा बांधिलें अतिस्वभावें । निजभावें विस्तारी ॥८२॥ फोडोनि चार्वाकचारें । निजबीज काढिले बाहिरें चारोळियांचे लाडू साजिरे । श्रद्धा-साखरे आळिले । ८३॥ आणोनि सडियेली खसखस । धुवोनि सांडिली घसघस । लाडू वळिले सावकाश । अतिसुरस श्रीरंगा ॥८४॥ अष्टदळ कमळाचें बीज । फोडूनि सोलोनि काढिलें निज । लाडु वळिले सहज । दाखवी वोज शुद्धमती ॥ ८५ ॥ वरिवरि वैराग्याचे कांटे । भीतरी अमृताचे सांटे । फणस फोडूनि चोखटे । काढी गोमटें निजबीज ॥८६॥ त्याची अवीटतेची गोडी । लाडू वळिले आवडी । शुद्धमती दावी परवडी । प्रीती गाढी हरिचरणीं ॥८७॥ वरिवरीं दिसती साजिरे । आंत पाहतां आंबट बोरें । त्यांच्या आठोळिया फोडूनि निर्धारे । काढिलें साजिरें निजबीज ॥८८। घालूनि समतेचा गूळ गोडू । त्या बीजाचे वळले लाडू । कृष्ण करूं जाणे निवाडू । पडिपाडू स्वादाचा ॥८९॥ कृष्णालागीं तेलवणें । आणिलीं कडकडीत कडकणें । फुटलें तुटलें द्वंद्वपणें । रजोगुजें तळियेलें ॥९०॥ वांकुडे कानवले तेलवणें । कृष्णासी आणिले कवणे गुणे । मुरडी मुरडिले अनुसंधाने । गोडपणे अंतरीं ॥९१॥ शुद्धमतीनें आपण । कृष्णासी वाहिले तेलवण । वस्त्रे अलंकार संपूर्ण ।

२५२५
काव्य २५०९२
१२५६५

परिपूर्ण स्वानंदे ॥९२॥ तेलवणाचा विस्तार । किती वाढवावा उपचार । होईल लग्नासी उशीर । वर सत्वर चालों द्या ॥९३॥ शुद्धसत्त्वाचा श्वेत वारू । त्यावरी चढिन्नला कृष्णवरू । झाला वाद्यांचा गजरू । मंत्रोच्चारू द्विजांचा ॥९४॥ आठही भाव होऊनि गाढे । वारू धरिला दोहींकडे । छंदे चालती कृष्णापुढें । आणिकेकडे न चालती ॥९५॥ निजबोधाचें आतपत्र । शिरीं तन्मयाचें छत्र । पहावया कृष्णवस्त्र । येती सत्वर नरनारी ॥९६॥ मदें गर्जती अतिगंभीर । अनुभव स्वानंदाचे थोर । दोहीं बाहीं जी कुंजर । सालंकार पताकी ॥९७॥ चंद्रकिरण अतिसाजिरे तैशीं । अतिशुभ्र चामरें । रत्नदंडी सहजाकारे मनोहरे ढळताती ॥९८॥ कृष्णे सोडिल्या त्याग देऊनी । अष्टमहा-सिद्धी नाचणी । नाचतातीं चपळपणीं । देखोनि जनीं भुलीजें ॥९९॥ सिद्धी नाचतां देखती जेथे । जन मीनलें त्याभोवतें । पाहोनि विसरले कृष्णातें नाच-णीतें भुलले ॥१००॥ चैतन्यबुका घाली वनमाळी । ज्यासी लागे तोचि परि-मळी । देत खुणेच्या अंजली । पसेदान याचकां ॥१॥ कृष्णरंगें सुरंग विडे । वांटितातीं वाडेंकोडें । जो राहिला मागिलेकडे । त्यासी न चढे तो रंग ॥२॥ ऋग्वेदादि सामगायन । गर्जती वेद बंदोजन । त्या शद्वाची निजखूण । सत्य श्रीकृष्ण जाणता ॥३॥ सत्त्वें सात्त्वीक जगजेठी । घेऊनि विवेकाची वेताटी । दृश्य गलबला मागे लोटी । कृष्ण दृष्टी पहावया ॥४॥ कृष्णासी आवडती अतिप्रीती । ते वैष्णव रंगी नाचती । सांडूनि अहंसोहंवृत्ती । नृत्य करिती निज-बोधे ॥५॥ कृष्णासवें सुवासिनी । शांति क्षमा दया उन्मनी । आल्या सुखासनी बैसोनि । वरासनी सुभद्रा ॥६॥ निर्धारूनियां तत्त्वतां । निजबोधाच्या अक्षता । घालिती कृष्णाचियां माथां । लक्ष सर्वथा न चुकती ॥७॥ उग्रसेन वसुदेव । वहनी चढले यादव । अवघ्यांपुढे बळिदेव । महोत्साव करीतसे ॥८॥ सोयरे कृष्णाचे निजभावीं । भक्त योगी ज्ञानी अनुभवी । तयांसी वाहने बरवी । कृष्णदेवें दिधली ॥९॥ एका सलोकतेचा वारू । एकासी समीपतारहंवरू । एकासी स्वरूपताकुंजरू । महा थोर भद्रजाती ॥११०॥ एका दिधले अमोल । सायुज्यता चवरडोल । त्याचा अनुभव सखोल । निजात्मबोल हरी जाणे ॥११॥ तयासी सर्वथा श्रीहरी । आपणावेगळें क्षणभरी । कोठे जाऊं नेदी दूरीं । सरोभरी निजभावें ॥१२॥ वऱ्हाड राखावया निगुती । गुणावतार गूणमूर्ती । करणें मारणें धरणें स्थिती । तिघा हाती भरभारू ॥१३॥ तयां तिघांमागिले-कडां । कृष्णपुरुष अतिगाढा । दोहीं पक्षीं देखणा फुडा । भार वऱ्हाडा त्या माथां ॥१४॥ वऱ्हाडाची घडामोडी । कृष्णाआंगी नलगे वोढी । अवघे पर बाहिरे दवडी । ऐसी परवडी रचियेली ॥१५॥ विचारितां निजनिवाडी । कृष्णा-वीण अर्धवडी । इकडील तिकडें नव्हे काडी । वृथा वेडी गलगती ॥१६॥

भरुनि रजतमाचें औषध । करुनि अग्नियंत्र सन्नद्ध । कृष्णापुढें अतिविनोद । एक प्रबुद्ध दाविती ।।१७।। अग्नि लावूनि ठायी ठायीं । ममता जाळिती हवायी । गगना उसळली पाही । धुपोनि ठायीं निमाली ।।१८।। मोहयंत्री सुमनमाळा । अग्निपुष्पे भासती डोळां । फुलें म्हणती अबला । पाहतां डोळां ते राख ।।१९।। अतिलोभाच्या चिचुंदरी । अग्नि लावूनि टाकिती दूरी । पेटल्या पडती जनावरी । उरी शिरा जाळिती ।।१२०।। देऊनि उपशम-अनळा । जाळिती क्रोधाचा भुईनळा । भडाभडां निघती ज्वाळां । तोहि निमाला तात्काळ ।।२१।। हाती धरुनि कृष्णलीला । जाळिती कामाचा हातनळा । धरुं नेणती त्या अबळा । जीवी जिव्हाळा पोळत ।।२२।। पाहतां अत्यंत कठीण । चिन्मात्र अग्नि देऊनि जाण सांडिती अहंकाराचें बाण । पळे जीवपण दचकोनि ।।२३।। मदमत्सरयुग्ममेळें । एकाचें झांकले जी डोळे । देहबुद्धीची भेंडे सकळे विषयबळे पळाली ।।२४। स्वानुभवाचेमहाथोर । उठवलें जी कुंजर । रगडूनि अहंकाराचा दूर । निरंतर डुल्लती ।।२५।। सवेंचि निजतेजचंद्रज्योति । उजळली जी अवचित्तीं । प्रकटली परम दीप्ती । तेही स्थिती परियेसा ।।२६।। निःशेष अंधार नाहीं जेथ । उष्णचांदणीयाहूनि अतित । तेज प्रकटलें अद्भुत । संतोषत श्रीकृष्ण ।।२७।। पदोपदी नाना त्याग । करीत चाले श्रीरंग । वोंवाळण्या जी अनेग । दोहीं भागीं पडताती ।।२८।। कौतुक दावावया श्रीपती । कपटमहामोहाचा हस्ती । आणूनि पुढा उभा करिती भद्राजाती मातला ।२९। नेणती त्याचीं लटकी कळा । देखोनि भय उपजे सकळां । कोण पुरे त्याच्या बळा । चळचळा कांपती ।। ३०।। महामदें झाला मस्त । अहंकारे अतिगर्जत । अव्हासव्हा जी धांवत । लोकांआंत निजबळे ।।३१।। भेडांपाठीं अधिक लागे । तंव ते सरती मागे । अंधकूपीं पडती वेगे । मागुते निघों नेदी तों ।।३२।। भेडें लटकींच रगडी । तेणें चरफडतीं बापुडीं । एकीं त्या भेणें झोंपडी । जीवेंभावें धरियेली ।।३३।। ऐसा जनांसी लाविला धाक । तंव कृष्णें खुणाविला सेवक । लाता हाणोनिया देख । कपटवेष मोडिला ।।३४।। धारणाधायें कपट झोडी । भवगज हे गोष्टी कुडी । ऐसीं देखणी दृष्टी ज्या चोखडी । भवभयवोढी त्या नाहीं ।।३५।। चतुर्विधा प्रसिद्ध दासी । शकुना-लागीं हृषीकेशीं । उभ्या परिपूर्णकलशेंशीं । महाद्वाराशी तिष्ठत । ३६।। कृष्ण-भांडार तें अनंत । अखंड श्रीकृष्णासवें चालत । पाहोनियां शुद्ध भावार्थ । उचित पदार्थ हरि देत ।।३७।। श्रद्धा कीर्ती धृति विरक्ती । त्याही दासी अति तिष्ठती । श्रीकृष्ण वासातें वांछिती । जाणें श्रीपती मनोगत ।।३८।। जें जे काहीं त्या मागत । तें तें कृष्णनाथ देत । त्याहूनि अधिक दे समर्थ । महाद्वारांत प्रवेशला ।।३९।। अंतरी प्रवेशला कृष्णवरू । सकळां स्वानंद झाला थोरू । अवघे करिती जयजयकारू । बैसकारू झालें तदा ।।१४०।। सिद्धसामग्री मधुपर्कासी ।

विष्टर दिधला हृषीकेशी । साम्यतेचिया चौरंगासी । श्रीकृष्णासी बैसविलें ॥४१॥ सांडूनि फळाशा समस्त अर्घ्य अर्पिलें सफळित । सुर नर कौतुक पाहात । सिद्ध समस्त तेथे आलें ॥४२॥ पाद्यालागीं आणिलें तीर्थ । त्रिगुणत्रिवेणी अतीत । चैतन्यप्रवाहें शोभत । यथोचित मनकर्णिका ॥४३। उदक घाली शुद्धमती । चरण प्रक्षाळी नृपती जेथोनि तीर्थांची उत्पत्ती । ते पूजिती श्रीचरण ॥४४। चरणप्रक्षाळणा ठेविलें अंबू । तंव पातला तीर्थकदंबू । आम्हासी लागों द्या एक थेंबू । चरणांबू श्रीहरीचा ॥४५। मूळमात्रीं जाऊनि पाहें । कर्दमतीर्थ अद्यापि आहे । भाग्यवंत तो तेथे नाहे । कृष्णपाद्ये तें तीर्थ ॥४६॥ शुद्धमतीनें आपण । कृष्णासी दिधलें आचमन । तीन वेळां न करी जाण । सर्वापोशन एक वेळां ॥४७॥ ब्रह्मपदींचा अधिष्ठाता । त्यासी देती ब्रह्मसूत्रा । मान दे तो वेदविचारा । श्रुतिव्यवहारा संरक्षी ॥४८॥ चंदन पुष्पें टिळे माळा । भावें पूजिला घनसांवळा । आनंद भीमकभूपाळा । परब्रह्म डोळां देखत ॥४९। हस्तमात्रा कर्णमात्रा । कृष्णासी वोपिल्या विचित्रा । बाहुभूषणें जडित मुद्रा । पितांबरा अर्पिलें ॥१५०॥ दधि मधु एकत्रता । करीं घातलें अच्युता । मेहुणे म्हणती कृष्णनाथा । लाज सर्वथा न धरावी ॥५१॥ गोकुळी चोरूनि दधि खातां । तुम्हांसी लाज नाही सर्वथा । आम्हीं निजभावें अर्पितां । कां लाजतां निजचोरा ॥५२। सलज्ज हांसे शुद्धमती ॥ वऱ्हाडी वऱ्हाडिणी हांसती । निष्कर्मासी कर्मप्राप्ती । जन वदती विपरीत ॥५३॥ भीमक म्हणे 'प्रतिगृह्यता' । 'प्रतिगृण्हामि' म्हणा अच्युता । टक पडिलें कृष्णनाथा । मग तत्त्वतां विचारी ॥५४॥ खूण बोलिला कृष्णस्वामी ।'दान देतों एक आम्ही'। हाही भाव सांडूनि तुम्ही । मग प्रतिगृण्हामि सर्वंचि ॥५५॥ संकल्प सोडितां तत्काळ ।दधि मधु सेवी गोपाळ । भीमकाचें जन्म सकळ । सफळ कुळ उद्धरलें ॥५६॥ देऊनि कृष्णासी आचमन । सवेंचि केलें करक्षालन । गुरु म्हणती सावधान । नाही व्यवधान लग्नासी ॥५७॥ कृष्णचरण शून्य न पडे।घातले परिपूर्ण पायघडे । श्रीकृष्ण चालविला पुढें । वाडेकोडे लग्नासी ॥५८॥ भीमकी भावार्थे आइती । पर्णावया निजपती । गौरीहरा सहज स्थिती उपचारप्रीती पूजितसे ॥५९॥ कृष्णासी अंत्रपाट पुढें । बोलता बोलणें हे कुडे । श्रोतें म्हणती न सुचीं झाडे । लग्न निवाडे लागों द्या ॥१६०॥ आधीच कृष्णकथा सखोल । त्याहीवरी तुझे रसाळ बोल । जाणसी प्रेमाची बोल । येताती डोल सुखाचे ॥६१॥ ऐकोनि श्रोतयांचें वचन । आनंदला एक जनार्दन । मनें करुनि लोटांगण । वंदिले चरण निजभावें ॥६२॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणी स्वयंवरे लग्नअतिकालसमयोनाम पंचदशः प्रसंगः ॥१५॥

॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥

।। श्री गणेशाय नमः ।। अंत्रपाट आहे ज्यासी । वेगें सावध करा त्यासी । पळ अक्षर निमिषो न्मिषी । हरिचरणासी चिंतावे ।।१।। सद्‌गुरु म्हणती सावधान घटिका हों आली पूर्ण । वचनी नेदावें प्रतिवचन । सावधान परिसावें ।।२।। सांडा चौघीची कळकळ । महामौन्येसी रहा निश्चळ । लग्नघटिका भरे चपळ । अतिसबळ वेंगेसी ।।३।। अंगी धरुनि जाणपण । वचना देती प्रतिवचन । तेंणेंचि वचने त्यांसी दूषण । सांवधानपण त्यां नाही ।।४।। अयिसमयो वर्ते लग्न । दोन्ही पक्षी सावधान अच्युतचिंतनी राखा मन । सावधान निजबोधे ।।५।। ओंपुण्या पडली मिठी । द्वैतभावाची सुटली गांठी । सुटला अंत्रपाठ दृष्टी । उठाउठी हरीवरी ।।६।। भीमकीमाथा एकाएक । कृष्ण अक्षता घाली देख । तोचि मस्तक हस्तक । परम सुख पावली ।।७।। भीमकी कृष्णाचिया माथां । घालू जाय जंव अक्षता । कृष्णचि देखे सभोवता । सबाह्यता हरि देखे ।।८।। कृष्ण देखे जिकडेतिकडे । अक्षता घाली चहुंकडे । पुरोहित म्हणती लागलें वेडें । कृष्ण निवाडे नोळखसी ।।९।। कृष्णालागी परम पिसी । माळ घालुनी रथी होतीसीं । शेखीं कृष्णासी नोळखीसी । केवी नांदसी संसारी ।।१०।। ऐसें हे झाले पाणिग्रहण । कृष्णें प्रकृति पाहिली जाण । गट बांधावया कंकण । शुद्ध सुतें सुतविती ।।११।। पहिलें सूक्ष्म अति अत्यंत । तेंचि अष्टधा वाढत । स्थूलमाने दृश्य होत भग तोडित तडातडां ।।१२।। पहिले दुखंड केले जाण । त्रिगुणगुणें घाली वळण । अर्ध स्त्रीनाम कंकण । अर्ध जाण कृष्णपुरुषा ।।१३।। एकचि तंतू द्वैत झाला । स्त्री अंगी बाणला।अर्ध पुरुषत्व पावला । करी बांधला कृष्णाचे।। ।।१४।। फेडिलें मायेचें वधूवस्त्र । अष्टपुत्र्या पीतांबर । नेसली कृष्णमय स्वतंत्र । तेणें सुंदर शोभली ।।१५।। मलिन वाम सांडी प्रकृती । सांडिलें दोही पक्ष न घेती । सलोभ उपाध्ये ते नेती । मग भांडती परस्परे ।।१६।। भीमकिया वरिला नारायण । झळकत दृश्यांचें करी कंकण । सौभाग्यद्रव्ये देतसे वाण । आहेवपणा श्रीकृष्णें ।।१७।। दिव्य शोभा शोभे कृष्ण । तेथींचीं शोभा वर्णी कोण । जाणती अनुभवीं सुजाण । सुख संपूर्ण तेथींचे ।।१८।। जीवी जीवां पडली मिठीं । बाह्य पालवां दिधल्या गाठी । भीमकी । कृष्ण पाहें दृष्टीं । हरिख पोटीं न समाये ।।१९।। विवाह होमलागी श्रीहरी । वेगे चला बोहल्यावरीं । कडे घ्यावी जी नोवरी । लहानथोरी वेढिला ।।२०।। नोवरी धरितांचि हातीं । नारी मिनल्या नेण किती । प्रकृती वेढिली श्रीपती । अडकले गोविंदा ।।२१।। बाइल हाती धरिल्यासाठी । कृष्ण गोविला जगजेठी । येरां जीवांची कायसी गोष्टी । बैसता पाठीं गोड लागे ।।२२।। कृष्ण विचारी निजव्रती । मजचि वरी माझी प्रकृती । माझेनि गमन इसी निश्चितीं लाजों किती लटिकाचीं ।।२३।। हे बैसली माझिये कडिये । जीवेंभावें मज हे पढिये । प्रपंचाचे आंतुलेकडिये । नामरुप इचेनी

॥२४॥ मजवीण हेनोवरी । पुढें न चले पाऊलभरी । लटकी लाज सांडुनि दूरी। वचन करी वडिलांचे ॥२५॥ आंगा नातळत श्रीहरी । हात न लाविता नोवरी उचलोनी आणली बोहल्यावरी । नरनारी हांसती ॥२६॥ विवाहहोम झाला संपूर्ण । सप्तपदी पाणिग्रहण । भीमकें दिधली वरदक्षिणा जाण । भूरिदान वांटिले ॥२७॥ कान पिळू मेहुणे भिती । होईल रुक्मियाची गती : परू विटंबील श्रीपती । याची ख्याती तिहीं लोकीं ॥२८॥ त्यांचा जाणोनियां भावो । कृष्णे फेडिला संदेहो । मेहुणे गौरविले पहा हो । दिव्यांबरीं भूषणीं ॥२९॥ भीमक कृष्णासी विनंती करी चतुर्थहाम आमुने घरीं । करावा जी कृपेकरीं । सहपरिवारी सुदृदेशीं ॥३०॥ पाहावया सुमुखासी मूळ पाठवा वरमायेसी : भंवरिया कळस आहे तिजपाशीं । निघे वेगेंसी शुद्धमती ॥३१॥ कृष्ण वसे हृदयासी । धन्य धन्य तिची कुशी । शुद्धमती लागे पायांसी । देवकीसी प्रार्थिलें ॥३२। देवकी बैसविली सुखासनी । लागल्या वाजंत्र्याच्या । ध्वनी विजणें वारिती दोघीजणी । पायरावणी पदोपदी ॥३३॥ शुद्धमती देतसे विडिया । पीक धरावया सुवर्णघडिया । श्रीगिरीवरी बोलती गुडिया । पायघडिया पदोपदीं । ३४॥ चांदवें मोतिलग विस्तारें दोहीं बाहीं ढळती चवरें । देवकी समारभें थोरे । आणिली गजरें मांडवा ॥३५॥ कृष्णरुक्मिणी अतिगोमटी । साजिरीं वोहरें देखिलीं दृष्टीं । ऐसा जोडा नाहीं सृष्टीं । माझी दृष्टी झणीं लागे ॥३६। देवकी घेऊनि आपण । दोघां उतरीं निंबलोण । कृष्णनिंबलोणा हुताशन । मुख पसरोन धांविन्नला ॥३७॥ कृष्णनिंबलोण पडतां मुखीं । तेणें मुख सरतें तिहीं लोकीं । हे जाणोनियां याज्ञिकी अतिसाक्षेपीं सादर॥३८॥ कृष्णनिंबलोण अतिसाक्षेप। करितां हरलें त्रिविधताप जाऊनि देहसंताप। सुखरूप तो जाला ॥३९॥ सून बैसवूनि मांडीवरी । कृष्णश्रवण जडित भोवरीं । कानी घातली निर्धारी । कळस त्यावरी धैर्याचा ॥४०॥ मुक्तमोतिलग गंभीर। श्रवणी बाणल्या साचार। तेणें शोभलीं सुंदर । मनोहर सकळिकां ॥४१॥ लग्न लागलिया येरे दिवशी । सोहळा मांडिला वोहरांसी । मूळ पाठविले हळदीसी । यादवांसी भीमकें।॥४२॥ मूळ पाठविले सकळां । दोहीं बाही बारा सोळा । करवली सुभद्रा वेल्हाळा । चाले सुढाळा उन्मनी ॥४३॥ अत्यंत शाहाण्या सुवासिनी । आणिक आल्या नवजणी । कृष्णाची खुतखावणी । त्या जाणोनी वर्तती ॥४४॥ वडिलपणें अतिश्रेष्ठ । सकळांमाजी वरिष्ठ । शांति चालिली चोखट । अतिलोभिष्ठ श्रीकृष्णा ॥४५॥ सभा बैसली निजबोधें । ढवळे गाती स्वानंदे । हळदी आरंभिली विनोदें । झालीं सावधें अधिकारें ॥४६॥ पाहों जाणती कृष्णकोतुक तेही सावध झाले लोक । अनधिकारिया लगबग देख । पाहाती मुख वनितांचें ॥४७॥ वोहरें पाहातां निवे मन । दोन्ही पक्षी सावधान । कोणा न बोलवे

वचन । पडिले मौन सकळिकां ।.४८।। चौघीजणी अतिचपळा । कुजबुजती वेळोवेळां । कैशा झाल्याती तोंडाळा । शब्दचाळा न सोडा ।.४९।। शांति म्हणे परत्या सरा । सांगेन तें तुम्ही करा । कुरवंडी श्रीकृष्णवरा । लोण उतरा सर्वस्वें ।।५०।। स्नेहे उजळूनियां वाती । भीमकीसन्मुख दाविती । येरी न तळे जी हाती । स्नेहवृत्ती नावडे ।।५१।। कुरवंडी न धरितां हाती । माय धाय शंकल्या चित्ती । मग बोलली निजशांती । नव्हे श्रीपती हे योग्य ।।५२।। जया दीपाचिये मेळीं । न निघे स्नेहधुम्रकाजळी । तैसा दीप उजळी मग वोवाळी श्रीकृष्णा ।।५३।। ऐकोनि भीमकी झाली सुखी । खूण बाणली नेटकी । जीवी जीवाची वोळखी । परम पारखी तो जाणे ।।५४।। निर्धूम अग्नीच्या निजमेळी । कृष्णदीपे दीप उजळी । आकाश लोपलें प्रभेतळी । भावें वोवाळी श्रीकृष्णा ।।५५।। न कळे भीमकीचें लाघव । सकळही म्हणती धन्य भाव । आतां घेऊ-निया नांव । पाय मागें कृष्णाचे ।।५६।। ऐकोनि जनांचियां गोष्टी । भीमकी दचकली पोटी । काय आतां बोलों वोठी । न दिसे दृष्टि नामरूप ।।५७।। याच्या नामरूपभेदा । व्यक्ति नाणवेचि वेदा । पुढारी वाटले नच शब्दा नेति अनुवादा परतल्या ।।५८।। पाहातां रूपाचा दुकाळ । घालितां साकारतेचा आळ । लाविती नामाचा विटाळ । तेणें गोपाळ शोभेल ।।५९।। सवेचि म्हणे कळलें चित्ता । गोइंद्रि यांचा हा नियंता । यासी गोपाळा म्हणतां । दोष सर्वथा मज नाही ।।६०।। ऐसें विचारूनि वेल्हाळा । लक्ष लाविजें चरणकमळा । वेगी पाय द्या गोपाळा । भीमकबाळा बोलिली ।।६१।। तंव पिटिली टाळिया टाळी । ऐकोनि हांसिजे सकळी । भीमकींये भली केली रांगोळी । खुण वनमाळी जाणत ।।६२।। ऐकोनि भीमकीच्या बोला । कृष्णदेवो मानवला । वर्तत खुणा आपुल्या । देत पाऊला स्वानंदे ।।६३।। अबळा सांगती वडिलां । येणें अभिमान सांडिला । कृष्ण बाइलेआधिन झाला । तिच्या बोलामाजी वर्ते ।।६४।। कृष्ण देखोनि बहु काळा । हळदी लावी वेळोवेळां । उठूनिया घनसांवळा । अति सोज्वळ करूं पाहे ।।६५।। जें जें कृष्णाअंगी लागे । ते तें कांहीं केलिया न निवे । भीमकी उटी लागवेगें । मळी न निघे सर्वथा ।।६६।। अत्यंत निर्मळ वनमाळी । निज निर्मळ न निघे मळी । चाकाटली भीमकबाळी न देखे तळी मळवटू ।।६७।। पाहातां कृष्णचरणरेखा । चरणी देखे तिही लोकां । भींमकी कृष्ण मय देखा । उटणें हरिखा होतसे ।।६८।। कृष्णचरणी निजस्वरूप । देखतां आला स्वेदकंप । कंठीं दाटला जी बाष्प । विकळला मूर्च्छित ।।६९।। सद्गुरु म्हणती सावधान । कृष्णचरणी दृढ मन । धैर्य बळें राखोनि जाण । विकळपण येवों नेदी ।।७०।। मोहें धाविन्नली धाये । म्हणे तुज झालें काये । झणीं दिठी लागेल माये । उचलोनि कडियें घेतलीं ।.७१।। कृष्णचरणी जें अनुभविलें । तें तंव न बोलवे

बोलें । भीमकीया शहाणपण केलें । खुणें वरिलें घायेंतें ।.७२।। पाळी आली कृष्णाकडे । एकेंचि हातें फेडा बिरडें : न फिटे तरी रोकडें । दंडवत घडे भीमकीसी ।।७३। मेहुणेपणाचे परिपाटीं । विषयतृष्णेचिये दृष्टीं । बिरडा पडिल्या सुबद्ध गांठी । केवीं जगजेठी सोडील ।।७४।। मेहुणे म्हणती हा जगजेठी । जाणे बिरडियाची हातवटी । अभ्यास केला यमुनेतटीं । दाटोदाटी गौळणींसीं ।।७५।। वर्मेंकर्में बोलतां खुणा । यादव म्हणती श्रीकृष्णा । बिरडिया पाडु तो केसणा । तूं देखणा निजदृष्टीं । ७६ । महावीरांचें बिरडें पडलें । तें तुवां एकलेनि फेडिलें। मेहुणे न लाजती बोलतां बोले । रुक्मिया दिधले तें यासी दीजे ।।७७।। सासुसासरियांची आवडी । देवकीवसुदेवांचिये गोडी । म्हणती कृष्णा बिरडें फेंडीं । वचन न मोडीं वडिलांचें ।।७८।। कृष्ण अवलोकी कृपादृष्टी । बिरड्या सुटल्या जी गांठी । द्वैतकांचोळी समदृष्टी । फेडी जगजेठी तत्काळ ।।७९।। पहा गे येणें नवल केलें । कृष्णदृष्टीच उगवले । न सोडितां पैं फेडिले । बिरडें काढिलें निजदृष्टीं ।।८०।। पांहतां कृष्णदृष्टीकडे । फिटे संसारबिरडें । त्यासी हें दुर्घट केवढें । फेडितां बिरडें नोवरीचें ।।८१।। नाना व्रतें तपें दाने । योगयागादि साधनें । करितां शिणले योगिजन । तरी कृष्णचरण न ठाकती ।।८२।। भीमकी दैवाची पैं चांग । परम भाग्यें अतिसभाग्य । पावली कृष्णाचें अर्धांग । भावें श्रीरंग भोगित ।।८३।। श्रीकृष्णासन्मुख भीमकी । बैसविली जी कौतुकीं । लाजा जाली अधोमुखी । कृष्णाकडे पाहे ।।८४।। तंव तळवटीं एकाएक । देखती जाली कृष्णमुख । पाठमोरी पाहतां देख । देखे सन्मुख श्रीकृष्ण ।।८५।। वाम सव्य दोहींकडे । देखे कृष्णाचें रूपडें । आतां मी रिघों कोणीकडे । चहूंकडे हरि दिसे ।।८६।। ऐंशापरी अतिसंकटीं । लाजतां कृष्ण देखे दृष्टीं । लाज सांडूनि गोरटी । उघडी दृष्टीं हरिरूपी ।।८७।। भीमकी सुकुमार गोमटी । कृष्णा इसी हळूचि उटीं । कठिणहस्त तूं जगजेठी । मल्ल मष्टीं मर्दिले ।।८८।। तुझा लागतांचि । देहबुद्धीचा करिती घात । याचलागीं जीव भीत । तुझी मात न करवे ।।८९।। रेवती म्हणे जी यादवा । आधीं घ्यावें इच्या नांवा । मग इसी हळदी लावा देवाधिदेवा श्रीकृष्णा ।।९०।। कृष्ण म्हणे हळदीमिसे । मजसी लावूं आल्या पिसें । नांवरुप मज न दिसे । काय म्यां कैसें म्हणावें ।।९१।। नामरूपाची व्यवस्था । रुक्मिणीच जाणे तत्त्वंता माझ्या आंगीं नाहीं सर्वथा । नांम घेता मी नव्हें ।।९२।। आग्रह न करावा गोपाळा । नामरूपा तूंचि जिव्हाळा । व्यर्थ चाळविशी अबळा । सुखसोहळा तुझेनी ।।९३।। कृष्ण खूण सांगे जीवींची । नामरूपे अतिरूपाची । सगुणगुणें हे गुणाची । प्रिया आमुची निजदृष्टीं ।।९४।। कृष्ण म्हणे रुक्मिणी देवी । नामरूप तूंचि अवघी । मजपरीस तूंचि बरवी । हांसिजे सर्वी ऐकोनी ।।९५।। हळदी घेऊनि श्रीरंगें । उटित

भीमकीचीं अष्टांगें। येरी निवतसे सर्वांगे। जाणती आंगें अनुभवी॥९६॥ चरणीं उद्धरली शिळा। ते कर भोगी भीमकबाळा। मृदुपणाचा जिव्हाळा। जाणती कळा निजभक्त॥९७॥ हा तंव ब्रह्मादिकांचा ईश। हळदीमिसें हृषीकेश। झाला भीमकीचा दास। जगन्निवास जगाचा॥९८॥ दासांचेहि दास्य करणे। हें तंव श्रीकृष्णचि जाणे। उच्छिष्ट भक्तांचें काढणें। स्वामिपणें फुगों नेणें॥९९॥ कृष्ण साचार देवाधिदेवो। फेडी भक्तांचा सदेहो। जैसा जयाचा भक्तिभावो। तैसा देवो तयासी॥१००॥ भवतभावाच्या आवडी। धूत रणागणी घोडी। भक्तभावाचो निजगोडी। जाण धडफुडी श्रीकृष्ण॥१॥ कृष्णचरणी सत्य समता। सुरंग भावार्थअक्षता। भीमकीये ठेवी माथा। लाजसर्वथा न धरावी॥२॥ ऐकोनि हरिखेली वेल्हाळा। धन्य दशा आली कपाळा। चरण वंदीन गोपाळा। भीमकबाळा उल्हासली॥३॥ हरिखे नमूं पाहे गोरटी। तंव पुर्वील सख्या वक्रदृष्टी। देखतां लाज आली पोटी। भेद उठी शंकेचा॥४॥ तेणें चुकविले समचरण वृथा गेलें जी नमन। मायेसकट हांसती जन। येरी अभिमान धरियेला॥५॥ थोर अभिमानली बाळी। धरी अंगुष्ठ करतळी। नमन चुको नेंदी ये वेळी। देखोनि वनमाळी हांसत॥६॥ येरी मस्तक जंव लोटी। तंव समचरणा पडली तुटी। अभिमानें केली फुटी। पाय ललाटी न लागती॥७॥ नमस्कारालागी भलें। येरी मागुती अंगविलें। तंव समसाम्य पाऊलें। कांही केल्या नातुडती॥८॥ जितुके अभिमानाचें बळ। तितुकें निजदृष्टिपडळ। तेणें चुकविलें चरणकमळ। वेगे वेल्हाळ गजबजली॥९॥ वियोग न साहवे पोटी। ऊर्ध्वश्वासें स्फुदे गोरटी। चरण न लागती लल्लाटा। कपाळ पिटी निजकरी॥११०॥ दुःखे म्हणतसे कटकटा। मर मर दुष्टा अदृष्टा। कृष्ण पावलिया गोष्टी फुकटा। चरण लल्लाटा न लागती॥११॥ लोक म्हणतीसकळ। धन्य भीमकीचें कपाळ। तें हें आजि झालें निर्फळ। श्रीकृष्णचरण नातळती॥१२॥ मनी होती। ऐशी आस। करुनि उटणियांचे मिस। कृष्ण नमीन सावकाश। तेंही उदास भाग्य जाले॥१३॥ चरण न पवेचि कपाळ जीवा लागली तळमळ। गात्रे जातातो विकळ। परम विव्हळ होतसे॥१४॥ चंडवातें जैसी कर्दळी। उलथों पाहे जी समूळी। त्याहून अधिक भीमकबाळी। गात्रे सकळी कांपती॥१५॥ नेत्री अश्रूंचिया धारा। अंग कांपतसे थरथरां। चरणवियोगे सुंदरा। शरीरभारा उबगला॥१६॥ गळती अलंकार भूषणें। करमुद्रिका आणि कंकणें। पडली अवशेषित प्राणें। सत्त्वगुणें मूर्छित॥१७॥ जीवनावेगळी मासोळीं। तेवी तळमळी भीमकबाळी। उद्धव कळवळिला तये वेळी। आनंदजळी वर्षत॥१८॥ उद्धव म्हणे कृष्णनाथा तुझी अवस्था शोधित चित्ता। दिनंद कंसी भक्तहिता। चरणी माथा ठेवू दे॥१९॥

॥१९॥ मग धावोंनियां लवलाहें । धरूनि भीमकीची बाहे । म्हणे उठी उठी वो माये । वंदी पाय कृष्णाचे ।।१२०।। सांडी सांडी लज्जाभिमान । निर्विकल्प राखी मन । वृत्ती करुनि सावधान । हरिचरण वंदावें ।।२१।। मग उद्धवांचे वचनी । देत विश्वास रुक्मिणी । लाज सांडिली उपडोनी । हरिचरणा निर्लज ।।२२।। समचरणाचिये भेटी । सुटल्या अहंसोह गांठी । उटूं विसरली गोरटी । घातली मिठी हरिचरणी ।।२३।। वृत्तीसी जाले समाधान । खुंटला शब्द तुटले मौन । भोगिताहे चैतन्यघन । समचरज वंदितां ।।२४।। उपरमली विषयदृष्टी । निजानंदे कोंदली सृष्टी । तेथे हरपली त्रिपुटी । उठाउठी निजलाभ ।।२५।। कृष्णचरणी जडली कैसी । देह विदेह नाठवे तिसी । विसरली विवाहसोहळ्यासी । कृष्णसाम्येसी समरस ।।२६।। नोवरा नोवरी न ठवे हेतू । आणवाहूनि गेला दृष्टांतू । अर्थ स्वार्थ आणि परमार्थू । झाला अनंतू अनंती ।।२७।। हरि म्हणे वेल्हाळ । दिसे देहभावी विकळ । माय धाय करिती कोल्हाळ । सोयरे सकळ मिळोनी ।।२८।। ऐशा करितील पां गोष्टी । पायां लागलियांसाठी । जीवाभावा पडली तुटी । वर जगजेठी वरूं नये ।।२९।। लौकिक परमार्थासी सळ । दोही पक्षी पडेल विकळ । मजवरी रचिती किडाळ । नानांशब्द जाळ तर्काचे ।।१३०।। ऐसी उफराटी विकडी । पडली देवांसी सांकडी । सावधान हे धडफुडी । केवी तांतडी होईल ।।३१।। भीमकी निजसुखाअंतरी । वेगे प्रवेशला श्रीहरी । तोही विसरला सुंदरी । सावधान करावया ।।३२।। देवो देवी झाली एक । भेद फिटला निशःक । लागली निजसुखटकमक । चेतवीं देख कोण कोणा ।।३३।। सहजी सहजमेळी । निजबोधे वनमाळी । स्वभावें भीमकबाळी । सावध करी सवेगे ।।३४।। निजी निजसुखावेगी । न निवडे कवणें काळी । करुनि अहंकाराची होळी । होय वेल्हाळी सावध ।।३५।। तिसी देहावरी जरी येणें । तरी मी देह ऐसे न म्हणे । अवघे आंगेचि आंगवणे । पूर्णपणे रचिलीसे ।।३६।। चराचर जे जे दिसें । तें तें अवघे मीच असें । जीव शिव झाले मद्दसे । रितें न दिसे मजविण ।।३७।। यापरी कृष्णरुक्मिणी । सावध झाली ऐक्यपणी । माया गेली निंबलोण करूनी । वोंवाळूनि सर्वस्वे ।।३८।। ऐक्याचिया बहुल्यावरी । दोघें वोहरे सांजिरी । बैसली अभिनव प्रीतिकरी । निजनिर्धारी स्वलीला ।।३९।। सरली नमस्काराची वारी । तंव श्रीकृष्णें केलीं चोरी लिंगदेहाचे गांठीभीतरी । डाव श्रीहरी चोरिला ।।१४०।।पालवा पालव बांधल्या साठी । चहूं देहाच्या सोडिल्या गांठी । पायां लागतां गोरटीं । नेदी महाहटी हटवादी ।।४१।। चैतन्य चोर हा निजदृष्टी । होडीत अभ्यंतरीच्या गांठी । घेतले देऊं नेणे जगजेठी । व्यर्थ चावटी कां करावी ।।४२।। आंबा शिपाबया गोरटी । कडे घेऊनि कृष्ण उठी । आइती

केलीसे गोमटी । कुंकुमे काटी परिपूर्ण ॥४३॥ ओंकार आळां दृढमूळ । सहज वृक्ष तों सुनीळ । वाढिन्नला गकोमळ । अर्धमात्रापरियंत ॥४४॥ आगमनिगम तेचि पाने । वैराग्यमोहरांची सुमने । मोहरला कवणे माने । श्रद्धाजीवे सपोष ॥४५॥ परिमळा लोधले साचार । रुंजी करिती मुमुक्षुभ्रमर । आमोदरस भाव सादर । झणत्कार सांडूनीं ॥४६॥ स्वानंदवसंतांचें रिघवणे । वृक्ष नित्य नवा तेणे गुणे । संतकोकिळाची सुटली मौने । टाहो करिती निजबोधे ॥४७॥ सकळ फळे फळल्यापाठी । आम्रवृक्ष फळे शेंवटी । रस्सास्वादाविया खोटी । पोटीची आंठी सांडिलिया ।४८॥ निचसेजे जो मुराला । तोचि सज्जनीं सेविला । बहु काय बोलों बोला । आंबा शिपो आला श्रीकृष्ण ॥४९॥ तेथे केली नवलकुसरी । सन्मुख पाहतां नोवरी श्रीहरी । विन्मुख पाहतांचि नोवरी । मांडियेवरी बैसविली ॥१५०॥ शेंड्याहूनि समूळी । अखंड एक धार लागली । आंबा शिपी भीमकबाळी । चौघी वेल्हाळ तेथे गाती ॥५१॥ प्रकृति पुरुष दोघेजणे । आंबा शिंपिती एकपणे । चूत विस्तारला अच्युतपणे । आंबा म्हणवणे जगाचा ॥५२॥ आंबा शिंपोनि गोरटी कृष्णासहित वेगें उठी । हातीची रिती नव्हे वाटी । कृष्ण पूर्णदृष्टी पाहातसे ॥५३॥ त्रिगुण गुणातीत जाण तिसरे दिवशी तेलवण । करुनि नोवरीसी अर्पण । वाणपालटण चतुर्थी ॥५५॥ श्रीकृष्णासी वाणपालटण । नाम-रूपाचें वास संपूर्ण । स्थितिकाळासी देऊनि मान । लीला श्रीकृष्ण नेसला ॥५५॥ वाणपालटण नोवरीस । अक्षयाचे सपूर वास । नेसोनियां सावकाश । निज-सुखेंसी वर्तती ॥५६॥ वोहरें बैसवोनि वाडेंकोडे । समसाम्य वाहूनि साडे । ऐरणी विस्तारावया पुढें । शुद्धमती सावध ॥५७॥ व्याही गौरवितां कौतुक । कृष्णासमान मानी भामक । सकळिकां देऊनि सूख । एकेंएक गौरविले ॥५८॥ भीमकें मांडिलें विदान । भवऐरणी संपादून । कृष्णासी वंशपात्रदान । विधी-विधान वेदोक्त ॥५९॥ वंश विस्तारितां सुख । सोळा कळांचे सोळा कर्क । प्रकृतिस्वभाव सुपल्या देख । ज्ञानदीपें सोज्वळ ॥१६०॥ शुद्धमतीने तत्त्वता एका जनार्दन पाहतां । वंश ठेविला कृष्णमाथा । जुनाट कथा परिसिजे ॥६१॥ पूर्वीं पितामहाचा पिता । तयासी प्रसन्न सुभानु होता । तेणें भानुदासें वंश सरतां । केला तत्त्वतां हरिचरणी ॥६२॥ प्रल्हादाचे कृपेसांठीं । बळींचें द्वार राखी जगजेठी । तैसीच हेही आहे गोष्टी । कृपादृष्टी कृष्णाची ॥६३॥ सांगतां वंशपात्रदान । लागलें निजशयाचें अनुसंधान । आमुचे वंशी वरदान । परम भक्त कृष्णाचे ॥६४। मी जन्मलों धन्य वंशी । म्हणोनि हरिभक्ति आम्हांसी । संत सोयरे निजसुखासी । वंश कृष्णासी निरविला ॥६५॥ जें जें जयासी निरविलें । तेणें तें पाहिजे सांभाळिलें । आमुचें बाळकपण कृष्णासी आलें ।

कासें लाविलें जनार्दनें ।।१६६।। कथेसी झाली आडकथा । म्हणोनि न कोपावें श्रोतां । घेडा नाचवील कृष्णनाथा । रसाळ कथा पुढे आहे ।।१६७।। इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे विवाहसंभ्रमो नाम षोडशः प्रसंगः ।।१६।।

।। श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ।।

श्रीगणेशाय नमः ।। श्रोते म्हणती नवल । ऐकता याचे रसाळ बोल । अति अनुभव आणि सखोल । येताती डोल प्रेमाचे ।।१।। मग म्हणती कविपोषका । थोर मेळविले सुखां । पार नाही आजिचिया हरिखा । कथा सांग कां निशःक ।।२।। महाप्रसाद जी आतां । म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा । कोणें नाचविलें कृष्णनाथा नोवरी नाचविता कोण झाला ।।३।। दोहीं पक्षीच्या दोघां जणा । कांस घालोनि आले रंगणा । सभा देखोनि दाविती खुणा । कळा नाचणी दाविती ।।४।। बोधे कृष्ण घेऊनि खांदी । नाचत ऐक्यांतले तिहीं छंदी । चुकों नेदी समान बुद्धी । नाना छंदी नाचत ।।५।। देहाभिमाने घेतली नोवरी । दावित नाना छंद कुसरी । द्वंद्वतालातें सांवरी । देतसे भांवरी भवस्वर्गी ।।६।। बोध नाचत घेऊनि कृष्ण । नोवरी घेऊनि देहाभिमान । आंपुलाले पक्षी जाण । दोघेजण नाचती ।।७।। ओंवाळूनि श्रीकृष्णासी । अनंत मुद्रा यांचकासी । देऊनि आभर केले त्यांसी । मागों आणिकांसी विसरले ।।८।। ओंवाळणी हाती चढे । तों न पाहे आणिकांकडे । वानिती श्रीकृष्णाचे पवाडे । मागणे त्यापुढे खुंटले ।।९।। श्वेतपीत त्रिगुणवास । वोवाळूनि सावकाश । त्याग करिती कृष्णदास । अतिउल्हास सोहळियाचा ।।१०।। ओवाळणी नोवरीकडे । अमित्र विषयसुख पडे । घेतां अधिक तृष्णा वाढे । चहूंकडे ते मागती ।।११।। न सुटती अभिलाषाच्या गांठी । साडूनि देतां कांपती मुष्टी । मागुती लोलंगता दृष्टी । कवडीसाठी झोंबती ।।१२।। त्यागितां जीर्ण देहाचें वास । दाते होती कासाविस । न सरे मागत्याची आस । त्यातें बहुवस वानिती ।।१३।। पाहतां अत्यंत जर्जर झाले । दिसे नवांठायी तरकेले । पाहिजे अविमुक्तीं त्यागेल । वायां गेले दों दिसां ।।१४।। ऐकोनि त्यागाची मात । अधोमुख होय गृहस्थ । लोभ न संडी पोटाआंत । क्रोधे निंदित शिकविल्या ।।१५।। तुम्ही कैसेनि त्याग केला । शिकवू आलेती पुढिलांला । आम्ही नायकों तुमच्या बोला । म्हणोनि रुसला त्यागासी ।।१६।। त्याग नोहे नवरीपक्षी। देखोनि हांसिजे मुमुक्षी । कृष्णवऱ्हाडी अतिदक्षी । त्यागविषयी उद्भट ।।१७।। कृष्ण घेऊनि नाचतां । बोध शिणला तत्त्वता । हळुचि उतरुनि कृष्णनाथा । होय निघता लाजोनी ।।१८।। अभिमान पैं नोवरी । कांही केल्या न उतरी । पळे उठी पळे दूरी । लाज न धरी सभेची

॥१९॥ त्यासी धरूं धांविन्नले एक । नोवरी घेऊनि पळे देख । कोंडूं जातां अधिकाधिक । ठकूनि लोक तो पळे ॥२०॥ त्यासी संती केली विधी । हळूचि आणिला सोहंबुद्धी । तेही साडूनि त्रिशुद्धी । नोवरी संधी उतरली ॥२१॥ तेथे झाली जी नवलपरी । भक्ती प्रार्थिला मुरारी । नोवरी घेऊनि खांद्यावरी । रंगी श्रीहरी नाचावे ॥२२॥ भक्तिभावा भुलला देवो । वचन नुल्लंघीच पाहा हो । नोवरी घेऊनि देवाधिदेवो । दावी निर्वाहो नृत्याचा ॥२३॥ निजी निजरूपावरी । समसाम्य निजनोवरी । घेऊनियां खांद्यावरी । नृत्य करी स्वानंदें ॥२४॥ पहिलेनि तालें जी तत्त्वतां । अक र हाणोनियां लातां । उकारमकारां-चिया माथां । पाय पिटिता होय कृष्ण ॥२५॥ उल्लाळ देत कवणे परी । वैकुंठ-कैलासांहूनि वरी । शुन्य सोडूनियां दुरी । चिदंबरी नांचत ॥२६॥ नोवरी वाढवा आपणांवरी । आपण वाढे नोवरी क्षणा तळी क्षणा वरी । नानापरी नाचत ॥२७॥ पहातां पहातां पडलें टक । नोवरा नोवरी झाली एक । जीव शिव हे सरली भाक । निजसुख स्वानंदे ॥२८॥ कृष्णासी आठवलें देख । आम्ही दोघे होऊनि एक । नाचतां जीवसकळिक । जीवपणासी मुकतील ॥२९॥ यालागीं काळाचिये स्थिती । नोवरी उतरी श्रीपती । जयजयकार कींजे भक्ती । वोंवाळिती सर्वस्वें ॥३०॥ धेंडा नाचवि-लियावरी । तळी आणिला बाहेरी । फळी पुष्पी अति साजिरी । ज्ञानदीपे सोज्जवळ ॥३१॥ दिधली अनुभवाच्या हाता । वंदूनि झाला तो बोलता । वेगी सांगा कुळदेवता । नाचविता मी होईन ॥३२॥ आधी सांगा नोवरीकडे । नांवे ऐकों द्या निवाडे । ते नाचवीन वाडेकोडे । वराकडे मग पुसों ॥३३॥ नोवरी-कडील कुळदेवता । मायाराणी आणि ममता । कल्पनाकामाक्षी सर्वथा । माज-घरी खेळतसे ॥३४॥ वासनादेवी सकळी । बाळा बगळा मुकी मैराळी । मारका मेसको कराळी । उच्छिष्ट चांडाळी भाणाची ॥३५॥ आशा तृष्णा दोघीजणी । आमुच्या कुळी । मुळ हूनी । निंदादेवीं महादारुणी तिमी सज्जनी कांपिजे ॥३६॥ मोहमातंग आमुचे कुळा लोभवेताळ त्याजवळी । क्रोध झोटिंग महाबळी । आधी सळी शुभकार्या ॥३७॥ जे जे दैवत सांगे पैं गा । तें तें नातळन आणी रंगा । न ये त्या वाटा लावी वेगा । नाचवूनि उगातो राहे ॥३८॥ कृष्णपक्षी अलौकिक । अवघे कुळदैवत एक । नाचतां अनुभव कौतुक । पडलें टक सकळिकां ॥३९॥ कृष्ण कुलदैवत एक । दुजे नाहीं नाही देख । एका जनार्दनीं सुख । अति संतोष नाचतां ॥४०॥ इति श्रीमद्भागवतें महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासमतें रुक्मिणी स्वयंवरें धेंडानृत्यं नाम सप्तदशः प्रसंगः ॥१७॥

॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः ।। हाती दुधातुपाची वाटी । देवकी बैसवूनि पाटी । पुढे दिधली भीमकी गोरटी । उदर शिपी शुद्धमती ।।१।। धन्य धन्य तुमची कुशी। जेथे जन्मले हृषीकेशी । म्हणोनि लागली चरणांसी । रुक्मिणी निरवित ।।२।। चौघां पुत्राहूनि आगळी । वाढविली हे वेल्हाळी आतां दिधली तुम्हांजवळी। कृष्णस्नेंहें पाळावी ।।३।। दोघीजणी मातापितरो । हाती धरूनियां नोवरी । यादवांचे मांडीवरी । यथानुक्रमे बैसविली ।।४।। गहिंवर न धरवे भीमकासी प्रेम लोटलें तयासी । मिठी घालोनि कृष्णचरणांसी । उकसाबुकसी स्फुंदत ।।५।। लाज सांडोनि शुद्धमती । पाया लागली श्रीपती । भीमकी देऊनियां हातीं। वैंकुंठपती जोडीला ।।६।। पाहाती नरनारीं सकळा । आसवें आलीं त्यांचियां डोळां । खंतीं न भीमकबाळा । मायेकडें न पाहोचि ।।७।। कृष्णीं लागलियां प्रीती । मायमाहेराची खंती । सर्वथा न करी चित्तीं । निजवृत्ती हरिचरणीं ।।८।। वोहमायेसी कळवळा । पायां लागें वेळोवेळां । आसुवें पूर्ण आलीं डोळां । म्हणे प्रतिपाळा भीमकीसी ।।९।। शुद्धमती म्हणे रायासी । मज आंदण द्या भीमकीसी । होईन कृष्णाचीं निजदासी । चरण सेवेसी निरंतर ।।१०।। राजा म्हणे शुद्धमती । जीवप्राण आणि संपत्ती । सर्वस्व अर्पिले श्रीपतीं । विकल्प चित्तीं न धरांवा ।।११।। भाव विश्वास दोघेजण । दिधले भीमकीसी आंदण कृष्णसेवेलागी जाण । अहर्निशीं सादर ।।१२।। द्विपदा आणि चतुष्पदा । नाना रत्ने धातु अष्टधा । भीमकें आंदण गोविंदा । बहुत संपदा दींधली ।।१३।। वसुदेवादि उग्रसेन । भीमकासी करितीं आमंत्रण । भोजनाचा आग्रह जाण । केला सन्मान सर्वांचा ।।१४।। भीमके विनविलें कृष्णासी । विनंति आहे पायांपाशीं । पुत्र झालिया भीमकीशी । निजपंक्तीसी शेष दोजे ।।१५।। चतुर्विधा सूत्रधारी। तुझी आज्ञा आमुचे शिरीं । भोजनाचा आग्रह न करी । वचन श्रीहरी मानलें ।।१६।। वरात निघाली वेगेंसी। गृहप्रवेश द्वारकेसीं । आज्ञां दिधली भीमकासी । निजनगरासी तो निघे ।।१७।। दोघें वधुवरें गजस्कंधी । भोंवतीं यादवांची मांदीं । गीत नृत्य अतिविनोदीं । द्वारकेमध्ये उत्सवो ।।१८।। मदगजगंधाचे पैं सडे । कुंकुम कस्तुरी चहूंकडे । मखरें श्रृंगारलीं पुढें । वाडेंकोडे झळकती ।।१९।। नगर श्रृगारिलें कुसरी । गुढिया तोरणें घरोघरीं । कदंळीस्तंभ रोविले द्वारीं । फळें त्यामाझारी शोभती ।।२०।। पूर्णकुंभ द्वारोद्वारी । प्रदीप्त दीप ठेविले वरी । दधिअक्षता-दूर्वांकुरीं । सुमनहारी सुगंध ।।२१।। वोहरे पाहावया कौतुक । नगरनागरिक लोक । मुडपघसणीं होतसे देख । एकेंएक धांविन्नले ।।२२।। एक चढली माडिया गोपुरी । पुष्पांजुळी देती नरनारी । देव वर्षती अंबरी । जयजयकार प्रवर्तला ।।२३।। पाहता कृष्णस्वरूपासी । अराणुक नाही डोळियांसी । यालागी न येंती दृश्यापाशी । कृष्णसुखासी पडकले ।।२४।। पंदोपदी

दीपावळी । वोंवाळिती वनमाळी । बाप दैवाची नव्हाळी । भीमकबाळी अर्धांगी ॥२५॥ वेश्या आणि संन्यासी । मूडपघसणीं होतसे कैसी । कोप आला श्रीपादासी । दंडें वेश्येसी ठोकिलें ॥२६॥ येरी विसरली देहासीं । वृत्ति लोभली कृष्णस्वरूपासीं । रागें लाना हाणोनि तिसी । म्हणे विटाळ आम्हांसी कां केला ॥२७॥ येरी हांसोनि कपाळ पिटी । अजुनी क्रोध न सोडी पाठी । विटंबिलो दंड कासोटी । आत्मदृष्टी तुम्हां नाही ॥२८॥ मीं उत्तम पैल हीन । विषम-भेदाचें अज्ञान ; सर्वाभूतो समसमान । निजात्मज्ञान तुम्हां नाही ॥२९॥ नाही निजशांती रोकडी । तंव कां केली तडाजोडी । भगवी नाशिलीं लुगडी । उपाधि गाढी श्रीपदा ॥३०॥ शेंडी सांडिली उपडोनी । वासना वाढविली चौगुणीं । श्रीकृष्ण देखिलिया नयनी । विटाळ मानी तो निजांध ॥३१॥ ऐसा करितां वाग्वाद । तंव दुरी अंतरला गोविंद । आड ठाकला जनसंबंध । न दिसे मुकुंद सर्वथा ॥३२॥ वोहरें आली महाद्वारा । लोण उतरिती सुंदरा । मूद वोंवाळी सुभद्रा । कृष्ण पुढारां चालिला ॥३३॥ पूर्ण कलशेंसी आल्या दासी । अनंत वाणें परिवस्त्रेंसी । ते ते मेंचू देऊनि त्यांसी । नानाविधेंसी अलंकार ॥३४॥ शोभा आली भाणववासी । कृत्रिम लक्ष्मी शोभली कैसी । साच मानलें जनांसी । तिणें सकळांसी भुलविलें ॥३५॥ येतां देखोनि कृष्णनाथा । लक्ष्मी लाजली तत्त्वतां । सांडूनिया कृत्रिमता । निजस्वरूपता प्रगटली ॥३६॥ भीमकीया देखिलें लक्ष्मीसी । विस्मय वाटला तियेसी । विचारितां निजमानसी । दोही रूपेसी आपणचि ॥३७॥ विधि गृहप्रवेशासीं । वोहरे बैसविली भाणवसासी । करविती लक्ष्मीपूजनासी । विधिवेदेंसी द्विजवर ॥३८॥ परमामृतें भरूनि वाटी । देवकी लावी सुनेच्या वोठी । पुसे वृद्धाचारगोष्टी । सुनें घालीसी पोटी निजमाये ॥३९॥ येरी म्हणे परमानंदें धाल्यें । कृष्णसुखें नित्य निवाल्यें । तुमचे सेवेसी पावल्यें । प्राप्त झाल्ये हरिचरणा ॥४०॥ रेवती येऊनि भीमकीपाशी । वेगीं निरवी भाणवसासी । हाती धरूनि नोवरीसी । काय तियेसी सांगत ॥४१॥ वरूनि आलीसी कृष्णनाथा । तरी हे सर्व तुझे माथां । देवघेणें कार्यचिंता । कर्तव्यता तुज आली ॥४२॥ येथींची ऐसी आहे रीती । सुचित राखावी चित्तवृत्ती । सकळ मानावी कृष्णस्थिती । जेणें श्रीपती संतोषे ॥४३॥ जे कां खरकटलें पाळे । अत्यंत गोंगाणी गोंगाइलें । तें भाणवसावाहेर पाहिजे केलें । नेऊन घातलें वोंवळयात ॥४४॥ जे कां उठंडळ हळमळी । अत्यंत झणत्कारें गडबडी । आश्रमआळां ठेवी रोकडी । वेळणी तोंडी विधीची ॥४५॥ जे कां कांठफरा उलले । देखसी ज्याचें बुड भंगले । ते न पाहिजे हालविले । असो संचरले निजआळां ॥४६॥ तपे तापली तुपाचीं । स्वर्गसिका बैसका त्याची । सामुग्री वेंचिलया तेंथीची । मग उलंडूनि सांडिती ॥४७॥ कामक्रोधाचे उंदीर । कोरूनि टोलर करिती

अपार । त्यांच्या मुखीं घालूनि पाथर । येतें द्वार बुजवावें ।।४८।। लाविल्या लोंण नलगे ज्यासी । लोणलक्षण त्या काय पहासी । ते तंव नाणावे पंक्तीसी । चवी त्यांसी पैं नाही ।।४९।। सगळें शिजबितां अवघड । काकड करिती कडकड । समजावें भरडी दृढ । होतील गोड परिपाकें ।।५०।। कणिक चाळावी असकट । पाखडूनि साडावें कसपट । होईल परिपाक चोखट । पूर्णपुरिया सिद्धलाडू ।।५१।। कृष्णभाणवसा त्रिशुद्धी । अष्टमहासिद्धी नवनिधी । तेथें तुवां वागावें सोहंबुद्धी । जीवउपाधी सांडूनी ।।५२।। सासु सासरे भावे दीर । आदिकरून लहान थोर । होऊनि अवध्यासी सादर । अति तत्पर सेवेसी ।।५३।। वडील जाऊ आपण । भीमकीकरीं निजकांकण । घालूनि करी निरवण । पाणिग्रहण भाणवसा ।।५४।। धाकटे जावेसी प्रीतिकर । नवविध नवरत्नांचा हार । कंठी घातला मनोहर । येरी नमस्कार तिसी केला ।।५५।। बाई जे जे तुम्ही शिकविले । तें तें मज हितासो आले । रेवती हरिखेली येणें बोले अलिंगीले भीमकीसी ।।५६।। एवं द्वारकेमाझारी । परमानंद घरोघरीं । देव वर्षती कुसुमे अंबरीं । जयजयकार प्रवर्तला ।।५७।। यापरी गृहप्रवेश । करूनियां हृषीकेश । रमायुक्त जगन्निवास । द्वारकावास करीतसे ।।५८।। शुक म्हणे परीक्षिती । गृहस्थ जाला श्रीपती । भीमकीहरणाची ख्याती । तुजप्रती सांगितली ।।५९।। एवं हरण पाणिग्रहण । तुज केले गा श्रवण । ज्याचेनि श्रवणे जाण । दोष दारुण नासती ।।६०।। ग्रंथपीठिका संपूर्ण । कथेसी श्रीकृष्ण कारण । कळसा आले निरुपण । प्रेम सज्जन जाणती ।।६१।। रुक्मिणीहरणवार्ता । जुनाट होय सर्वथा । परी पाणिग्रहण व्यवस्था । नवी कथा कवित्वाची ।।६२।। ऐसा विकल्प मानाल झणीं । जे बोलिलें श्रीव्यासमुनी । तोचि अर्थ विस्तारूनी । प्रकट केला प्राकृतें ।।६३।। यथाविधि पाणिग्रहण । मुळीं आहे व्यासवचन । ते सूत्रपाय निरुपण । श्लोकार्थ जाण बोलिलों ।।६४।। साच न मानी ज्याचें चित्त । तेणें पाहावे श्रीभागवत ।तेथील श्लोकीचा श्लोकार्थ । ऐसाचि असे सर्वथा ।।६५।। राजे जिणोनि दारुण । भीमकी आणोनी आपण । कृष्णे केले पाणिग्रहण । हे निरूपण मुळींचें ।।६६।। येणोंचि पदे पदविस्तारीं । कथा चालिली पुढारी । खोडी न ठेवावी चतुरीं । ग्रंथ निर्धारीं न पाहतां ।।६७।। जैसें वटबीज अल्पप्राय । परी विस्तार गगना जाय । तैसीच हे कथा होय । थोडेनि बहू विस्तार ।। ६८ ।। मूळ सांडूनि सर्वथा । नाहीं वाढविले ग्रंथा । पाहातां मूळींच्या पदार्था । अर्थकथा चालिली ।।६९।। नाहीं ग्रंथारंभसंकल्प । नव्हता श्रोतयांचा आक्षेप । ग्रंथीं उजळला कृष्णदीप । सुखरूप हरिकथा ।।७०।। जेणें हा ग्रंथ करविला । तो आरंभीच उपरमला । पुढे ग्रंथ कैसा चालिला । बोलतां बोला न बोलवें ।।७१।। नेणों काय कृष्णनाथा । हें आवडली ग्रंथकथा ।

तोचि होऊनि श्रोता वक्ता । अर्थ परमार्थ आणिला ॥७२। ये ग्रंथींचें निरूपण। जीवशिवां होतसे लग्न । अर्थ पाहातां सावधान । समाधान सात्त्विकां ॥७३॥ येथे विवेकी व्हावा वक्ता । समाधान पाहिजे श्रोता । त्याचेनि संवादे हरिकथा। सुख समस्तां होईल ॥७४। होऊनि अनुभवकसवटी । कथा चालिली मऱ्हाठी । वोवी न चले फुकासाठी । श्रद्धा पोटी धरिलिया । ७५। हे कृष्णकथा अलोलिक । महादोषांसी दाहक । भवरोगासी छेदक । अर्धमात्रा सेविलिया ॥७६॥ हे मुमुक्षींची कुलदेवता । मुक्तांची तरी नित्यमुक्तता । येरां संसारियां सर्वथा। नवरसें निववीत ।७७॥ जरी कोणी स्वभावें पुढे उघडती कानींची कवाडे । अर्थ ऐकतां निवाडें । पुढें पुढें अतिगोड ॥७८॥ गोडपणें पडल्या मिठी सुटती । जीवशिवांच्या गांठी । कृष्णकथा हे गोमटी । उठाउठी विजलाभू ॥७९॥ येथे भीमकीचे पुरले आर्त । तो हा आदरे वाचितां ग्रंथ । श्रोतयांचे मनोरथ । कृष्ण समर्थ पुरवील ॥८०॥ माझे पुरवाया मनोरथ । तों मनचि झालें कृष्णनाथ । एका जनार्दनी नित्य तृप्त । परंगत हरिचरणी ॥८१॥ एका जनार्दना शरण । म्हणता गेलें एकपण । सहज खुंटले निरूपण । महामौन कथेचें ॥८२॥ मुखी जनार्दनचि वक्ता । जनार्दनचि झाला श्रोता । जनार्दनचि ग्रंथ लिहिता । सत्य सर्वथा हे वाणी ॥८३॥ एका एकजनार्दनीं । जनार्दनचि एकपणी । निर्मळ जान्हवीचें पाणी । मनकर्णिका अतितीर्थ ॥८४॥ वाराणसी महापुरी । मनकर्णिकेच्या तीरी । रामजयंतीमाझारी । ग्रंथ निर्धारी संपविलां । ८५॥ शके चवदाशेत्र्याणव । प्रजापति संवत्सराचें नांव । चैत्रमासाचे वैभव । पर्व अभिनव रामनवमी । ८६॥ ते दिवशी सार्थक अर्थी । रुक्मिणीस्वयंवरसमाप्ती । एका जनार्दनकृपस्थिती । ग्रंथ वाराणसीप्रति संपविला ॥८७॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे एकाकारटीकायां अष्टादशः प्रसंगः ॥१८॥

॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ संपूर्ण ग्रंथसंख्या १७०८.

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

संदर्भ-टीपा

१ श्रीमद्भागवत : अध्याय ५२, श्लोक २३
सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणाश्रियः।
गृहागतैर्गीय मानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥

२ संपादक डॉ. भीमराव कुलकर्णी : श्रीचक्रधरनिरुपित श्रीकृष्णचरित्र' : सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे-नागपूर, प्रथमावृत्ती : १९७३, पृ. ८०

३ श्रीएकनाथविरचित 'रुक्मिणीस्वयंवर' : चित्रलेखा प्रकाशन
अध्याय १ ला, ओवी क्र. १८
तेथें कीर्तिनामा ब्राह्मण। रायापाशी आला जाण।
तेणें केलें कृष्णकीर्तन। तेथे तनमन वेधले ॥

४ सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणाश्रियः।
गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥
तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशील गुणाश्रयाम्
कृष्णश्च सदृशींभार्या समुद्वोढुं मनो दिधे ॥
श्रीमद्भागवत, अध्याय ५२, श्लोक २३, २४.

५ श्रीमद्भागवत, अध्याय ५२, श्लोक २६

६ श्रीएकनाथविरचित 'रुक्मिणीस्वयंवर' प्रसंग.
ततो निवार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत।

७ श्रीमद्भागवत, अध्याय ५२, श्लोक २५ वा.

८ ना. ब जोशी : 'साहित्यसंशोधन मंजिरी' नवसाहित्य प्रकाशन बेळगाव, प्रथमावृत्ती १९७३, पृ. ८१-८४.

९ कृष्णप्राप्तीचा सद्भावो। यालागीं तो सुदेवो।
कृष्णप्राप्तीसी धाडिला पहा हो। निजपत्रिका देवोनी ॥
श्रीएकनाथविरचित रुक्मिणीस्वयंवर, प्रसंग दुसरा, ओवी क्र. ४९

१० श्रीमद्भागवत : अध्याय ५२, श्लोक क्र. ३७, ४३.

११ ना. ब. जोशी : उ. नि. पृ. ८२-८४.

१२ संपादक : डॉ. भीमराव कुलकर्णी : 'श्रीचक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र' पृ. ८४.

अभ्यासाची साधने

संस्कृत

श्रीकृष्णद्वैपायन व्यास	महाभारत–हरिवंश
श्रीशुकाचार्य	भागवत – पुराण
	विष्णुपुराण
	ब्रह्मवैवर्तपुराण

मराठी

आजगावकर ज. र.	प्राचीन मराठी संतकवि भाग १ ला
इर्लेकर सुहासिनी	प्राचीन मराठी संतकवयित्रीचे वाङ्मयीन कार्य
इर्लेकर सुहासिनी(संपादक)	महदंबेचे धवळे.
कोलते वि. भि.	प्राचीन मराठी साहित्य संशोधन
कुलकर्णी भीमराव (संपादक)	श्रीचक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र
ग्रामोपाध्ये गं. ब.	मराठी आख्यान–कविता एक अभ्यास
जोशी ना. ब. (संपादक)	श्रीसंतोषमुनि कृष्णदासविरचित रुक्मिणीसैंवर
जोशी ना. ब.	साहित्यसंशोधन मंजिरी
जोशी प्र. न.	मराठी साहित्यातील मधुराभक्ती
जोग रा. श्री.	मराठी वाङ्मयाभिरुचीचे विहंगमावलोकन
डोळके ग. म. (संपादक)	नरींद्रविरचित रुक्मिणीस्वयंवर
देशपांडे अ. ना.	प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
देशपांडे ज. शा. व	भाग ४ था
श्री कृष्णदास महानुभाव	प्राचीन मराठी कविता
पेंडसे शं. दा.	भागवतोत्तम संत एकनाथ
फाटक न. र.	श्रीएकनाथ वाङ्मय आणि कार्य
भावे वि. ल.	महाराष्ट्र सारस्वत.
वैद्य चिं. वि.	महाभारताचा उपसंहार
सरदार गं. बा.	संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुति